

**T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI**

SELÇUKLU DEVLETLERİNDE ŞEHZADE İSYANLARI

Oğuzhan AKKAYA

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Danışman: Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN

EKİM - 2024

T.C.
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

SELÇUKLU DEVLETLERİNDE ŞEHZADE İSYANLARI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Oğuzhan AKKAYA

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih
Enstitü Bilim Dalı : Ortaçağ

“Bu tez 23/10/2024 tarihinde online olarak savunulmuş olup aşağıdaki isimleri bulunan jüri üyeleri tarafından oybirliği ile kabul edilmiştir.”

JÜRİ ÜYESİ	KANAATİ
Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN	Başarılı
Doç. Dr. Meryem GÜRBÜZ	Başarılı
Dr. Öğr. Üyesi Efe YEŞİLDURAK	Başarılı

ETİK BEYAN FORMU

Enstitünüz tarafından Uygulama Esasları çerçevesinde alınan Benzerlik Raporuna göre yukarıda bilgileri verilen tez çalışmasının benzerlik oranının herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve Etik Kurul Onayı gerektiği takdirde onay belgesini aldığımı beyan ederim.

Etik kurul onay belgesine ihtiyaç var mıdır?

Evet ☐

Hayır ☒

(Etik Kurul izni gerektiren araştırmalar aşağıdaki gibidir:

- Anket, mülakat, odak grup çalışması, gözlem, deney, görüşme teknikleri kullanılarak katılımcılardan veri toplanmasını gerektiren nitel ya da nicel yaklaşımlarla yürütülen her türlü araştırmalar,
- İnsan ve hayvanların (materyal/veriler dahil) deneysel ya da diğer bilimsel amaçlarla kullanılması,
- İnsanlar üzerinde yapılan klinik araştırmalar,
- Hayvanlar üzerinde yapılan araştırmalar,
- Kişisel verilerin korunması kanunu gereğince retrospektif çalışmalar.)

Oğuzhan AKKAYA

23/10/2024

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iv
ÖZET	v
ABSTRACT	vi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM: İSYAN VE İKTİDAR	8
1.1. İsyanın Tanımları.....	8
1.1.1. Modern Hukukta İsyan.....	8
1.1.2. İslâm Hukukunda İsyan.....	9
1.1.3. İslâm Öncesi Türk Töresinde İsyan ve Devlet	10
1.2. Türklerde Hükümrânlık Anlayışı.....	12
1.2.1. Hâkimiyetin İlahî Temelleri	15
1.2.2. Kut ve Ülûg-Ülûş	16
1.2.3. Türk Cihan Hâkimiyeti.....	20
1.3. Hâkimiyet Alâmetleri	22
1.4. Şehzadelik Müessesesi	28
1.5. Şehzade Eğitimi	31
1.5.1. Askerî Eğitim	31
1.5.2. İdarî Alanda Eğitim.....	35
1.5.3. Şehzadelerin İlim-Sanat Eğitimi	36
1.6. Şehzadelerin Sorumlulukları	39
2. BÖLÜM: HORASAN SELÇUKLULARINDA ŞEHZADE İSYANLARI	40
2.1. Şehzade İbrahim Yınal İsyanı	40
2.2. Şehzade Resul Tegin İsyanı.....	44
2.3. Şehzade Kutalmış b. Arslan İsyanı.....	45
2.4. Şehzade Kavurd İsyanı	49
2.5. Şehzade Erbasgan İsyanı	53
2.6. Şehzade Tekiş İsyanı	54
2.7. Şehzade Mahmud İsyanı.....	56
2.8. Şehzade Tutuş İsyanı	58

2.9. Şehzade Arslan Argun İsyanı	60
2.10. Şehzade Muhammed Tapar İsyanı	62
3. BÖLÜM: IRAK VE TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA ŞEHZADE	
İSYANLARI.....	69
3.1. Irak Selçuklularında Şehzade İsyanları	69
3.1.1. Şehzade Mesud İsyanı	69
3.1.2. Şehzade Tuğrul İsyanı	70
3.1.3. Şehzade Mesud'un 2. İsyanı.....	71
3.1.4. Şehzade Davut İsyanı	72
3.1.5. Şehzade Mesud'un 3. İsyanı.....	73
3.1.6. Şehzade Davut'un 2. İsyanı.....	74
3.1.7. Şehzade Selçukşah İsyanı.....	75
3.1.8. Şehzade Süleymanşah'ın İsyanı	75
3.1.9. Şehzade Muhammed b. Tuğrul İsyanı.....	77
3.1.10. Şehzade Mahmud b. Melikşah İsyanı	78
3.1.11. Şehzade Muhammed b. Tuğrul'un 2. İsyanı	79
3.2. Türkiye Selçuklularında Şehzade İsyanları	80
3.2.1. Şehzade Mansur İsyanı.....	81
3.2.2. Şehzade Mesud İsyanı	82
3.2.3. Şehzade Arap İsyanı.....	84
3.2.4. Şehzade Şahinşah İsyanı	85
3.2.5. Şehzade Kutbeddin Melikşah İsyanı	87
3.2.6. Şehzade Muhyiddin Mesud İsyanı	88
3.2.7. Şehzade Keyhusrev İsyanı	89
3.2.8. Şehzade Keykubad İsyanı	90
3.2.9. II. İzzeddin Keykâvus Dönemi Şehzade İsyanları ve Üçlü Yönetim.....	92
3.3. Atabeglerin ve Kadın Sultanların İsyanlara Etkisi	95
4. BÖLÜM: ŞEHZADE İSYANLARININ SİYASÎ, İKTİSADÎ VE SOSYAL	
NETİCELERİ	99
4.1. İsyanların Doğurduğu Siyasî Neticeler.....	99
4.1.1. Emîrlerin ve Devlet Adamlarının Güç Kazanması	99
4.1.2. Bâtınilerin Faaliyet Alanını Genişletmeleri	101

4.1.3. Haçlılar, Ermeniler ve Gürcülerin Hareket Alanı Bulmaları	103
4.1.4. İsyânların Eyyûbîlere Elverişli Siyasî Alan Açması	106
4.1.5. Merkezi Otoritenin Zayıflaması ve Moğol İstilasası	107
4.2. İsyânların Yol Açtığı İktisadî Kayıplar	108
4.2.1. Ticaret Yollarının Tahrip Edilmesi	109
4.2.2. Şehirlerin Tahrip Edilmesi ve Halka Yüklenen Ağır Vergiler.....	110
4.3. İsyânların Doğurduğu Sosyal Neticeler.....	112
4.3.1. Nüfus Kaybı ve Mecburi Göç	112
4.3.2. İsyânların Sosyo-Kültürel Etkileri	113
SONUÇ	115
KAYNAKÇA.....	117
ÖZ GEÇMİŞ	131

KISALTMALAR

a.mlf.	: Aynı Müellif
Bkz.	: Bakınız
C.	: Cilt
Çev.	: Çeviren
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
Hz.	: Hazreti
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İSAM.	: İslâm Araştırmaları Merkezi
MEB	: Millî Eğitim Bakanlığı
Nşr.	: neşreden
Ö.	: Ölüm
s.	: Sayfa
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik Eden
Trc.	: Tercüme Eden
TTK	: Türk Tarih Kurumu
vb.	: ve benzeri
vd.	: ve diğerleri

ÖZET	
Başlık: Selçuklu Devletlerinde Şehzade İsyanları	
Yazar: Oğuzhan AKKAYA	
Danışman: Prof. Dr. Lutfi ŞEYBAN	
Kabul Tarihi: 23/10/2024	Sayfa Sayısı: vi (ön kısım) + 131 (ana kısım)
Türk İslâm devletlerinin en önemli temsilcilerinden olan Selçuklular hâkim oldukları bölgelerde döneminin en kuvvetli devletlerinden biri olmuş ve oldukça geniş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir. Ancak bu güçlü oluşum, benimsemiş olduğu Türk devlet geleneği, Türk töresi ve devletin iç dinamikleri sebebiyle pek çok şehzade isyanına şahit olmuştur. Şehzade isyanları farklı coğrafyalarda ve farklı zamanlarda meydana gelse de esasında hepsinin dayanak noktasının aynı olduğu görülmektedir. “Selçuklu Devletlerinde Şehzade İsyanları” başlıklı bu çalışma, Selçuklular’da meydana gelen şehzade isyanlarının arka planını, nedenlerini, gelişim sürecini ve sonuçlarını kapsamlı şekilde ele almaktadır. Bahsi geçen şehzade isyanlarının arka planında Türk hakimiyet anlayışı ve bu anlayışın ilahî temelleri ekseninde “kut” ve “ülüg-ülüş” kavramlarının olduğu görülmektedir. Bu bağlamda şehzadelğin tanımı, şehzadelik müessesesi, şehzadelerin sorumlulukları ve şehzadelerin almış oldukları eğitimler de detaylı olarak aktarılmıştır. Devleti yıkım sürecine sürükleyen bu isyanların bazı idarî, iktisadî ve sosyo-kültürel sonuçları da olmuştur. Nitekim isyanlar neticesinde merkezi otorite bozulmuş ve siyasî birlik sağlanamadığından dolayı güçler dengesi değişmiştir. Bu nedenden ötürü devletin doğal yayılım alanında onun varlığını tehdit edebilecek yeni güç odakları ortaya çıkmıştır. İsyanların sebep olduğu savaşlar şehirleri tahrip etmiş, bu tahrip neticesinde de halk açlık ve yoksulluğun içine düşmüştür. İktisadî buhran nedeniyle karaborsayla da karşı karşıya kalan halk, doğup büyüdüğü şehirleri terk etmek zorunda kalmıştır. Bu bağlamda tezin amacı, Selçuklularda merkezi iktidarın paylaşımı hususunda benimsenmiş olan geleneğin şehzadeler arasında doğal olarak nasıl bir iktidar mücadelesine yol açtığını, bu mücadelenin bir yandan devlet idaresini ele alacak olan yeni nesil yöneticilerin bir nevi prova yaparak yönetime hazırlanmalarını sağlarken diğer yandan ise otoritenin zaafa uğratılması ve halkın yoksullaşması gibi menfi sonuçlara da sebep olduğunu göstermek ve sonuçta bu usulün o çağlarda doğal bir iktidar değişim yolu olduğunu anlatmaktır.	
Anahtar Kelimeler: Selçuklular, Şehzade İsyanları, İktidar Kavgası	

ABSTRACT	
Title of Thesis: Prince Revolts in the Seljuk States	
Author of Thesis: Oğuzhan AKKAYA	
Supervisor: Prof. Dr. Lütfi ŞEYBAN	
Accepted Date: 23/10/2024	Number of Pages: vi (pre text) +131 (main body)
The Seljuks, one of the most important representatives of the Turkish Islamic states, were one of the most powerful states of their period and ruled over a wide geography. This powerful state witnessed many prince rebellions due to the old Turkish state tradition and the internal dynamics of the state. Although the prince rebellions occurred at different times in different geographies, it is seen that the basis of all of them is the same. This study titled "Prince Revolts in the Seljuk States" comprehensively examines the background, causes, development process and results of the prince rebellions in the Seljuks. In the background of the mentioned prince rebellions, it is seen that the concepts of "kut" and "ülüg-ülüş" in the axis of the Turkish understanding of sovereignty and the divine foundations of this understanding. In this context, the definition of principedom, the institution of principedom, the responsibilities of princes and the education received by princes are also explained in detail. These rebellions, which dragged the state into a process of destruction, also had some administrative, economic and socio-cultural consequences. As a matter of fact, as a result of the rebellions, central authority was disrupted and the balance of power shifted due to the lack of political unity. The wars caused by the rebellions destroyed cities, and as a result of this destruction, people suffered from hunger and poverty. Faced with the black market due to economic depression, people were forced to leave the cities where they were born and raised. In this context, the aim of this thesis is to Show how the tradition adopted in the Seljuks regarding the sharing of central power naturally led to a struggle for power among the princes, how this struggle, on the one hand, provided a kind of rehearsal for the new generation of rulers who would take over the administration of the state, on the other hand, led to negative consequences such as the weakening of authority and the impoverishment of the people and ultimately to explain that this method was a natural way of changing power in those times.	
Keywords: The Seljuks, Prince Rebellions, Power Struggles	

GİRİŞ

Araştırmanın Konusu

Bu çalışmada Horasan, Irak ve Türkiye Selçuklu Devletlerinde yaşanan şehzade isyanları ele alınmıştır. *Mülk ü saltanat* mücadelesi doğanın en temel kanunlarından birisi olduğundan dolayı tezde bu mücadelenin Selçuklular'da hangi şartlar altında cereyan ettiği hususu araştırılmıştır. "Selçuklu Devletlerinde Şehzade İsyanları" isimli bu tez dört bölümden meydana gelmektedir. Birinci bölümde bahse konu olan bu mülk ü saltanat kavgasının eski Türk devlet geleneğindeki tezahürleri yanında Selçuklular'daki taht kavgalarının bahsi geçen tezahürlerle ne derece ilişkili olduğu açıklanma yoluna gidilmiştir. Yine bu bölümde şehzadelerin hangi koşullarda hangi eğitimleri aldıklarını ve almış oldukları bu eğitimin onların devlet yönetme tecrübesine ne derece etki ettiği açıklanmıştır. Tezin ikinci bölümünde ise Selçuklu devletlerinin ilki olan Horasan Selçuklularında yaşanan şehzade isyanları ele alınmıştır. Bu bölümde konar-göçer Türk devlet anlayışının aksine merkezileşme çabasında olan bir devletin isyanlar ile nasıl başa çıktığı ya da çıkmaya çalıştığı anlatılmıştır. Çalışmanın üçüncü bölümünde ise Horasan Selçuklularının devamı niteliğinde olan Irak ve Türkiye Selçuklularında yaşanan isyanlar konu edilmiştir. Çalışmanın son bölümüne gelince, burada Selçuklu ülkesinde yaşanan şehzade isyanlarının siyasî, idarî, kültürel, sosyal ve iktisadî etkileri ve bu isyanların ne gibi sonuçlar doğurduğu ortaya konulmuştur.

Araştırmanın Amacı

Bu çalışmada Horasan Selçuklu Devleti, Irak Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklu Devletinde yaşanan şehzade isyanları farklı boyutlarıyla incelenmiştir. Yaşanan şehzade isyanlarının temel nedenleri nelerdir? Bu isyanların arka planında neler olabilir ve eski Türk yönetim anlayışının bu isyanlarda etkisi hangi düzeydedir? Ayrıca yaşanan isyanlar neticesinde devletin idarî mekanizmasında ne gibi değişiklikler olmuştur? Yaşanan isyanların siyasî, iktisadî ve toplumsal sonuçları neler olabilir gibi hususlar tezin ana sorunsallarını oluşturmuştur. Bu bağlamda tezin amacı, Selçuklularda merkezi iktidarın paylaşımı hususunda benimsenmiş olan geleneğin şehzadeler arasında doğal olarak nasıl bir iktidar mücadelesine yol açtığını, bu mücadelenin bir yandan devlet idaresini ele alacak olan yeni nesil yöneticilerin bir nevi prova yaparak yönetime hazırlanmalarını sağlarken diğer yandan ise otoritenin zaafa uğratılması ve halkın yoksullaşması gibi

menfi sonuçlara da sebep olduğunu göstermek ve sonuçta bu usulün o çağlarda doğal bir iktidar değişim yolu olduğunu anlatmaktır.

Araştırmanın Önemi

Selçuklu döneminde yaşanan şehzade isyanları Türk-İslâm devlet geleneği içinde önemli bir yere sahiptir. Bu isyanlar, dönemin siyasal ve toplumsal yapısını şekillendirmiş ve merkezi otoritenin işleyişine bazı olumsuz etkilerde bulunmuştur. Şehzade isyanlarının arka planında yatan nedenleri anlamak ve bu nedenlerin tarihsel sürekliliğini kavramak kritik önem taşır.

Araştırmanın Yöntemi

Konu ile ilgili yapılan kaynak taraması neticesinde konuyla alakalı birçok kaynak esere ulaşılmıştır. Kaynakların yanında birçok tetkik (araştırma) eser de konunun aydınlatılmasında esas alınmıştır. Şehzade isyanıyla ilgili ana kaynaklarda aktarılan olaylar bize isyanların sebepleri, bu isyanlara katılanlar, isyan hareketlerinin sonuçları ve diğer ilgili etkenler de dahil olmak üzere pek çok veri sunmaktadır. Tetkik eserlerde yer alan bilgi ve yorumlar ise bu kaynakların kritiği, analizi ve yorumlanması bakımından değer ifade etmektedir. Bu nedenle bu tür eserlerden yeri geldiğinde yararlanılmıştır.

Ulaşılan kaynakların okunması sırasında tezin planına uygun olarak fişleme yöntemiyle bilgi derlemesi yapılmıştır. Tez konusunun araştırılması ve yazılması işlemi için gereken kaynak ve tetkik eserlerin birçoğu İSAM Kütüphanesi'nde mevcuttur. Bunun yanında Dergipark, Archive.org ve Scribd gibi internet portallarındaki bilimsel makalelere ulaşılmış, MEB ve TDV İslâm Ansiklopedilerindeki maddelerden de istifade edilmiştir. Tezde yer alan yer ve şahıs adları ve kronoloji bilgisi konusunda nihai olarak *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* ölçü kabul edilmiştir.

Araştırmada Faydalanılan Kaynak Eserler

Konu ile alakalı faydalanılan ana kaynaklara gelince bu hususta Farsça, Arapça, Süryanice, Ermenice ve Bizans kaynaklarına erişilmiştir. Erişilen kaynaklar dönemin siyasî olayları yanında sosyal ve kültürel yanlarını aydınlatan bilgiler de vermektedir. Bu kaynaklardan bazıları aşağıda kısaca ele alınmıştır:

İbnü'l Esîr

555/1160 tarihinde Cizre’de doğan İbnü’l Esîr ortaçağ tarih yazarlarının en mühimlerindendir. İbnü’l Esîr eğitimini Musul ve Bağdat’ta dönemin en önemli alimlerinden almıştır. İbnü’l Esîr almış olduğu eğitimler neticesinde hayatı boyunca önemli eserler ortaya koymuştur. Çalışılan konu bakımından faydalanan en önemli eseri *el Kâmil fi’t- Tarih* isimli eseri olmuştur. Selçuklular hakkında çok kıymetli bilgiler içeren bu eser günümüz Türkçesine 12 cilt halinde Abdülkerim Özaydın tarafından tercüme edilmiştir. Özellikle eserin 9,10 ve 11. ciltleri çalışma konusu ile alakalı olduğundan dolayı en çok bu ciltlerden faydalanılmıştır.¹

İbn Kesîr

701/1301-1302 senesinde Busrâ’da dünyaya gelen İbn Kesîr döneminin önemli fıkıh ve hadis alimlerinden biridir. İbn Kesîr’in birçok eseri olmakla beraber en önemlilerinden bir tanesi *el-Bidâye ve’n-nihâye* isimli eseridir. Yaratılıştan başlayan bu eser 767/1365-1366 senesine kadar olan meseleleri kronolojik sırayla anlatmaktadır. Konu ile alakalı olan bu kitap Selçuklular açısından zayıf bilgiler verdiğinden dolayı daha çok öteki kaynakları teyit etme maksadıyla kullanılmıştır.²

Reşîdüddin Fazlullâh

Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte Hemedan’da doğan Reşîdüddin Fazlullâh, 30 yaşlarındayken İslâmiyet’i kabul etmiştir. İlhanlı hükümdarı Abaka Han döneminde İlhanlıların hizmetine giren Reşîdüddîn, Gazan Han’ın isteği neticesinde *Câmiu’t- Tevârih* isimli eseri kaleme almıştır. Bu eserde Moğollar ve Selçuklular ile alakalı önemli bilgiler yer almaktadır.³

İbn Bîbî (ö.684/1285)

¹ İbnü’l Esîr, *el Kâmil Fi’t- Tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 9/10/12; Abdülkerim Özaydın, “İbnü’l-Esîr, İzzeddin”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/26-27.

² İbn Kesîr, *el-Bidâye ve’n-Nihâye (Büyük İslam Tarihi)*, çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994); Abdülkerim Özaydın, “İbn Kesîr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/132-134.

³ Reşîdü’l-dîn Fazlullah, *Cami’ü’t- Tevârih- Selçuklu Devleti*, çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010); Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdüddin Fazlullâh-ı Hemedânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2008), 35/19-21.

Konu bakımından değerli bilgiler veren bir diğer müverrih İbn Bîbî'dir. 13. yüzyılda yaşayan İbn Bîbî 628/1231 senesinde Selçuklu başkenti Konya'ya gelmiş ve burada Selçuklu hizmetine girmiştir. *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-umûri'l-Alâ'iyye* isimli Farsça eseri onun en önemli eseridir. Bu eserde 1192-1281 seneleri arasında yaşanan olaylar detaylıca aktarılmaktadır.⁴

Ebû'l- Ferec

622/1225 senesinde Malatya'da doğan müellif, Yahudi bir aileye mensuptur. Moğol istilasından dolayı Malatya'dan ayrılıp Antakya'ya yerleşip burada Hristiyan oldu. *Abu'l-Farac tarihi* isimli eseri onun en önemli eseridir. Türkçeye iki cilt şeklinde tercüme edilen bu eser insanlığın yaratılışından 625/1228 senesine kadar olan olayları aktarmaktadır. Özellikle Türkiye Selçukluları hakkında vermiş olduğu bilgiler oldukça önemlidir.⁵

Azîmî

483/1090-1091 senesinde Halep'te doğan Azîmî'nin hayatı hakkında detaylı malûmat yoktur. Devrin önemli alimlerinden ders aldığı anlaşılan Azîmî bu bilgileri ile müderrislik de yapmıştır. Azîmî'nin üç adet eseri olduğu bilinmektedir. Bunlardan *Tarih-i Azîmî* Selçuklular ile alakalıdır ve Selçukluların 1144 senesine kadar olan faaliyetlerini aktarmaktadır.⁶

İbnü'l Kalânîsî

Doğum tarihi tam olarak bilinmemekle birlikte 11. yüzyılın son çeyreğinde Dımaşk'ta doğduğu tahmin edilmektedir. Doğmuş olduğu bu şehirde tarih, edebiyat ve fıkıh alanında eğitim almıştır. O aynı zamanda divan katipliği görevinde de bulunmuştur. Divan katipliği yaptığı esnada tanık olduğu olayları yazarak *Târîhu Dımaşk* isimli eserini

⁴ İbn Bîbî, *el- Evâmirü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996); Abdülkerim Özaydın, "İbn Bîbî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 19/379-382.

⁵ Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999); Abdülkerim Özaydın, "İbnü'l-İbrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/92-94.

⁶ İbnü'l- Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H.430-538*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK, 1988); Ali Sevim, "Azîmî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/330.

meydana getirdi. Ayrıca bu eserinde I. ve II. Haçlı seferleri ile alakalı da bilgiler aktarmaktadır.⁷

Bündârî

586/1190'da İsfahan'da doğan Bündârî bir süre burada yaşadıkdan sonra 1217 senesinde Dimaşk'a giderek burada Eyyûbîler'in hizmetine girdi ve burada da öldü. Onun birçok eseri mevcuttur. Bunlardan *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ* Irak Selçukluları hakkında önemli bilgiler vermektedir.⁸

Aksarayî

Selçuklu tarihi açısından 13. Yüzyılın en önemli müverrihlerinden bir tanesi Aksarayî'dir. 13. Yüzyılın ilk yarısında doğan Aksarayî Anadolu'da birçok görevde bulunmuştur. Onun yazmış olduğu *Müsameretü'l-ahbar* kitabı İbn Bîbî'nin kitabıyla birlikte Anadolu tarihini bizlere aktaran en mühim eserdir. Nitekim onun ele aldığı kitap 1280 senesinden sonraki olayları aktardığı için *el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fî'l-umûri'l-Alâ'iyye*'nin devamı niteliğindedir.⁹

İbnü'l Adîm

588/1192 senesinde Halep'te doğmuştur. Vezirlik makamında dahi bulunan İbnü'l Adîm, kadılık ve medrese müderrisliği de yapmıştır. Birçok önemli eseri olmakla beraber onun konu bakımından en önemli eseri *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*'dir. Bu eser tüm Selçuklu devletleri hakkında önemli bilgiler vermektedir.¹⁰

İbnü'l Cevzî

⁷ İbn Kalânîsî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015); Abdülkerim Özeydî, "İbnü'l-Kalânîsî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/99-100.

⁸ El- Bündârî, *Zubdat Al- Nusra va Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943); Abdülkerim Özeydî, "Bündari", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/489-490.

⁹ Kerimüddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: TTK, 2000); İsmail Aka, "Aksarayî, Kerimüddin", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/293.

¹⁰ İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK, 1982); Ali Sevim, "İbnü'l-Adîm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1999), 20/478-479.

510/1118 senesinde Bağdat'ta doğduğu bilinen İbnü'l Cevzî, dedesi Ebü'l Ferec İbnü'l Cevzî'den dolayı bu adı almıştır. Babasının erken yaşta ölmesi sebebiyle dedesi tarafından yetiştirilmiştir. Öğrenim hayatına Bağdat'ta başlasa da Dimaşk ve Musul'da devam etmiştir. Döneminin meşhur hocalarından ders alana İbnü'l Cevzî, erken yaşta dinî, edebî ve tarih alanında önemli bir seviyeye ulaştı. Nitekim onun bu başarısı Dimaşk Eyyûbi hükümdarının ilgisini çekti ve onun vesilesiyle Dimaşk camilerinde yıllarca dersler verdi. Onun birçok eseri bulunmakla beraber araştırma açısından en mühimi *Mir'âtü 'z-zamân fî târihi 'l-a'yân* isimli eseridir. Yaradılıştan başlayan bu eser yazarın ölümüne kadar süregelmektedir.¹¹

Râvendî

Ulema bir aileye mensup olan Râvendî, Kâşân yakınlarındaki Râvend'de dünyaya gelmiştir. Irak'ın çeşitli şehirlerini dolaşp burada eğitim almıştır. 1203 senesinde yazmaya başladığı *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)* isimli kitabını 1206 senesinde bitirip Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev'e adanmıştır. Bu eser Selçukluların kuruluşundan başlayıp onların Anadolu'ya geliş sürecini aktarmaktadır.¹²

Urfalı Mateos

12.yüzyılın başlarında Urfa'da yaşayan Urfalı Mateos ele almış olduğu eserinde 952-1136 seneleri arasında meydana gelen olayları anlatmaktadır. Onun ölümünün ardından Grigor isminde bir papaz onun eserine eklemeler yaparak 1163 senesine kadar olan olayları da anlatmıştır. O, bu eserinde Türklerin Anadolu'ya gelişini ve Haçlıların faaliyetlerini anlatmaktadır.¹³

Hüseynî

¹¹ İbnü'l Cevzî, *Mîratü 'z-zaman fî Târihi 'l-âyân 'da Selçuklular*. Trc. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011); Ali Sevim, "Sıbt İbnü'l Cevzî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/87-88.

¹² Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*, çev. Ahmed Ateş (Ankara: TTK, 2020), 2; Abdülkerim Özaydın, "Râvendî, Muhammed b. Ali", (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/471-472.

¹³ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK, 2000).

Tam adı Ali b. Nâsır el-Hüseyinî hakkında kaynaklarda pek az bilgi bulunmakla birlikte onun 6/12. Yüzyılın ikinci yarısında yaşadığı bilinmektedir. Onun *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*¹⁴ isimli eseri araştırma açısından oldukça kıymetli bilgiler içermektedir.¹⁵

Mîrhând

Esasında Timurlular döneminin tarihçisi olan Mîrhand, yazmış olduğu *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l- Enbiyâ ve 'l-Mülûk ve 'l-Hulefâ*¹⁶ isimli yedi ciltten oluşan eseriyle tanınmıştır. Bu eserini Ali Şîr Nevâî'ye ithaf eden Mîrhând, eserinin dördüncü cildinde araştırma ile alakalı olan konulardan söz etmiştir.

Anonim Selçukname

Farsça yazılan bu eser müellifin adının bilinmemesinden dolayı Anonim olarak tanınmaktadır. Eser, Selçukluların ortaya çıkışından Anadolu Selçuklu Devleti'nin yıkılışına kadar geçen olayları aktarmaktadır. Türkiye Selçukluları ve Anadolu beylikleri tarihi açısından büyük önem taşıyan bu eserin Selçuklu hanedan üyesi olan Alâaddin b. Süleymanşâh'a ithaf edildiği tahmin edilmektedir.¹⁷

¹⁴ Nâsır İbn Ali el-Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943).

¹⁵ Osman Gazi Özgüdenli, "Hüseyinî, Ali b. Nâsır", (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 1/572.

¹⁶ Muhammed bin Havendşâh bin Mahmud Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l- Enbiyâ ve 'l-Mülûk ve 'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)* çev. Erkan Göksu (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015).

¹⁷ Târih-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, çev. Halil İbrahim Gök- Fahrettin Çoşguner (Ankara: Atıf Yayınları, 2014).

1. BÖLÜM: İSYAN VE İKTİDAR

1.1. İsyanın Tanımları

1.1.1. Modern Hukukta İsyân

İsyân, günümüz hukuk sisteminde anayasal düzeni, devletin üst düzey kurumlarını veya hükümeti silahlı kuvvet kullanarak veyahut diğer yöntemlerle alaşağı etmek ya da ciddi şekilde tehlikeye sokmak maksadıyla yapılan eylemler olarak tanımlanabilir. Bu tarz eylemler modern hukuku benimsemiş yapılarda ceza hukuku kapsamında ele alınmaktadır ve devletin düzenini ve toplumsal yaşamı korumak maksadıyla en ağır şekilde cezalandırılmaktadır.

Devletin işleyişini ve düzenini, toplumsal yaşamın sürekliliğini ve huzurunu bozan isyan suçları, genel manada uzun süreli hapis cezaları ile sonuçlanmaktadır. Bu kapsamda devletin hayati organlarının işleyişini bozan, toplumun huzurunu kaçıran ve güvenliğini tehdit eden her türlü ayaklanma ve isyan, kamu düzenine tehdit olarak kabul edilir ve en ağır şekilde yaptırıma uğrar.

Bağy olarak da tanımlanan, çalışmanın esas problemini teşkil eden isyan kavramı modern sözlüklerde farklı şekillerde açıklanmıştır. Buna göre; “itaatsizlik, emre boyun eğmeme, ayaklanma”¹⁸, “herhangi bir amaçla kurulu düzene veya devlet güçlerine karşı gelme, baş kaldırma, ayaklanma, bir düzene veya emre boyun eğmeme, itaat etmeme”¹⁹, “buyruklara uymama, itaat etmeme, karşı gelme, herhangi bir sebeple kurulu düzene ve devlet güçlerine karşı gelme; otoriteyi şiddet yoluyla yıkmayı hedefleyen eylem, ayaklanma; kıyam. Bir durum veya davranış karşısında boyun eğmeyip karşı durma; itaatsizlik, başkaldırma. Allah’ın buyruklarına karşı gelme, boyun eğmeyi reddetmek, otoriteye karşı gelmek.”²⁰ gibi manalara gelen isyanın temel yapıtaşında meşru hükümete karşı dolaylı ya da doğrudan güvensizlik, meşru düzene meydan okuma ve meşru düzenin değişimi gibi unsurlar yer almaktadır. Ayrıca “ileri gitme, azgınlık ve serkeşlik”²¹ olarak da tanımlanmaktadır.

¹⁸ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, (Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010), 533.

¹⁹ *Türkçe Sözlük*, 1/1111.

²⁰ Yaşar Çağbayır, *Ötüken Türkçe Sözlük*, (İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007), 2/145.

²¹ Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 72.

1.1.2. İslâm Hukukunda İsyan

İslâm hukukunun kaynağı günümüzde kullanılan modern hukuk sisteminden farklıdır. İslâm hukuku Allah'ın iradesine dayanmaktadır ve ilahî kaynaklıdır. Modern hukuk sistemi ise beşerî olup insan iradesinin bir ürünüdür. İslâm hukuk sisteminde kaynaklar Kur'an, Sünnet ve yer yer Hadis kaynaklı olmakla beraber modern hukuk kaynağı ise insan iradesidir. Ancak ikisinin de ortak noktası toplumsal düzenin sağlanmasıdır. Bu maksatla kurallar ve yaptırımlar açık şekilde belirlenmiştir. Tüm hukuk sistemlerinde meşru otoriteye karşı yapılan kalkışmalar tarihin hiçbir döneminde hoş karşılanmamış ve her dönem çok ağır yaptırımlarla cezalandırılmıştır. Bu bakımdan isyan, İslâm hukukuna göre örgütlü suçlar kapsamında sayılmakta idi. İsyan; baskı, zor kullanma, cebir ve şiddet içeren, siyasal kaygı ve nedenler barındıran siyasî ve karmaşık bir suçtur.²²

İslâm hukukunda isyana bağı, isyan eden kişiye bâğî veya asi, isyancılara ehl-i bağı, meşru devlet başkanına isyan eden isyancıların hâkim olduğu topraklara da dârülbağı denmektedir.²³ Bağı suçu İslâm hukukundaki siyasî suçlar arasında en nitelikli olan suçtur. Bağ tek bir kişi tarafından değil, topluluk tarafından işlenen bir suçtur.²⁴ Buna göre bâğîleri belli bir amaç ile birlikte güç ve kuvvet toplayıp meşru devlet başkanına karşı gelen kimseler olarak tarif etmek doğru olacaktır.

İsyan kavramı ile bağlantılı olan “mâsiyet” kavramı da Kur'an'da da belirli kalıplar şeklinde 32 ayette geçmektedir. Mâsiyet meşru emir ve isteklere uymama anlamına gelmektedir. Kur'an'da kamu düzeninin bozulmaması için devlet erkanına karşı çıkılmayıp itaat edilmesi de emredilmiştir.²⁵

Devlete karşı oluşturulan ayaklanmanın isyan olarak nitelendirilebilmesi için belirli şartlar gerekmektedir. Buna göre isyan, meşru ve adil bir hükümdara (halifeye) ve meşru bir devlet düzenine karşı olmalıdır. Nitekim bununla da kalmayıp meşru devlet başkanının adalet sahibi bir kimse olması gerekmektedir. Haksız ve zalim devlet

²² Yılmaz Yurtseven, “Devlete İsyan Suçu Bağlamında “Kabakçı Mustafa” İsyanı ya da “Statüko ve Yeni”nin Çatışması”, *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2022), 485.

²³ Ali Şafak, “Bağı”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/451-452.

²⁴ Melikşah Aydın, “İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağı) Suçu ve Cezası”, *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/2 (Aralık 2015), 51.

²⁵ Bekir Topaloğlu, “Mâsiyet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/77

başkanına karşı yürütülen muhalefet bağı suçu dışında kalmaktadır.²⁶ Bir başka şart ise isyanda kuvvetin kullanılmasıdır. Eğer isyan eylemi esnasında kuvvet kullanılmadıysa bu hareket isyan suçu olarak değerlendirilmez.²⁷ İsyana eden kimseler fikirlerini fiiliyata dönüştürüp silahlı bir eylem başlatıp meşru devlet başkanını veya yönetimini görevinden etmeyi amaçlamazlar ise yaptıkları bu eylem bağı suçunu oluşturmamaktadır. Ancak bu emel silahlı bir eyleme dönüştüğü takdirde onların sayısının ne büyüklükte olduğunun bir önemi yoktur. Burada önemli olan esas bir kuvvet meydana getirmeleri ve bu kuvvetin fiiliyata geçmesidir.²⁸

Genel hatlarıyla denilebilir ki devlet başkanının adil olmayıp haksız olduğu bir durumda devlet yönetimine muhalefet eden kimseler silahlanıp, örgüt kurup eyleme geçmedikleri takdirde kendilerine müdahale edilemez.²⁹

İsyana eden kimseler meşru devlet başkanı ile savaşıma noktasına geldikleri takdirde, devlet başkanı veya halife onları ilk olarak doğru yola davet etmek durumundadırlar. İlk olarak problem sulh yolu ile çözülmeye çalışılır. Eğer ki sulh ile problem çözülemez ise kuvvete başvurulur ve onlar ile savaşılar. Savaştan önce uyarılmaları şarttı. Nitekim savaşta ise kaçan kimseler kovalanmaz, yaralı ve esirler öldürülmez, onların malları ganimet olarak alınamazdı. Amaç onları yok etmek değil, doğru yola getirmektir.³⁰

1.1.3. İslâm Öncesi Türk Töresinde İsyana ve Devlet

İsyana kavramı modern hukuk ve İslâm hukukundan önce de Türk töresinde kendisine yer bulmaktaydı. İsyana, eski Türklerde “yerin ve göğün karışması” biçiminde ifade edilmekteydi. Onlar, nizamın bozulmasını yerin ve göğün düzenlerinin bozulması ile ifade etmekteydiler. Yer ile gök arasında kurulan bağlantı devlet ve millet arasında kurulan müesseses nizamı ifade etmekteydi. Nitekim gök, doğrudan doğruya güç ve

²⁶ Aydın, “İslam Hukukuna Göre İsyana (Bağı) Suçu ve Cezası”, 56.

²⁷ Şafak, “Bağı”, 28/77

²⁸ Fatih Mehmet Albayrak, *İslam Hukukunda Terör Niteliği Taşıyan Suçlar* (Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 83.

²⁹ Hamidullah, *İslâm’da Devlet İdaresi*, 341.

³⁰ İlhan Akbulut, “İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (Şubat 2003), 178.

kutsallık manasına geliyordu. Dolayısıyla gök ve yer kavramları Türkler için koruyucu unsurlardı.³¹

İsyanın kelime manasını “yer ve göğün karışması” olarak belirleyen Türkler, yeryüzünde bir düzenin olduğuna inanmış, bununla kalmayıp gök ve yer arasında da bir düzenin olduğunu düşünmüşlerdir. Bu ilişkinin bozulması durumunda ise yeryüzünde karışıklığın baş gösterdiğine inanılırdı. Türkler bu durum için ise *Bulgak*³² (*karışık, alt üst olmuş*) kelimesini kullanmışlardır. Orhun Abideleri’nde yer ve gök kavramının bulandığı ve bu sebepten dolayı yeryüzünde sıkıntıların baş gösterdiği çok açık şekilde görülmektedir:

“Dokuz Oğuz milleti kendi milletim idi. Gök, yer bulandığı için düşman oldu. Bir yılda beş defa savaştık.”³³

Bu bakımdan devleti oluşturan modern unsurlar konumuzla alakalı olan Türk devlet geleneği ile bağlantılıdır. Nitekim eski Türklerde devletin en basit şekli “il” olarak adlandırılmaktaydı Orhun Yazıtları’nda yer alan bilgilere göre il, devlet anlamında kullanılmıştır. “İnsanoğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan ve İstemi Kağan oturmuş, oturarak Türk milletinin ilini töresini tutuvermiş, düzenleyivermiş”, “İl tutacak yer Ötüken ormanıymış”, “ve ben kendim kazanmasam, il de millet de yok olacaktı”³⁴ gibi ifadeler il kelimesinin devlet anlamında kullanıldığını bize kanıtlamaktadır. Bilhassa Ziya Gökalp de il kelimesinin devlet anlamına geldiğini, töre kelimesinin ise kanun manasına geldiğini belirtmiş³⁵ ve bunlardan hareketle bu iki kelimenin ayrılmaz olduğunu savunmuştur. Yukarıda bahsedildiği gibi devleti oluşturan unsurlar ile Türk ilini oluşturan unsurlar; ülüş, kün, oksızlık ve hükümdar gibi kavramlar da benzerdi.

Sonuç olarak denilebilir ki tarih boyunca kurulmuş olan tüm Türk devletlerinde Türklerin yasa ve töreye karşı olan saygınlığı belirgin olarak göze çarpmaktadır. Gerek İslâmiyet’ten önce gerek ise İslâmiyet’ten sonra kurulan her devlette iktidarın meşru kaynağı ilahîdir ve hükümdar da gücünü tanrıdan almaktadır. Yani iktidarın dini halkın da diniydi.³⁶ Dolayısıyla en başta hükümdarın kurallara ve yasalara riayet etmesi

³¹ Coşkun Kumru-Didem Gülçin Erdem Kük, “Türklerde İsyan Anlayışının İfadesi olarak “Yerin ve Göğün Karışması”, *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, 8/2 (Aralık 2023), 911-912.

³² Kumru-Kük, “Türklerde İsyan Anlayışının İfadesi olarak “Yerin ve Göğün Karışması”, 915.

³³ Muharrem Ergin, *Orhun Âbideleri*, (İstanbul: Hisar Yayınları, 2003), 20.

³⁴ Ergin, *Orhun Âbideleri*, 4,14,42.

³⁵ Ziya Gökalp, *Türk Töresi*. (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976), 13.

³⁶ Bu konuda bilgi için bkz. Lokman Cerrah, “Siyasetname’de Din-Devlet İlişkisi: İktidarın Kaynağı Bağlamında Bir İnceleme” *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 23/4 (2019), 1998-2002.

gerekmektedir. Önemli olan devletin bağımsızlığı ve bölünmezliğidir. Devlete verilen bu önem isyan suçunun ne derece önem arz ettiğini göstermektedir.

1.2. Türklerde Hükümlanlık Anlayışı

Nasıl ki her canlının kendine has karakteristik özellikleri varsa, aynı şekilde hükmi organizma kabul edilen bir milletin de kendine has nitelikleri vardır. Dolayısıyla Türklerin de onları diğerlerinden ayıran kendine has nitelikleri vardır ve bunları bilmek gerekir. Türklerin varlık tasavvurları ve buna uygun yaşayış şekilleri, yaşadıkları coğrafyalar, hak ve adalet anlayışları, inançları ve inanış biçimleri, civar devletler ile kurdukları ilişkiler ve iktidar biçimleri onların devlet anlayışını belirleyen karakteristik unsurlar arasındadır. Bilindiği kadarıyla çağdaşlarında olduğu gibi toprak temelli ayrıcalıklı sınıfa ve ruhban sınıfına sahip olmayan Türkler, yaşayış şekillerinin orta yerine devletlerini, devletin orta yerine de Türk töresini yerleştirmişlerdi.³⁷

Geçmişten günümüze var olmuş Türk devletlerindeki hükümlanlık anlayışı, çeşitli dönemlerde farklı biçimlerde şekillenmiştir. Hükümlanlık, Türklerde genellikle otoriter liderlik anlayışıyla şekillenmiştir. Toplumun başında han yahut hakan olarak nitelendirilen devlet ya da klan başkanları bulunmaktaydı. Bu kimseler tanrısal ve kutsal kudretlerle donatılır ve onların bu güçleri tanrının bir lütfu olarak nitelendirilirdi. Tanrının bu lütfu ile meşruiyet bulan hükümdar; kişisel yetenek, cesaret ve liderlikle birlikte toplumda söz sahibi olmaktaydı. Bu durum toplumda kabile ya da klan dayanışmasına olanak sağlarken aynı zamanda da merkeziyetçi ve otoriter bir yönetim yapısı oluşturmaktaydı.

Hükümlanlıkla bağlantılı olan meşruiyet ise hâkimiyet ile birlikte ortaya çıkmış ve onun devamlılığı ile birlikte bir grup oluşturmuştur. Buna göre ilk meşruiyet grubu, bireyin ve mensup olduğu kabilenin-grubun hakkı olarak nitelendirilir. Buna göre bu meşruiyet egemenliğin elde edilmesinde önemli bir faktördür. İkinci meşruiyet ise kazanılan hâkimiyetin korunması ve uygulanış biçimidir. Her iki meşruiyetin de birbirine bağlanmaması durumunda meşruiyetin taşları sarsılır ve kalıcılığını kaybeder. Hükümdar, tanrıdan aldığı meşruiyetini devam ettirebilmesi için kudret sahibi olması

³⁷ Ali Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümlanlığın Hududları”, *Tarih Dergisi* 71 (Ağustos 2020), 30.

gerekmekteydi. İstikrarını ve sürekliliğini devam ettirmesi için toplum nazarında hakkaniyetin onaylanmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Bundan dolayı kudret, hukuk etrafında (töre-ilahî temeller ve kurallar) şekil bulmaktadır.³⁸

Toplumdaki farklı inançlar dikkate alındığında hâkimiyete ve iktidara olan bakış açıları, meşruiyetin birden fazla çeşidi olduğunu göstermektedir.³⁹ Bu iktidar çeşitliliğini Max Weber üçe ayırmıştır. Buna göre meşruti otoritenin üç temeli “geleneksel temeller, hukuki-rasyonel temeller ve karizmatik temeller” idi.⁴⁰ Weber’e göre geleneksel meşruiyet, kutsallık ile bağlantılıydı ve geçmişte uygulanan sistemleri ve düzenli uygulamaları sergiler. Yani geçmişten beri uygulanmakta olan ve değişmeyeceğine inanılan sistemin kutsallığını benimseme manasına gelmektedir. Buna göre gelenekler, kimin hükümdar seçileceğini belirlemekteydi. Kişilere olan itaat sorumluluğu resmî şekillerde değil de gelenekler ile belirlenmektedir.⁴¹ Geleneksel meşruiyet, mevcutta var olan halihazırdaki sosyal-toplumsal düzenin var olduğu şekliyle devam ettirme anlayışıdır. Geçmişte o güne dek devam eden sosyal düzeni devam ettirenler, sosyal düzenlerinin bozulmasını istememekteydiler. Bu hâkimiyet şeklinde sosyal-toplumsal düzen, hukuk (toplumsal yaşam kaideleri) ile değil, daha çok geçmişten gelen örf-adet ve geleneklere göre kurulmaktaydı. İktidar olan gruplar-kabileler-klanlar yahut iktidarda olan kimseler halkın alışageldiği gelenekleri değiştirememekteydi. Değiştirmeye çalıştıkları takdirde halkın ve söz sahibi grupların tepkisiyle karşılaşarlardı.⁴² Bu yönetim şeklini Hz. Muhammed öncesi Arap toplumuyla özdeşleştirebiliriz. Nitekim Hz. Peygamber’in İslâm’ı tebliğ ettiği ortam tam olarak geleneksel meşruiyet anlayışına sahip bir toplum idi. Meşru iktidar geleneksel anlayışlarından kopmak istememekteydi. İslâm’ın tebliğ edilmesi de böyle bir iktidara karşı gerçekleştirilmekteydi. Toplumun dini ve sosyal yapılarının radikal biçimde İslâmî yaşayış şekline göre değiştirilmesi ile birlikte mevcut düzen yeniden yapılandırılmıştır.

³⁸ Taqi Azad Armaki-Maryam Kamali, “Selçuklular Devleti’nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet”, çev. Yasemin Ellik, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 13 (Aralık 2020), 268.

³⁹ Armaki, Kamali, “Selçuklular Devleti’nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet”, 268.

⁴⁰ Max Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, çev. H. Bahadır Akın, (Ankara: Adres Yayınları, 2005), 39-40.

⁴¹ Weber, *Bürokrasi ve Otorite*, 40; İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, (İstanbul: Ötüken, 1998), 249; Ünal Karaarslan, “Max Weber’e Göre Liderlik Çeşitleri ve Geleneksel Liderliğin Dönüşümü”, *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 5/12 (Aralık 2018), 342; Armaki-Kamali, “Selçuklular Devleti’nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet”, 269-270.

⁴² Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *Tarih Enstitüsü Dergisi*, 10 (1981), 45.

Rasyonel temellere göre ise hükümdarın meşruluğu yasalara dayanmaktaydı. Yasalar hükümranlığın esasını belirlemekteydi. Dolayısıyla hükümdar, belirli kurallara uymak ve bu kurallara uyarak hâkimiyetini sürdürmek mecburiyetindeydi.⁴³ Hükümdarın iradesi yerine kanunlara bağlı şekilde sürdürülen meşruiyet, toplumda güveni artırarak istikrarlı bir siyasî ortamın oluşmasına da katkıda bulunmaktaydı. Ancak rasyonel temellere dayanan kanunî hükümranlık sistemi birtakım problemleri de içinde barındırabilirdi. Buna göre hükümdarın ve kanunların sahip olduğu yönetme yetkisi ve kanunların doğruluğu dönem dönem güncellenme ve dengeleme gerektirebilir. Bu da toplumsal taleplerin karşılanmamasını ve bazı sıkıntıların ortaya çıkmasına yol açmaktaydı.

Karizmatik hükümranlık anlayışına göre ise hükümdar, tanrı tarafından verilen üstün, insan üstü meziyetlere sahipti. Karizmayı, bir kimseyi normal bir kimseden farklı kılan, doğaüstü ya da istisnai güçlere sahip kılan kavram olarak nitelendirebiliriz. Bu tür “etkileyici” özellikleri olan, ilahî ve kutsal kökeni olan kimseler, toplumların krize ve çıkmaza girdiği buhran dönemlerinde meydana çıkmışlardır.⁴⁴ Batıl dinlerin kurucuları, peygamberler, siyasî liderler ve askerler karizmatik liderlerin örnekleridir. Üstün meziyetlerle donatıldığına inanılan hükümdara toplum tam olarak bağlılık sağlamaktaydı. Liderin söyledikleri toplum için tartışılmaz bir normdur ve toplum onun buyruklarını yapmakta ve ona bağlılıkta tereddüt göstermemekteydi.⁴⁵

Bu bağlamda bahsi geçen üç meşruti otoriteden Türklerin yönetim sistemine en çok uyan hâkimiyet yönteminin karizmatik liderlik şekli olduğu söylenebilir. Türk hükümdarlarının benimsediği karizmatik liderlik yönetimi, Asya Hunlarından itibaren Türk devlet anlayışının temel unsuru olarak ortaya konmaktadır.⁴⁶

Karizmatik olan Türk kağanı, Tanrı yardımıyla kazandığı güç ile birlikte iktidar olmaktadır. Ancak bu iktidarlık diktatör bir yapıya ve mutlak otoriteye bürünmemiştir. Nitekim buna olanak sağlayan en büyük etmen Kut ve Türk töresidir. Türk toplum yapısında törenin büyük öneme haiz olması ve töre karşısında kağanın dahi halk ile aynı konumda bulunması olası bir despot yapıyı engellemiştir.⁴⁷

⁴³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 248-250.

⁴⁴ Karaarslan, “Max Weber’e Göre Liderlik Çeşitleri ve Geleneksel Liderliğin Dönüşümü”, 341-342.

⁴⁵ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 250.

⁴⁶ Baheaddin Ögel, *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, (İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2001), 57.

⁴⁷ Ahmetbeyoğlu, “Eski Türklerde Kut ve Töre Bağlamında Hükümranlığın Hududları”, 39.

Türk hükümrânlık anlayışının karizmatik hükümrânlık şekline daha yakın olduğu gayet açıktır ancak menşei olarak karizmatik olsa da töreye bağlılık açısından rasyonel, yani kanunî hükümrânlık etkileri de taşımaktadır. Sonuç olarak diyebiliriz ki geleneksel Türk hükümrânlık şekli karizmatik hükümrânlık şekline dayanan rasyonel-kanunî yönetim tarzına sahiptir.⁴⁸

1.2.1. Hâkimiyetin İlahî Temelleri

Modern öncesi dönemlerde her medeniyette olduğu gibi Türklerde de hükümrânlığın esas menşei ilâhî kaynaklıydı. Günümüzde her ne kadar halkın tercihi, ilahî kaynağın yerini almış olsa da geçmişte bu durum tam tersi vaziyetteydi. Hükümdarın hâkimiyetinin geniş kitlelere yayılması ve otoritenin halk açısından disiplin edilmesi gerektiğinden dolayı, hükümdarın ilâhî bir kaynaktan medet umması kaçınılmaz olmaktaydı. Nitekim bundan dolayı da Türkler iktidarı Tanrı'ya bağlamakla beraber bugün milli irade olarak adlandırılan yüksek otorite olayını o dönemlerde halledip, insanları tek kimsenin insafına sığınmaktan uzak tutmuşlardır.⁴⁹

Eski Türkler bahsi geçtiği üzere yaratıcının kendilerine cihan hâkimiyetini verdiğine inanmaktaydılar. Orhun Abideleri'nde yer alan “üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında insan oğlu kılınmış, insan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi Kağan oturmuş...”⁵⁰ ifadesinden de anlaşılmaktadır ki Türkler, alemi yaratan bir gücün varlığına inanmaktaydı. İlahi dinlerde gördüğümüz gibi insanları koyduğu kurallarla yönlendiren, eşsiz olan, cezalandıran ve hükmeden Tanrı anlayışı, Türklerin inanmış oldukları Tanrı anlayışına çok benzemektedir. Nitekim bu anlayış devlet yönetiminde de etkili olmuştur. Türkler kağanın tüm yeteneklerinin, gücünü ve kabiliyetinin kaynağının bahsi geçen bu Tanrıdan geldiğine inanmaktaydı ve buna kut demektedirler. Bu açıdan değerlendirdiğimizde Türklerin devlet yönetimi ilahî kaynaklı görünmektedir. Nitekim kut, talih ve şans gibi anlamlara gelse de esas olarak Tanrının Türk kağanına vermiş olduğu bir lütuftu.

İnanışa göre Tanrı, ihtiyaç olunduğu vakit ve olaylarda dünyaya müdahil olabilmekteydi. Tanrı'dan almış olduğu kudret ile yönetme yetkisini elinde bulunduran kağan, tanrının

⁴⁸ Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, 55.

⁴⁹ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 258.

⁵⁰ Ergin, *Orhun Abideleri*, 14.

verdiği buyrukları yerine getirip yeryüzündeki düzeni korumayı başarabilirse tanrı yeryüzüne müdahale etmemekteydi.⁵¹ Bu doğrultuda yeryüzü bir bütünden meydana gelmekteydi ve insanlar da tek topluluktan oluşmaktaydı ve bu topluluğun başında da tanrıdan aldığı buyrukla onları töreye göre yöneten tek bir kağan oturmaktaydı.⁵²

Kağan'ın gücünü, kudretini ve kabiliyetinin tanrıdan alması kut olarak adlandırılmaktaydı. Bu durumdan dolayı eski Türklerin devlet yönetim anlayışı tanrısal-ilahî temele dayandırılmıştır. Bu ilahi temel yalnızca tanrının kut vermesiyle değil, yarlık ve ülüg gibi diğer niteliklerle de olmaktadır.⁵³

1.2.2. Kut ve Ülüg-Ülüş

İslâmiyet'ten önce Türklerin inanç sistemlerinden bir tanesi Gök Tanrı inancı idi. Bu inanışta Türkler tanrıyı gökte düşünürler, onu yüce ve yaratıcı olarak telakki ederlerdi.⁵⁴ İnanışlarına göre Gök Tanrı tam iktidar sahibiydi ve insanların ve dünyanın düzeni ona bağlıydı. Kurulan tüm devletler ona bağlı olarak kurulur ve insanlar da O'nun isteği doğrultusunda hükümdar olurdu.⁵⁵

Türk inanç sistemine göre Türkler, ruhi varlıklar ile (Gök Tanrı başta olmak üzere) iletişim haline geçebilmekteydiler. Türkler, kutsal-büyüsel güç yüklü bu varlıklarla iyi geçinmek ve iletişim halinde kalmak için bu varlıklara kurban sunma, ayinler yapma gibi birtakım faaliyetler içinde idiler. Bahsi geçen kutsal varlıklardaki kut'un belli insanlara verileceğine ve bu insanlardan da başka kimselere aktarılacağına inanıyorlardı. Ancak bu aktarımın belirli koşulları vardı. Buna göre kut'un aktarılabilmesi için bu kimselerin kutsal varlıklar tarafından seçilmesi gerekmekteydi. Ancak kut'un aktarılması yeterli olmuyor, kut aktarılan kişinin bu varlıkların rızasını alması, onları memnun etmesi ve onları kızdıracak şeyler yapmaması gerekmekteydi.⁵⁶

⁵¹ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, (İstanbul: İşaret Yayınları, 1994), 92.

⁵² Abdullah Bayındır, *Selçuklular'da Saltanat Mücadeleleri* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 164.

⁵³ Ayten Akcan, "Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlahi Temelleri", *Mecmua- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Eylül 2020), 310.

⁵⁴ Mircea Eliade, *Kutsal ve Dindışı*, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, (Ankara: Gece Yayınları, 1991), 97-98.

⁵⁵ Mircea Eliade, *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Muhammed'den Reform Çağına)*, çev. Ali Berktaş, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2012), 3/13-14.

⁵⁶ Çeribaş, "Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları", 1189.

Kut anlayışına göre hükümlerlik yetkisi verilen kişiyi tanrı belirlemektedir ve buna göre o kimseye çeşitli özellikler tanrı tarafından lütfedilmektedir. Bu noktadan bakıldığında anlaşılmaktadır ki Türk hükümdarının iktidarının meşru kaynağı tanrıdır ve hâkimiyeti mutlak kaynaktan ilahî kökenlidir.⁵⁷ Filhakika ne pagan dininde ne şamanizm inancında ne de semavi dinleri benimsemiş yönetimlerde din-iktidar ayrımı yoktur. Meşruiyetini yaratıcıdan alan hükümdar mutlak kuvvetti ve halk da ondan gelen yasalara (toplumsal yaşayış kuralları) uymak mecburiyetindeydi. Dolayısıyla iktidarın dini, halkın da dini idi. Tanrı tarafından hükmetme lütfunu kazanan hükümdar, ölene kadar bu kutun sahibi olamamaktaydı. Onun kudret kaynağı belli olmakla beraber, idare yetkileri belirli koşullarla sınırlandırılmıştır. Hükümdarın belirli görevleri yerine getirmesi gerekmektedir. Aksi takdirde ona kut lütfeden tanrı, vermiş olduğu kutu ondan geri alabilirdi. “Halkı doyurmak, giydirmek, dağınık boyları toparlamak ve nüfusu çoğaltmak”⁵⁸ gibi hükümdarın belirli görevleri vardı. Aksi takdirde tanrı ondan uzaklaşır ve onun iktidarı düşerdi.

Kut’un Tanrı tarafından Türk hükümdarına verilmiş olduğu konusu araştırmacıların büyük çoğunluğu tarafından kabul görmektedir. Lakin bu lütfun alınma şekilleri ve bu gücün nasıl ve hangi şekilde aktarıldığı meselesi farklı dönemlerde farklı semboller ve ritüellerle işaretlenmiştir. Bahsi geçen aktarımın yol ve yöntemlerinin başında kan, ışık (nur), pıhtı, temas (el alıp verme), nefes, tükürük, kum ve toprak gibi etmenler ön plandadır.⁵⁹

Kut anlayışı Türk tarihi açısından oldukça mühim bir noktada kendisine yer bulmaktadır. İslâmiyet’in öncesinde ve sonrasında Kut anlayışının devlet yönetiminde, hükümdarlık ve hâkimiyet anlayışındaki yeri göze çarpmaktadır. Kut anlayışı yalnızca İslâmiyet öncesi Türk tarihinde değil İslâmiyet ile birlikte de devam etmiştir. Nitekim bu düşünce Allah’ın takdiri ile tahta geçildiği düşüncesine evrilmiştir. Orhun Yazıtları ile başlayan yazılı sürecin izini; Karahanlı, Selçuklu ve Osmanlı dönemlerinde de görebilmekteyiz.

⁵⁷ Harun Güngör, “Eski Türklerde Din ve Düşünce”, *Türkler*, ed. Hasan Celâl Güzel vd., (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 3/261-263; Eliade, *Kutsal ve Din Dışı*, 97.

⁵⁸ Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, 52.

⁵⁹ Bahsi geçen aktarımlar hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Mehmet Çeribaş, “Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları”, *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/36 (2021), 1185-1206.

Özellikle *Kutadgu Bilig* isimli eser Türklerdeki kut anlayışı ile ilgili bizlere çok kıymetli bilgiler aktarmaktadır.⁶⁰

Hükümdarın meşruiyetini temsil eden kut, hükümdarın ölümünden sonra onun kanından gelen bir varise geçmekteydi. Bu aktarıma göre her hanedan üyesi eşit miktarda haklara sahip idi. Ancak bu geçiş süreci devlet ve toplum açısından sıkıntılı ve ağırlı bir süreç idi. Kut'un kan yoluyla babadan oğula tecelli ettiği bilinmektedir. Yusuf Has Hacib'in *Kutadgu Bilig* isimli eserinde "Bey doğar iken beylikle doğar; görerek öğrenir.", "babası beydi, kendisi de beydir."⁶¹ ifadeleri bize bunu kanıtlar niteliğindedir. Bu aktarımın ise belli başlı problemleri olmaktadır. Bilhassa Kağan'ın ölümünden sonra ardında kalan evlatlarının arasında gerçekleşen taht kavgalarının nedenlerinden biri bu anlayıştır. Bahsi geçen aktarım süreci hanedan üyeleri arasında rekabeti ve taht kavgalarını da beraberinde getirmiştir. Bu mücadeleler de devletin yıpranmasına ve devletin ömrünün kısılmasına sebep olmuştur.⁶²

Türklerdeki hükümdarlık anlayışının bir diğer unsuru da Ülög-Ülüşdür. Sözlükte birçok farklı manaya gelen Ülög, "bölmek, ayırmak, paylaşmak" anlamına gelen ülmek fiilinden türetilmiştir. Ülög'ün hisse, pay, parça, kısım, baht, nasip, kısmet, şans⁶³ gibi anlamları vardır. Ülög esasında hükümdarın sofrasında bulunan devlet adamlarının, yemekten alacakları payın belirlenmesi şeklinde ortaya çıkmıştır. Bu paylaşım, toplumsal düzenin korunması ve aynı şekilde toplumsal dayanışmanın güçlenmesine katkıda bulunmuştur. Ülög yalnızca maddi paylaşım anlamına gelmemekteydi. Maddi paylaşımın yanında toplumsal düzenin ve hanedan mensupları arasındaki sorumlulukların da belirlenmesini ortaya koyar. Nitekim eski Türk töresine göre devlet, devleti kuran hanedanın ortak malı olarak görülmekteydi. Ancak bunu devlet yönetimine ortak olmak olarak düşünmek daha sağlıklı olacaktır. Ülkenin yönetiminde söz sahibi olacak hanedan üyeleri arasında taksim edilmesi, Ülög'ün siyasî boyutunu gösterir.

Başlangıçta eski Türk etnolojisine göre kurultayda toplanan Oğuz klanlarının kesilen etten aldığı belirli hisseyi temsil eden Ülög, zamanla siyasî olarak ülkenin hanedan mensuplarınca paylaşımı olarak değerlendirilmiştir. Özgüdenli'ye göre hanedan üyeleri

⁶⁰ Detaylı bilgi için bkz. Şaban Öz, "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (Haziran 2011), 19-35.

⁶¹ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 174-176.

⁶² Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 236-237.

⁶³ İbrahim Kafesoğlu, *Eski Türk Dini*, (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 57; Baheaddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, 73.

arasında paylaştırılan topraklar, hukuki bir hak olmaktan ziyade aslında hali hazırda çok geniş olan ülke topraklarının yönetiminde hanedan mensuplarının merkezde bulunan hükümdara yardımı olarak nitelendirilmekteydi. Buna karşılık olarak da Ülüştürülen toprakların idaresinin belirli unvanlar ile merkeze bağlı olmak kaydıyla hanedan üyelerine tevcih edilmekteydi.⁶⁴

Esasen idari kolaylık olarak düşünülen bu sistem, zamanla devlete birtakım sıkıntılar yaşattırıştır. Merkezi otoritenin azaldığı dönemlerde, bahsi geçen hanedan üyeleri devlete karşı taht iddiasında bulunmuşlardı. Büyük Hun Devleti ile başlayan eski Türk ananesi olan Üleş sistemi, onlarla aynı coğrafyada yer alan Göktürk Devleti ile devam ettirilmiştir.⁶⁵

Hun ve Göktürk Devleti ile birlikte Karahanlılar da bu ananeye göre hareket etmişlerdir. Göktürkler ve Karahanlılar kadar radikal bir şekilde olmasa da Selçuklular'da da eski Türk ananeleri yönetim anlayışında önemli bir mevkideydi. Nitekim Selçuklular'da Ülüg geleneği hanedan mensuplarına görev ve sorumlulukların dağıtılmasıyla daha geniş bir anlam kazanır. Bu hususta Türk-İslâm ülkelerindeki “melik” kavramı dikkat çekmektedir. Melik olarak adlandırılan hanedan üyelerine bir bölgenin idaresi verilmekteydi ve meliklerin başkentte olduğu gibi kendilerine özel bir yönetim mekanizması, vezirleri, askeri kuvvetleri, hutbe okutma yetkileri, nevbet çaldırmaları ve izne bağlı olarak para bastırma hakları vardı.⁶⁶ Bunu Selçuklular'da ilk olarak Selçuk Bey (ö. 398/1007?) zamanında görmekteyiz. Selçuklu akıncıları Cend bölgesinde faaliyette bulunduğu sırada Selçuk Bey oğullarını ve torunlarını çeşitli bölgelere göndermişti.⁶⁷

Ülüg anlayışına Selçukluların ilk döneminde rastlamaktayız. Gazneliler ile 426/1035 senesinde yaşanan Nesâ Savaşı'nın ardından Nesâ, Dihistân ve Ferâve gibi bazı bölgeler Sultan Mes'ûd (ö.432/1041) tarafından Selçuklu ailesine verildi. Selçuklu ailesine verilen bu toprakların ülüg geleneğine göre paylaştırıldığını görmekteyiz. Buna göre Tuğrul Bey'e (ö.455/1063) Nesâ, Çağrı Bey'e (ö.451/1059) Dihistan, Mûsâ Yabgu'ya (ö.456/1064) da Ferâve yörelerinin paylaştırıldığı bilinmektedir. Nesâ Savaşı'nın

⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, “Üleş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (103-1064)”, *Türkler* (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 5/250-251.

⁶⁵ Özgüdenli, “Üleş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (103-1064)”, 249.

⁶⁶ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 365.

⁶⁷ Abdülkerim Özaydın, “Selçuk Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/364-365.

ardından 429/1038 tarihinde gerçekleşen Serahs Savaşı'nda da ele geçirilen topraklar hanedan üyeleri arasında paylaştırılmıştır. Nitekim Tuğrul Bey Nîşabûr'u, Çağrı Bey Merv'i, Mûsâ Yabgu ise Serahs bölgesinin yönetimini üstlenmişlerdi. Son olarak ise Dandanakan'da yaşanan zaferin ardından yapılan paylaşımlar göze çarpmaktadır. Buna göre Tuğrul Bey'e Nîşabûr dahil olmak üzere Nîşabûr bölgesinin batı toprakları, Çağrı Bey'e Horâsân bölgesinin büyük bir kısmı, Mûsâ Yabgu'ya Herât, Sistân ve İsfizâr gibi bölgeler taksim edilmişti.⁶⁸ Mûsâ Yabgu'ya intikal edilen bu topraklar esasında onun pek de hoşuna gitmemiş olsa gerekti. Çünkü Çağrı Bey ve Tuğrul Bey'in Horasan'ın en gözde yerlerini alması Mûsâ Yabgu'yu yetersiz hissettirmişti. Nitekim bu olay da ileride göreceğimiz üzere Yabgulu ailesinin isyana meyilli olmasını tetikleyen unsurların başında gelmekteydi.⁶⁹

1.2.3. Türk Cihan Hâkimiyeti

Tanrı tarafından Türk hükümdarına lütfedilen kut ile Türk hükümdarı dünyayı adalet ile yönetmekle görevlendirilmişti. Türk hükümdarına lütfedilen kut anlayışı, Türklerin Cihan Hâkimiyeti düşüncesini doğuran unsurların başında gelmektedir. Eski Türklerin dini her ne kadar karışıklık arz etse de tabiat kavramı da tanrı kavramı ile birlikte kutsal sayılmıştır. Bu nedenden dolayı tanrı kavramı hayatın hemen hemen her alanında kendisine yer bulmaktaydı. Nitekim eski Türk inanışına göre tanrı, dolaylı yoldan dünyaya müdahil olabilmekteydi. Şayet bu müdahale rastgele değil, düzenin bozulması ile birlikte olmaktaydı. Tanrı'dan yönetme yetkisi alan kağan, yükümlülüklerini yerine getirdiği şartlarda tanrı yeryüzüne müdahil olmamaktaydı.⁷⁰

Türk Cihan Hâkimiyetinin ana teması olarak gördüğümüz şey Türk devletinin tek bir hükümdar ekseninde ardı arkası gelmeyen sınırlara sahip olmasıdır. Bu mefkûreyi zihinlerde tutan şey bu geniş topraklara ve sınırlara sahip olma hayalidir. Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışı soyut bir kavram olmasının yanında ütöpik bir düşüncedir. Nitekim hükümdarları bu düşünceye iten şey, farklı coğrafyalara ve farklı ülkelere sahip olan hükümdarın güçlerinin artmasıyla birlikte dünyayı yönetme hırsıdır. Bu hırs, hükümdarın

⁶⁸ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Kuruluş Devri)* (Ankara: TTK, 2000), 1/225.

⁶⁹ Osman Gazi Özgüdenli, *Selçuklular-Büyük Selçuklu Devleti Tarihi* (İstanbul: İSAM Yayınları, 2022), 1/111.

⁷⁰ Jean Paul Roux, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, çev. Aykut Kazancıgil, (İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2002), 117.

isteklerinin şiddetine göre sistemli hale getirilmiştir. Hükümdarın bu arzusunun hayalden öteye geçip bir düşünce haline gelmesi için halkını da bu arzuya ortak etmesi gerekmektedir. Bu bağlamda Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışının halka mal edilmesi için bu ülkünün ilahi temeller ile desteklenmesi gerekmektedir. İlahi temeller ile desteklenen bu mefkûre, halk açısından ortak bir kültür haline gelmekteydi. Özellikle hükümdara tanrı tarafından bahşedilmiş yönetme yetkisi inancından (kut) kuvvet alan Türkler, bu inanç ekseninde dünyaya hâkim olma çabası içine girmişlerdi⁷¹

Türk Cihan Hâkimiyeti anlayışına göre insanların soyları, dinleri ve dilleri Türk hükümdarı tarafından fark gözetmeksizin kabul edilmiş ve bu bağlamda Türk devleti, farklı inançların serbest olarak var olduğu bir siyasî ortamın yöneticisi ve temsilcisi olmuştur.⁷² Tanrının vermiş olduğu kudret ile yeryüzünün hükümdarı niteliğini taşıyan hükümdar, cihânşûmul bir anlayışla dünyanın nizâmını Türk töresi ile birlikte sağlamayı kendisine görev belirlemişti.

Türk cihan hâkimiyeti anlayışının esas amacı modern çağlardakine benzer emperyalist biz düzen kurmak değildi. Esasen bu düşüncede istenilen amaç, dünyada barışı ve huzuru sağlamaktı. Nitekim “Türk Devleti” manasına gelen “il” terimi, aynı zamanda barış manasına da gelmekteydi.⁷³ Bilhassa Türklerin İslâmiyet’i kabul etmeleriyle birlikte bu gaye daha hassas bir önem kazanmıştır. Türklerin İslâmiyet’i kabul etmesinin ardından Müslüman ve Türk kültürü birbiriyle kaynaşmış ve zaman içerisinde Türklerin cihan hâkimiyeti anlayışı dinî bir nitelik kazanmıştır. İlây-ı Kelimetullah (Allah’ın sözünü yer yüzüne hâkim kılmak) olarak adlandırdığımız bu ülkü, cihat ve gaza ilkesini barındırmaktaydı. Bu ilkelerin Kızılcelma ilkesine dönüşmesiyle birlikte maddi bir unsur olan cihan hâkimiyeti anlayışına manevi olarak da bazı ilkeler eklenmiş oluyordu.⁷⁴ Bu açıdan, Türklerin benimsemiş olduğu cihan hâkimiyeti düşüncesi, İslâmiyet’in kabulü ile birlikte Türk fütühatının da temel taşını oluşturmuş ve tarih boyunca da kendisini muhafaza etmiştir.⁷⁵

⁷¹ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyyeti Mefkûresi Tarihi* (İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1978), 83.

⁷² Şaban Öz, “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”, 22-23.

⁷³ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 253.

⁷⁴ İsmet Parmaksızoğlu, *Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)* (Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982), 21.

⁷⁵ Öz, “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”, 23-24.

İslâmiyet'in kabulü ile birlikte ilave manalar kazanan cihan hâkimiyeti anlayışı, Yûsuf Has Hâcib tarafından yazılan *Kutadgu Bilig*'de de kendisine yer bulmuştur. Türklerin İslâmiyet'i henüz yeni benimsediği dönemde yazılan bu eser, geçiş sürecinin ve kültürel etkileşimin en önemli kanıtıdır. Kutadgu Bilig, Türklerin siyasî ve idarî görüşlerini ortaya koyduğu gibi onların manevi tarafını da İslâm çerçevesinde değerlendirmektedir. Bu açıdan Türklerin dil ve edebiyatı ile birlikte Türk devletlerinin de siyasî ve içtimai yönlerini tanımamızı sağlamaktadır.⁷⁶ Yusuf Has Hâcib'e göre Türk geleneğinde, iktidar mevkiisi kişi iradesinin üzerindeydi ve bu irade tanrının bir başıydı. Ona göre bir hükümdar alçak gönüllü, güler yüzlü, iyi yürekli, doğru sözlü, bilgili, cesur, erdemli, dürüst, samimi ve yiğit bir kimse olmalıydı.⁷⁷

Sonuç olarak diyebiliriz ki cihan hâkimiyeti anlayışının esas amacı, kesinlikle daha fazla altın daha fazla toprak amacıyla emperyalist bir amaç olmamıştır. İktidarın merkezinde yer alan hakan ve onun çevresindeki yönetici sınıf ekseninde cihan hâkimiyetinin imkânsız olmadığı, tersine mantıklı bir ülkü olduğu Kutadgu Bilig'de yer almıştır.⁷⁸ Bu doğrultuda cihan hâkimiyeti ile birlikte fethettikleri yerlere adaleti, hoşgörüyü ve doğruyu götüren Türkler, bu ülküyü sistemli şekilde uygulamaya gayret göstermişlerdir. Ele geçirilen topraklarda meskûn olan insanlara iyi davranıp, Müslim - Gayrî Müslim ayrımı yapmayan Türkler, bahsi geçen insanları da kendi vatandaşları olarak nitelendirmişlerdir. Düşüncede kulağa hoş gelen bu eylem, fiiliyatta da insanların hoşuna gitmiştir. Nitekim Türkler, cihan hâkimiyeti ülküsü ile birlikte bu kimselere hoşgörü ve adalet ile davranmıştı.⁷⁹

1.3. Hâkimiyet Alâmetleri

Türk-İslâm devletleri, tarih boyunca çok geniş bir alanda farklı kültürel özelliklere sahip bir dizi siyasî yapıyı içeren geçmişe sahiptirler. Bu geçmiş devletlerin yönetiminde, hükümdarların iktidarını ve otoritesini temsil eden çeşitli alametler ve semboller çok mühim roller oynamaktaydı. Bahsi geçen bu alametler, hükümdarın gücünü, meşruiyetini

⁷⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri* (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980), 4.

⁷⁷ Öz, "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi", 26-28.

⁷⁸ Öz, "Kutadgu Bilig'de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi", 34.

⁷⁹ Kafesoğlu, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, 83.

ve sembolik değerini vurgulamaktaydı. Bu semboller maddi ve manevi olarak birbirinden ayrılmaktaydı. Manevi unsurlar olarak hutbe ve lâkapları görürken manevi unsur olarak taç, taht, bayrak, çetr, nevbet, sikke vb. unsurları görmemiz mümkündür.⁸⁰ Bu başlık, Türk-İslâm devletlerindeki hâkimiyet alametlerinin Selçuklular nezdinde olan rolünü ve bu rolün şehzade isyanlarında ne denli rol aldığını anlamayı amaçlamaktadır. Bu doğrultuda ilk olarak hâkimiyet alametlerinin en mühimlerinden biri olan hutbeyi açıklamak yerinde olacaktır.

Kelime manası olarak “bir topluluk karşısında yapılan etkili konuşma”⁸¹ manasına gelen hutbe, Arapça “htb” fiil kökünden meydana gelmektedir.⁸² Dinî literatürde Cuma namazı ve bayram namazlarında icra edilen, genelde nasihat ve vaaz içeren konuşmaya denmektedir. Bahsi geçen bu konuşmayı yapan kişiye de hatip denmekteydi.⁸³ Hutbe, Cahiliye dönemi Arap toplumunda ve İslâmiyet’in ilk dönemlerinde kabileler arası siyasî bir toplanma mesajı anlamına da gelmekteydi.⁸⁴

Neredeyse tüm Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde görülen hutbe Selçuklular’da çok mühim bir yere sahipti. Hutbenin kullanım amacı hâkimiyetin bildirilmesi idi. İslâm devletine bağlı olan ülkelerin içinde yer alan camilerde Cuma ve bayram namazlarında ifa edilen hutbede ilk olarak dönemin Abbasî halifesinin ismi ve unvanı bahsedilir, daha sonra meşru sultanın adı, lakapları ve unvanları zikredilir daha sonra da varsa vassal hükümdarların isimleri söylenirdi.⁸⁵ Hutbede ilk olarak kimin adı geçiyorsa o, en üst mertebede bulunmaktaydı.

Bahsettiğimiz hususların esasında toplum üzerinde de büyük oranda manevi etkisi bulunmaktaydı. Nitekim Müslümanların ibadet merkezi olan camii, şehrin tam olarak merkezinde yer almaktaydı ve ibadetin haricinde Müslümanlar açısından bir sosyalleşme ortamı konumundaydı. Dolayısıyla camiiler birer sosyalleşme ortamı olmasının yanında

⁸⁰ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)* (Ankara: TTK, 2001), 3/74.

⁸¹ Mustafa Baktır, “Hutbe”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/425-428.

⁸² İhsan Arslan, “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, *Ekev Akademi Dergisi* 16/51, 79.

⁸³ Baktır, “Hutbe”, 18/426.

⁸⁴ C.E. Bosworth, “Khutba”, *Encyclopedia of Arabic Literature*, 2, 449.

⁸⁵ Meryem Gürbüz, *Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat* (İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005), 42.

aynı zamanda hutbeler de resmî bir duyuru organıydı. İbadet ve merasimlerde bir araya gelen cemaat, camilerde okunan hutbeyle birlikte meşru hükümdarı, eğer ki olduysa hükümdarlık değişikliklerini ya da kime tâbî olduklarını öğrenmekteydiler.⁸⁶ Selçuklular adına okunan ilk hutbenin 428/1037 tarihinde Merv’de Çağrı Bey adına okunduğunu bilmekteyiz. Tuğrul Bey ise aynı sene Beyhak’da kendi adına hutbe okuttu.⁸⁷

Eğer ki vassal hükümdar ya da bağı, halifenin ve sultanın adını hutbeden çıkartıp yalnızca kendi adını ve unvanlarını hutbede okutursa bu alenen isyan sayılmaktaydı.⁸⁸ Çünkü hutbede mevcut halifenin ardından kendi adının okunması bağımsızlığı ifade etmekteydi. Nitekim bunu Sultan Alparslan’ın iktidarının ilk yıllarında görmekteyiz. Kirman meliki olan Kavurd (ö.465/1073), Tuğrul Bey’in ardından Alparslan’ın tahta geçmesiyle onun adına Şiraz’da hutbe okutmaya başladı. Ancak daha sonrasında vezirinin kışkırtması sebebiyle hâkim olduğu bölgede Alparslan’ın adını hutbeden çıkarttı ve kendi adını okutmaya başladı. Bunun bir isyan olduğunu düşünen Alparslan ise onun üzerine yola çıkarak onun tabiiyetini yeniden sağladı.⁸⁹

Tahta çıkan hükümdarın halife tarafından meşruiyetinin onaylanmasının ilk basamağı hutbe okutmaktan geçmekteydi. Bu vasıta ile halifenin sultana vermiş olduğu unvan ve lakaplar hutbede halka aktarılmaktaydı. Tuğrul Bey’in ölümünün ardından onun veziri Amîdü’l-Mülk Kündürî (ö.456/1064) Çağrı Bey’in oğlu Süleyman’ı tahta geçirip adına hutbe okutmuşsa da Alparslan buna razı gelmemiş ve kuvvetindeki birliklerle harekete geçti. Bu durumdan hoşnut olmayan yalnızca Alparslan değildi. Selçuklu ailesinden Kutalmış da Türkmenlerden meydana gelen ordusuyla birlikte Rey’e yürüdü ve adına hutbe okutarak kendini sultan ilan etti. Durumdan haberdar olan vezir Kündürî doğrudan Alparslan’a ulaşarak Süleyman’ı tahttan indirdi ve Alparslan’ı sultan ilan ederek onun adına hutbe okuttu.⁹⁰

⁸⁶ Gürbüz, *Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, 42-43.

⁸⁷ Erdoğan Merçil, *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri* (Ankara: TTK, 2007), 44-45.

⁸⁸ Salim Koca, “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri”, *Belleten* 59 (1995), 59-60; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 3/78.

⁸⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)* 3/78-79; Abdülkerim Özaydın, “Kavurd Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/73

⁹⁰ Ali Sevim-Erdoğan Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)* (Ankara: TTK, 1995), 48; Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular* (İstanbul: Kronik Kitap, 2020), 134; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 3/75-76; Arslan, “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, 80.

Hutbelerin bazı durumlarda iki kişi adına okunduğunu da bilmekteyiz. Bu durumlarda ya birden fazla taht adayı olmaktaydı ya da hükümdar hayatını kaybettiğinde geride bir vasal belirlemediği durumlarda hutbede iki isim geçmekteydi. Bu durumlarda anlıyoruz ki devletin idari mekanizmasında problemler çıkmaktaydı. Merkeziyetçi adımlar ile birlikte bu durumun tersine döndüğünü de görmekteyiz. Nitekim Alparslan, oğlu Melikşah'ı veliaht tayin ettikten sonra hutbede onun da adına yer vermişti. Bilhassa Melikşah da merkezi otoriteyi sağlamlaştırmak amacıyla babasının yaptığı gibi o da oğlu Ahmet adına kendi adı ve unvanlarının ardından hutbe okutmuştur.⁹¹ Ancak bu durum beklenildiği gibi taht kavgalarını engelleyememiştir. Nitekim Melikşah'ın ani ölümünün ardından onun oğullar Berkıyaruk (ö.498/1104) ve Muhammet Tapar (ö.498/1104) arasında devleti uzun bir süre duraklatma noktasına getirecek taht kavgaları yaşanmış ve devlet fetret devrine girmişti.⁹²

Hâkimiyet alametlerinden bir diğeri para bastırmaktır.⁹³ Sözlükte “Üzerine damga vurulmuş”⁹⁴ manasında olan Arapça kökenli sikke, madeni içerikli paraları ifade etmektedir. Sikke; bakır, gümüş ve altın gibi değerli maddelerin üstüne damga ya da nakış basılan madeni para anlamını da taşımaktadır.⁹⁵

Tahta çıkan hükümdarın hutbe okutmaktan sonra ilk icraatlarından bir tanesi sikke bastırmak olmuştur. Hükümdar, hâkimiyetini bildirmek için mutlak surette sikke bastırma gereği duymaktaydı.⁹⁶ Nitekim sikke bastırmak bağımsızlığın ve hâkimiyetin en önemli işaretlerinden biridir. Ortaçağ İslâm devletlerinde hiyerarşi gereği ne olursa olsun, hâkimiyet sembollerinde önce halifenin adı geçmek zorundaydı. Bu doğrultuda sikke bastırılırken de ilk olarak dönemin halifesinin adı sikkeye işlenir, daha sonrasında sultanın unvan ve lakaplarıyla birlikte adı sikkede yer alırdı. Eğer ki vassal bir hükümdar ise daha önce de zikredildiği gibi ilk olarak halifenin adı, unvanı ve lakapları, daha sonra

⁹¹ Merçil, *Selçuklular'da Hükümdarlık Alametleri*, 54.

⁹² Berkıyaruk-Muhammet Tapar arasındaki taht kavgası hakkında detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fit't-tarih*, çev. Abdülkerim Özaydın, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 9/250-320; Abdülkerim Özaydın, *Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-551/1105-1118)* (Ankara: TTK, 1990), 11-151;

Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 137-170.

⁹³ Sikke hakkında detaylı bilgi için bkz. Oğuz Tekin, “Sikke”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/179.

⁹⁴ Tekin, “Sikke”, 37/180.

⁹⁵ Arslan, “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, 82.

⁹⁶ İbn Haldûn, *Mukaddime*, çev. Zakir Kadiri Ugan, (İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996), 2/11.

bağlı bulunduğu hükümdarın adı, unvanı ve lakapları, en son kendi adını sikkeye bastırabilirdi.⁹⁷ Aksi bir durum yaşandığında ise isyan olarak nitelendiriliyordu. Nitekim Alparslan döneminde yaşanan bir olay bunun en güzel örneğidir. Melik Kavurd, Alparslan'ın adına okunan hutbeyi kaldırdığı gibi onun adını da sikkelerden çıkartmıştı. Bu sikkelerin bir kısmı ticaret kervanlarıyla birlikte Alparslan'ın hâkimiyeti altında bulunan bölgeye girince Alparslan durumdan haberdar oldu. Böylelikle hâkimiyeti altında olan bölgede bastırdığı sikkelerde meşru hükümdar olan kardeşi Alparslan'ın adını ekletmeyen Kavurd alenen isyan hareketinde bulunmuş oldu (459/1067).⁹⁸

Selçuklular hakkında basıldığı bilinen kuruluş devri paralarının Tuğrul Bey ile birlikte 1041-42 senelerine tarihlendiği bilinmekteydi. Ancak Özgüdenli'nin belirttiği üzere Çağrı Bey adına kestirilen sikkeler de ortaya çıkmıştır. Nitekim bu sikkeler Çağrı Bey'e ait 1038-1048 tarihlerine ait gümüş sikkelerdir.⁹⁹ Bu sikkelerde Kınıkların sembolü olan ok ve yay basılı vaziyettedir.¹⁰⁰ Bu açıdan sikkeler, tarihçiler için dönemi mukayeseli değerlendirmek için muhteşem kaynaklardır.¹⁰¹

Sözlük manası olarak “Devir, fırsat, topluluk, felaket” anlamlarına gelen nevbet ise esas olarak hükümdarın saray ya da otağının önünde günün belirli saatlerinde çalınan askerî müzik anlamına gelmektedir. Bu askeri bando takımının şehrin içinde yahut şehrin dışında bulunan yerlerine ise “tablhâne, nakkârehâne, nevbethâne” denilmekteydi.¹⁰² Nevbet, saray veya otağın önünde, önceden belirlenmiş saatlerde çalınmaktaydı. Bu saatler genelde namaz vakitlerini ifade etmekteydi.¹⁰³ Nevbet, hükümdarlık alametlerinin en önemlilerinden bir tanesidir. Nitekim hükümdarın haricinde şehzadeler, bazı devlet erkânı ve tâbî hükümdarlar da nevbet çaldırabilmekteydi. Ancak bahsi geçen bu kimselerin çaldırması olduğu nevbet hükümdarın nevbeti kadar azametli olamazdı. Ayrıca hükümdar gibi günde beş defa nevbet çaldırmaları mümkün değildi. Aksi takdirde bu

⁹⁷ Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilatı*, (İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981), 141; Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 79.

⁹⁸ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, (Ankara: TTK, 2017), 66-67; Merçil, *Selçuklular'da Hakimiyet Alametleri*, 89-92.

⁹⁹ Osman G. Özgüdenli, “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceleri”, *Belleten* 65/243 (Ağustos 2001), 549.

¹⁰⁰ Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976), 83

¹⁰¹ Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, 48.

¹⁰² Abdülkerim Özaydın, “Nevbet”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/38-41.

¹⁰³ Arslan, “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”, 88.

durum bir isyan sayılırdı.¹⁰⁴ Hükümdarlık sarayı önünde günde beş defa çalınan nevbet, önemli devlet erkânı ya da şehzadeler için günde üç kere çalınmaktaydı. Ayrıca nevbet çalınırken sessiz olmak gerekmekteydi.¹⁰⁵

Nevbet'in Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önce de Türk kültüründe yer aldığını bilmekteyiz.¹⁰⁶ Her ne kadar bunu nevbet olarak adlandırılmasa da Hunlardan ve Göktürklerden beri Türkler askerî bandoyu kullanmaktaydılar. Savaşta ya da resmî törenlerden evvel otağın ve sarayın önünde davullar çalınmaktaydı. Çalınan davulun sesi orduyu ve askeri motive etmekteydi.¹⁰⁷

Eski Türklerden devam eden nevbet sürecinde Selçuklular'dan evvel Karahanlılar'da da nevbeti görmekteyiz. Karahanlılar'da diğer Türk-İslâm devletlerinden farklı olarak hükümdarın sarayının önünde kös ve davul eşliğinde çalınan nevbet, "tuğ" olarak ifade edilmiştir. Nitekim hem *Dîvânü lugâti't- Türk*'de hem de *Kutadgu Bilig*'de nevbet bu şekilde aktarılmaktadır.¹⁰⁸

Büyük Selçuklular'da ise ilk olarak Tuğrul Bey döneminde nevbetin çalındığını görmekteyiz.¹⁰⁹ Tuğrul Bey'in 450/1058 senesinde Bağdat'a gidişinin ardından halife ona hil'at giydirdi ve onun meşruiyetini sağladı. Nitekim bu meşruiyetle birlikte sultan davullar çalınarak sarayına döndü ve sarayının önünde nevbet çaldırdı.¹¹⁰ Ayrıca Büyük Selçuklular zamanında yalnızca hükümdarın sarayının önünde değil, gıyabında Bağdat'ta da nevbet çalınmaktaydı. Tuğrul Bey'in 455/1063 senesinde ölümünün üzerine Bağdat'taki Selçuklu idaresinin devamı açısından Bağdat'ta bulunan Selçuklu devletinin idare binasının önünde de nevbet çalındığı bilinmektedir.¹¹¹

¹⁰⁴ Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, 57.

¹⁰⁵ Muhammet Hanefi Palabıyık, *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi), 1996.

¹⁰⁶ Türklerde nevbetin tarihi gelişim süreci hakkında detaylı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültür Tarihine Giriş* (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991), 8.

¹⁰⁷ Nebbetin farklı dönemlerde farklı sesler çıkardığı ve davulun çıkardığı bu sesin farklı coğrafyalarda farklı şekillerde algılandığı ortadadır. Detaylı bilgi için bkz. Aslan- Şahin, "Orta Çağ Türk-İslam Devletlerinde Nebbet", *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 111.

¹⁰⁸ Özaydın, "Nebbet", 33/38-41.

¹⁰⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 502.

¹¹⁰ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)* çev. Mehmet Keskin (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994), 12/167.

¹¹¹ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 88; Özaydın, "Nebbet" 33/38-41; Aslan- Şahin, "Orta Çağ Türk-İslam Devletlerinde Nebbet", 115.

Hükümdar sarayları önünde günde beş kere davul vurulmasının Türk-İslâm devletlerinde bir hükümdarlık alameti olduğunu söylemiştik. Namaz vakitlerinin haricinde günde üç defa da şehzadeler ve devlet erkânı nevbet çaldırabiliyordu. Bu hiyerarşiye uymayan kimseler ise merkezi otoriteye ve hükümdara karşı isyan etmiş olarak nitelendiriliyordu. Nitekim buna gösterilecek en güzel örnek Muhammed Tapar'ın hareketidir. O, 494/1101 senesinde Hemedan'da günde 5 kere nevbet çaldırdığı için kardeşi Sultan Berkyaruk tarafından isyanla suçlandı.¹¹² Berkyaruk ile Muhammed Tapar'ın yapmış oldukları üçüncü savaşın neticesinde 495/1101 tarihinde bir anlaşma yapıldı. Bu anlaşmaya göre Muhammed Tapar, yalnızca kendisine ait olan bölgede kendi adına sabah öğle ve akşam olmak üzere üç kere nevbet çaldırabilecekti.¹¹³ 498/1104 senesinde varılan anlaşmaya göre ise Muhammed Tapar da yine Berkyaruk gibi günde 5 kere nevbet çaldırabilecekti.¹¹⁴ Nebbet yalnızca sultanların ya da tabi hükümdarların değil, önemli devlet adamlarının ve nüfuz sahibi kimselerin de nevbet çaldırdığını bilmekteyiz. Bilhassa Büyük Selçuklu veziri Nizâmülmülk ve dahi onun evladı Mü'eyyed'ül- Mülk, Bağdat'taki evinin kapısında günde üç kere nevbet çaldırmaktaydı.¹¹⁵

1.4. Şehzadelik Müessesesi

Köken olarak Farsçadan dilimize geçen şehzade kelimesi, *şâh* ve *zâde* kelimelerinin bir araya gelmesinden meydana gelmektedir. Hükümdar anlamına gelen *şâh* ya da *şeh* kelimesi, oğul anlamına gelen *zâde* ile birleşip padişahın, hükümdarın, Halifenin ya da sultanın oğlunu yahut onların soyundan gelen erkek çocukları belirtmektedir.¹¹⁶ Şehzade denilince akıllara ilk olarak Osmanlı İmparatorluğu gelse de bahsi geçen kavram Türk-İslâm devletlerinde de sıkça görülmektedir. Ancak Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde tarih yazma geleneği sebebiyle Müslüman Türk devletlerindeki şehzadeleri Osmanlı

¹¹² Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti* çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş, (İstanbul: Selenge Yayınları, 2010), 151.

; Abdülkerim Özeydin, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 22

¹¹³ İbnü'l Esîr, *el Kâmil Fi't- Tarih*, çev. Abdülkerim Özeydin, (İstanbul: Bahar Yayınları, 1986), 10/271

¹¹⁴ İbnü'l Esîr, *el Kâmil Fi't- Tarih*, 10/301.

¹¹⁵ El- Bündârî, *Zubdat Al- Nusra va Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, çev. Kıvameddin Burslan (İstanbul: Maarif Matbaası, 1943),73; Aslan, Şahin, *Orta Çağ Türk-İslam Devletlerinde Nebbet*, 123.

¹¹⁶ Mustafa Sabri Küçükbaşçı, “Şehzade”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/478.

Devleti’ndeki şehzadeler kadar detaylı bilemiyoruz. Nitekim Ortaçağda yaşamış Müslüman müverrihler¹¹⁷ bizlere hükümdarların erkek çocukları hakkında detaylı bilgi aktarmamışlardır.¹¹⁸

Şehzadeler tahta oturana kadar belirli tedrisattan geçmekteydiler. Onlar güçlü bir hükümdar olmak için doğumlarının ardından sıkı bir eğitimle askerî, dinî ve edebî alanlarda kendilerini geliştirmek zorundaydılar. Çünkü her toplumda her coğrafyada ve her devirde kurulan tüm devletlerin devamlılık arz edebilmesi için yetkin ve eğitilmiş kişilerin devleti idare etmesi gerekmektedir. Yûsuf Has Hâcib de *Kutadgu Bilig* isimli eserinde “Bey doğarken beylikle doğar; görerek öğrenir.”¹¹⁹ demiştir. Bu doğrultuda onların bu gelişimini sağlamaları adına onların hizmetine “müeddip” ya da “atabeg” denilen, dönemin önde gelen alimlerinden kimseler tayin edilir ve bu atabegler şehzadeler tahta geçene kadar onların hizmetinde kalırlardı.¹²⁰ Atabegler bununla da kalmayıp bazı durumlarda şehzadenin vasîsi sıfatı ile onun görevlendirildiği bölgeyi yönetmekteydi.¹²¹ Ancak şehzadeler genel olarak tecrübe kazanmak için bu bölgelere kendileri gitmekteydiler. Hatta Emevîler ve Abbâsîler döneminde valilik ve kumandanlık gibi mühim görevleri üstlenen şehzadeler, bu görevleri sayesinde mühim tecrübeler kazanmışlardır.

Selçuklular dönemini incelediğimizde ise şehzadelik kavramının “melik” olarak isimlendirildiğini görmekteyiz. Selçuklular’da bu meliklere belirli bölgeler ya da şehirler iktâ edildikten sonra kendine bağlı ordu ve gulâmlarıyla birlikte bu topraklardan geçimlerini sağlamaktaydılar.¹²² Meliklerin kendilerine has unvanları ve idarî teşkilatları vardı. Hükümdar, Abbâsî Halifesinden unvan alırken şehzadeleri için de unvan talep etmekteydi. Şehzadeler bu unvanını kendi hâkimiyet sahasında kullanırken hutbe okuttuğu esnada önce Halifenin unvanlarını, sonra meşru sultanın unvanlarını en son da

¹¹⁷ İslam tarih yazıcılığı hakkında detaylı bilgi için bkz. R. Stephen Humphreys, *İslâm Tarihi Metodolojisi*, çev. Murtaza Bedir-Fuat Aydın (İstanbul: Litera Yayıncılık 2016); Ramazan Şeşen, *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı* (İstanbul: İsar Yayınları, 1998); M. Şemseddin Günaltay, *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991).

¹¹⁸ Meryem Gürbüz, “Selçuklu Hükümdarlarının Çocuklukları Hakkında Bir Değerlendirme”, *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches* 5/20 (2019), 341.

¹¹⁹ *Kutadgu Bilig*, 397.

¹²⁰ Küçükaşçı, “Şehzade”, 38/478.

¹²¹ Coşkun Alptekin, “Atabeg”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/38.

¹²² Erkan Göksu, “Türkiye Selçuklularında İktâ”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26(2009), 147.

kendi unvanlarını okutmaktaydı. Ayrıca onlar yine hükümdar gibi nevbet çaldırıp, kendi isimlerine sikke bastırıp, komşu devletlerle dahi yazışabilmekteydiler.¹²³ Nitekim şehzadelğinde Alparslan'ın kendi adına sikke bastırdığı bilinmektedir.¹²⁴

Şehzadeler çocukluklarından itibaren savaş vaktinde sultanlarla birlikte sefere katılabilmekteydiler. Hatta onlar, gerektiği durumda orduyu dahi yönetebilmekteydiler. Onların savaştaki başarıları ve cesurlukları veliaht tayin edilmelerinde büyük önem arz ediyordu.¹²⁵ Büyük Selçuklu sultanlarından Melikşah, henüz ufak bir şehzadeyken katılmış olduğu Gürcistan seferinde göstermiş olduğu gayretlerden dolayı takdirleri kazanmıştı.¹²⁶

Şehzadelere belirli bölgeler iktâ olarak verildiği gibi onların emrine de belli miktarda asker verilmekteydi. Onlar bu kuvvetlerle birlikte verilen şehrin ya da bölgenin korunmasını sağlayıp bölgenin idaresinden sorumlu tutuluyorlardı. Bu sistemin devlet açısından faydaları olmakla birlikte bir o kadar da zararı bulunmaktadır. Çünkü ciddi miktarda askeri birliği emri altında bulunduran ve onları istediği gibi kontrol edebilen bir şehzade, istediği takdirde yönetici açısından çok ciddi tehdit olabilirdi. Şehzadeler emri altındaki askerlerle yetinmeyip hâkim oldukları bölgelerde belli ölçüde merkeze karşı bağımsız davranabilmelerinden dolayı askerlerinin sayısını arttırmaya da çalışabiliyorlardı. Bu durum merkez için bir dezavantaj ve tehlike olsa da şehzade açısından oldukça kıymetliydi çünkü sultanın ölümü ile doğacak olası bir iktidar kavgası ortamında elindeki kuvvetler ile birlikte avantajlı duruma gelebilmekteydiler.¹²⁷

Şehzade denildiğinde akıllara genç yaşta bulunan kimseler gelse de onların yaşının herhangi bir önemi yoktu. Hanedan mensubu herhangi bir kimse tahta geçene kadar şehzade olarak adlandırılmaktaydı. Dolayısıyla bu çalışmada isyan eden hanedan mensubu herkes yaşı dikkate alınmaksızın şehzade olarak aktarılmıştır.

¹²³ Küçükaşçı, “Şehzade”, 38/480.

¹²⁴ Özgüdenli, “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceleri”, 551.

¹²⁵ Güller Nuhoglu, *Beyhaki Tarihi'ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995), 129.

¹²⁶ Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973), 3; Merçil-Sevim, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 50; Abdülkerim Özaydın, “Melikşah”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/54.

¹²⁷ Gürbüz, *Hârizmşahlar'da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*, 135-136.

1.5. Şehzade Eğitimi

Hanedanın en kıymetli üyeleri olan hükümdarın erkek çocukları dünyaya geldikleri ilk andan itibaren birer sultan olacaklarmış gibi yetiştirilmekteydiler. Onlar bu hazırlığa belirli alanlarda eğitim almakla başlamaktaydılar. Nitekim iyi at sürmek, iyi kılıç kullanmak, geniş ülke topraklarını idare etmek ve ilmi alanlarda bilgi sahibi olmak için çok erken yaşta eğitim almak gerekmektedir. Bu şehzadelerin her açıdan mükemmel olmaları için eğitimleri titizlikle sürdürülürdü. Onlara çeşitli alanlarda çeşitli eğitimler verilirdi.

Tüm Ortaçağ Türk-İslâm devletlerinde olduğu gibi Selçuklular'da da şehzadelerin eğitimi oldukça mühim bir konuydu. Selçuklu sultanları devletin ve hanedanın geleceği için bizzat şehzadelerinin eğitimi titizlikle yürütmüştür. Bu doğrultuda şehzadelerin eğitiminde “atabeg” adı verilen âlim insanlar görev almaktaydı.¹²⁸ “ata” ve “bey” kelimelerinin bir araya gelmesiyle meydana gelen atabeg kelimesi, bilindiği kadarıyla ilk olarak Selçuklular döneminde kullanılmıştır. Bu dönemde atabeglik unvanı ise ilk olarak Nizâmülmülk'e verildi. Malazgirt Savaşı'nın ardından oğlu Melikşah'ın devlet işlerinde tecrübe kazanmasını isteyen Alparslan, Nizâmülmülk'e “Ata Hoca” ya da “Atabeg” unvanını verdi ve onu şehzadesinin eğitiminde görevlendirdi.¹²⁹ Daha sonraları bu unvan önemli bir devlet müessesesi haline gelmiştir. Nitekim şehzadenin yanında bulunan atabegler özellikle Oğuz beylerinden yahut da hükümdara samimiyetle bağlı olan memlûklerin içinden seçilmekteydi. Bu atabegler şehzadelerin öğrenimi ve terbiyesinden sorumlu olurdu ve eyaleti onun vasîsi olarak yönetebilirdi.¹³⁰

1.5.1. Askerî Eğitim

Selçuklu şehzadesinin gelişmesi gereken en mühim alanlardan bir tanesi şüphesiz askerî alandır. Çünkü Selçuklu hükümdarı aynı zamanda ordunun da başkumandanıydı. Dolayısıyla orduya hükmedebilmesi için daha çocuk yaşta at binmeyi ve silah kullanmayı öğrenmesi ve bunları seferlere katılarak pekiştirmesi gerekmektedir. Nitekim Selçuklu

¹²⁸ Nilay Ağırnaslı, “Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi”, *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 1/1 (Bahar 2017), 77.

¹²⁹ Alptekin, “Atabeg”, 4/38.

¹³⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal (Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış)* (Ankara: TTK, 1988), 47; Ağırnaslı, “Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi”, 77-78.

şehzadelerinden Alparslan da babasıyla birlikte Selçuklu ordusunda bulunmuş ve genç yaşına rağmen mühim başarılar kazanmıştı.¹³¹ Alparslan'dan başka Melikşah da babasının Anadolu'ya düzenlemiş olduğu seferlere katılmış ve bu seferler esnasında şehzadeligi döneminde almış olduğu eğitimleri pekiştirip kendisini kanıtlamıştır.¹³² Türkiye Selçuklu Sultanlarından II. Kılıçarslan (ö.588/1192) da şehzadeligi esnasında özellikle Haçlılara karşı yürütülen seferlere katılarak büyük tecrübe edinmişti.¹³³

Şehzadelerin askerî eğitiminin ilk basamağı ata binme, kılıç, gürz ve ok kullanmaydı. Bu eğitimler yalnızca şehzadeler için değil bozkır Türklerinin geneli için geçerliydi. Türkler yaşanan coğrafyanın da vermiş olduğu gereklilikten dolayı at binmede ve kılıç-ok kullanmada küçük yaşlardan itibaren iç içeydi.¹³⁴ Çok ufak yaşlarda koyunların sırtına binen Türkler, ilk eğitimlerini kuşlara, tilkilere, tavşanlara, farelere ve türevlerine ok atarak yapmaktaydılar.¹³⁵ Bu vesileyle ata binmeyi ve at üzerinde hedeflere ok atmayı kolaylaştırmış oluyorlardı. Ancak şehzadelerin de bu vesileyle eğitim yaptığı hususunda elimizde veri bulunmamaktadır. Onlar daha çok av faaliyetlerinde, spor yarışmalarında ve çevgân¹³⁶ oyununda kendilerini geliştirmektedirler.¹³⁷

Selçuklu sultanlarının henüz şehzadeliklerinde almış oldukları bu eğitim onların ok kullanmada, at binmede ve silah kullanmada maharet kazanmalarına olanak sağlamıştır. Özellikle ok kullanma hususunda çok ufak yaşlardan itibaren eğitimlerine başlamaktaydılar. *Nevruzname* isimli esere göre çocuklara özel olarak ok ve yaylar üretilmekteydi. Bu yayların en ufağı bir men¹³⁸ ağırlığındaydı ve bunları çocuklar için

¹³¹ Gürbüz, “Selçuklu Hükümdarlarının Çocuklukları Hakkında Bir Değerlendirme” 344-345.

¹³² İbrahim Kafesoğlu, “Alparslan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/528.

¹³³ Abdülkerim Özaydın, “Kılıçarslan II”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/398-402.

¹³⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 214.

¹³⁵ Tülay Köseoğlu, “Eski Türklerde Askerî Eğitim”, *Türk Askerî Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu* (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022), 43.

¹³⁶ İki takım halinde oynanan bu oyunda amaç, takımların at üzerinde olmalarına rağmen ellerinde bulunan ucu eğri uzun sopalar/değnekler ile topu sürdükten sonra bu topu karşı takımın hedefine ulaştırmalarıdır. Bahsi geçen oyunda sopalara “çevgân”, sürülen topa ise “güy” denmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. M. Zeki Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971), 1/359; Feyzi Halıcı, “Çevgan”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 13/294-295.

¹³⁷ Ağırnaslı, “Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi”, 79.

¹³⁸ Eski bir ölçü birimi. Detaylı bilgi için bkz. Cengiz Kallek, “Men”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/105-107.

yapıyorlardı.¹³⁹ Buradan hareketle Selçuklu hanedanı mensuplarının da okçuluk eğitimine çok ufak yaşlarda başlayıp ölene kadar bu yeteneklerini taze tuttukları anlaşılabilmektedir. Nitekim Selçuklu hanedanının atası olarak bilinen Dukak'ın çok iyi ok kullanması sebebiyle unvanının “Demir Yaylı/Temür Yalığ” olduğu bilinmektedir.¹⁴⁰ Buradan anlaşılmaktadır ki ok ve yay, Türkler için çok önemli savaş aletleriydi. Onların ok ve yay kullanımındaki maharetleri Bizans, Ermeni ve Süryani tarihçiler tarafından şaşkınlıkla ve korkuyla kayda alınmıştı.¹⁴¹

Şehzadeligi esnasında askerî eğitim alanında kendisini en iyi geliştiren kişilerden bir tanesi Alparslan idi. O, ok ve yay kullanma konusunda bir hayli maharetliydi. Kendisi çok iyi bir okçu olup hedefi yalnızca bir kere şaşırmış ve o da canına mâl olmuştu.¹⁴² Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah da şehzadeligi sırasında çok iyi askeri eğitim alan hanedan üyelerindendir. Nitekim Melikşah çevgân oynamayı ve ava çıkmayı çok sevmekteydi. Onun ava çıktığı bir vakitte 70 tane ceylanı avladığı söylenmektedir.¹⁴³ O, binicilikte çok iyi olduğu gibi silah kullanmada da çok maharetliydi. Kaynakların aktardığına göre Melikşah'ın huzuruna gelen Karahanlı elçisi ona 10 men ağırlığında kılıç ve 50 men ağırlığında bir topuz getirip Karahanlıların bu savaş aletlerini çok iyi kullandığını söyleyip gözdağı vermek istedi. Sultan ise elçiye unutamayacağı bir ders verip bu iki silahı ne kadar iyi kullanabileceğini bizzat göstermek istedi. Bunun üzerine bir ovaya çıkan Sultan önce bu topuzu başının üzerinde defalarca sallayıp bir hayli uzağa fırlattı

¹³⁹ Bülent Özkuzugüdenli-Umut Kansoy, “Ortaçağ Türk Ordularında Piyadelerin Eğitimi”, *Türk Askerî Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu* (İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022), 29

¹⁴⁰ İbnü'l Esîr, *el-Kâmil fî't-tarih*, 9/361.

¹⁴¹ Çağrı Bey önderliğinde Anadolu'ya yapılan seferler esnasında Türklerin ok kullanmadaki mahareti yerel askerler tarafından dehşetle karşılanmıştır. Detaylı bilgi için bkz. Tülay Metin, “Selçuklular'da Okçuluğa Genel Bir Bakış”, *Tarih Okulu Dergisi* 17 (Aralık 2014), 134.

¹⁴² Sultan Alparslan Maverâünnehr seferi esnasında hiçbir direnişle karşılaşmamış ve ilerlemesine devam etmiştir. Bilhassa Berzem Kalesi olarak adlandırılan kalenin kumandanı Harezmlî Yusuf isimli kimse direnmenin manasız olduğunu söyleyip teslim olmuştur. Ancak onun bu siyasetinin farklı bir amacı vardı. O, sultanı öldürmek istiyordu. Bu vesileyle sultanın katına el öpme bahanesi ile getirilen Yusuf, çizmesine gizlemiş olduğu bıçağı ile sultanın üzerine atılmış ve onu ağır yaralamıştı. Bu olay üzerine söylenen rivayetlere göre Sultan Alparslan onun kazıklara bağlanmasını emretmiş ancak Harezmlî Yusuf'un onu korkaklıkla suçladığından dolayı serbest bırakılmıştı. Bu vesileyle de sultanın üzerine atılmış, ancak sultan attığı ok ile onu vurmadığı için Harezmlî Yusuf tarafından ağır yaralanmıştı. Detaylı bilgi için bkz: Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 118; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 73; Kafesoğlu, “Alparslan”, 2/529.

¹⁴³ Metin, “Selçuklular'da Okçuluğa Genel Bir Bakış”, 139.

daha sonra ise elçinin getirdiği kılıç ile dişi bir devenin boynunu tek vuruşta ikiye ayırdı. Sonrasında ise eline ok ve yay alıp bu silahların onlar için daha evla olduğunu bildirdi.¹⁴⁴ Irak Selçuklu Devleti'nin son hükümdarı olan III. Tuğrul b. Arslanşâh'ın (ö.590/1194) gürz silahını çok iyi kullandığı bilinmektedir. Kaynakların aktardığına göre Sultan III. Tuğrul'un gürzü otuz *men* ağırlığındaydı ve bu silahı kullandığı vakit bir atı üzerindeki sürücüsüyle birlikte ezerdi. Hatta bir tulumu yedi kat zırhla kaplamalarına rağmen tek vuruşta bu zırhı parçalamaktaydı. Bu vaziyetten anlamaktayız ki Selçukluların askeri talimlerinde hedefleri zorlaştırarak özel talimler yapılmaktaydı.¹⁴⁵

I. Gıyâddin Keyhusrev (ö.607/1211) de şehzadeliliği esnasında oldukça iyi bir eğitim almıştı. Erken yaşlarda yapmış olduğu güreş ve silah talimleri sayesinde muharebe esnasında vücudunu ve sahip olduğu silahları en iyi şekilde kullanmaktaydı. Nitekim Gıyâddin Keyhusrev, İstanbul'da bulunduğu dönemde bir Frenk'in onun hakkında saygısızca konuşması neticesinde onunla bir problem yaşadı ve onunla bire bir dövüşmek istedi. Gıyâddin Keyhusrev'in bu isteğini kabul eden Frenk hazırlıklarını en iyi şekilde tamamladı ve onun karşısında çıktı. Gıyâseddin Keyhusrev'e karşı birkaç hamlede bulunmuş olsa da bunda başarılı olamadı ve Gıyâseddin'in gürzünü çok iyi kullanması neticesinde gürz darbesiyle atından yere düştü ve mağlup oldu.¹⁴⁶ I. Gıyâseddin Keyhusrev'in gürzü, onun şehit olduğu esnada da onunla birlikteydi. Nitekim Bizans ile yapılan savaşta 607/1211 kaynakların zikrettiğine göre "Omzunda düşmanlarının canını alan fil ağırlığında bir gürz"¹⁴⁷ taşımaktaydı.

Kaynakların aktardığına göre yine Türkiye Selçuklu Devleti Sultanlarından Sultan I. İzzeddin Keykâvus (ö.616/1220) da çok iyi ata binip çok iyi mızrak atışı yapabilmekteydi. I. İzzeddin Keykâvus'un haricinde I. Alâeddin Keykubad'ın (ö.634/1237) da cirit ve ok atmada çok iyi eğitim aldığı bilinmektedir.¹⁴⁸

¹⁴⁴ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 82.

¹⁴⁵ Özkuzugüdenli- Kansoy, "Ortaçağ Türk Ordularında Piyadelerin Eğitimi", 19.

¹⁴⁶ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, çev. Mürsel Öztürk (Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996), 1/71-76.

¹⁴⁷ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 1/129.

¹⁴⁸ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 1/149.

1.5.2. İdarî Alanda Eğitim

Yukarıda da bahsedildiği gibi Selçuklu hanedanına mensup şehzadeler çocukluklarından itibaren belirli eğitimler almaktaydı. Devleti yönetme tecrübesi açısından en değerli olan eğitimleri ise idarî alanda olan eğitimleridir. Bu doğrultuda “melik” olarak adlandırılan şehzade, kendi maiyeti ve yanında bulunan akıl hocası “atabeg” ile sultanın belirlemiş olduğu vilayetlere gönderilmekteydi. Şehzadenin gönderileceği vilayet kesin olarak belli değildi. Bu vilayetler genellikle devletin merkezine yakın bulunan stratejik öneme sahip noktalardı. Şehzadeler genelde bu vilayetlere bizzat gitse de bazı durumlarda naip olarak atabeglerini göndermekteydiler.¹⁴⁹

İdarî anlamda tecrübe kazanması için kendisine belirli vilayetler verilen ilk şehzade Alparslan’dır. Babası Çağrı Bey’in rahatsızlığı dolayısıyla Gazneliler üzerine sefere çıkan Alparslan bu seferde muzaffer olarak Gaznelilerden Tirmiz, Kubâdiyân¹⁵⁰, Vahş ve Kunduz¹⁵¹ gibi şehirleri ele geçirdi ve Toharistan’ı Selçukluların hâkimiyeti altına aldı. Henüz 14-15 yaşlarında olan genç şehzadesi çıkmış olduğu ilk seferden başarıyla döndüğünden dolayı Çağrı Bey bu vilayetlerin idaresini oğlu Alparslan’a bıraktı.¹⁵²

Türkiye Selçuklularının yükseliş devrinin önemli Sultanlarından Mesud (ö.550/1155) da oğlu II. Kılıçarslan’ı veliaht olarak ilan ettikten sonra 539/1144 senesinde Elbistan vilayetinin yönetimini ona verdi.¹⁵³ Kırk yılı aşkın bir süredir saltanatta kalan Sultan Mesud’un hayatını kaybetmesinin ardından tahta veliahdı II. Kılıçarslan geçti. II. Kılıçarslan’ın saltanatının son dönemleri ülkesi için bazı problemleri meydana getirdi. Nitekim o, babasından bir bütün olarak devraldığı ülkeyi artık idare edemediği gerekçesiyle ülüş geleneğine göre oğulları arasında on bir parçaya paylaştırdı.¹⁵⁴ Bu

¹⁴⁹ Genellikle şehzadelerin anneleri de onlarla birlikte sultan tarafından belirlenen vilayetlere gitmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 63.

¹⁵⁰ Günümüzde Tacikistan sınırları içerisinde bulunan bir bölge.

¹⁵¹ Günümüzde Afganistan sınırlarında bulunan bir şehir.

¹⁵² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969), 70; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 29.

¹⁵³ Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye* (İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971), 197; a.mlf., *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*, 224; Sevim- Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 442.

¹⁵⁴ Buna göre oğullara verilen topraklar şunlardır: Kutbeddin Melikşâh’a Sivas ve Aksaray bölgesi, Rükneddin Süleymanşâh’a Tokat ve çevresi, Nureddin Sultanşâh’a Kayseri ve çevresi, Muğiseddin Tuğrulşâh’a Elbistan, Mu’izeddin Kayserşâh’a Malatya, Muhiddin Mes’ûd’a Kastamonu, Çankırı, Eskişehir ve Ankara, Gıyâseddin Keyhusrev’e Kütahya ve civarı, Nasreddin Berkıyrukşâh’a Niksar ve Koyunhisar, Nizâmeddin Argunşâh’a Amasya, Arslanşâh’a Niğde, Sancarşâh’a ise Ereğli ve Ereğli’nin

şehzadelerin her birinin birer sultanmış gibi sikke bastırma, hutbe okutma, savaş ve barış yapabilme gibi hakları olmakla beraber kendilerine ait divanları dahi vardı.¹⁵⁵ Ancak II. Kılıçarslan'ın yapmış olduğu bu hareket tahmin ettiği gibi fayda sağlamadı. Aksine şehzadeler saltanat kavgasına tutuştu.

Türkiye Selçuklu Sultanı I. Gıyâseddin Keyhusrev de II. Kılıçarslan gibi oğullarını idarî anlamda tecrübe kazanmaları açısından ülkesinin belirli bölgelerine gönderdi. Tahta geçtikten sonra ilk icraat olarak oğullarından İzzedin'i Malatya bölgesine, Alâeddin Keykubat'ı Tokat bölgesine, diğer oğlu Celâleddin Keyferidun'u ise Koyluhisar'a gönderdi. I. Gıyâseddin Keyhusrev devleti merkezileştirmek ve merkezi otoriteyi korumak adına II. Kılıçarslan döneminde yapılan hataları yapmadı ve çevre vilayetlere gönderilen bu şehzadelerin kendi adlarına hutbe okutmalarına ve sikke bastırmalarına kati surette izin vermedi.¹⁵⁶

1.5.3. Şehzadelerin İlim-Sanat Eğitimi

Bir hükümdarın şehzadeligi esnasında silah kullanmayı öğrenmesi, kullandığı silahla pratik yapması her ne kadar devlet yönetmek için bir ön ayak olsa da yalnızca bunlar yeterli olmamaktadır. Şehzadenin devlet yönetiminde uzun yıllar söz sahibi olabilmesi için kendisini ilim ve sanatta da geliştirmesi gerekmektedir. Bu bakımdan Selçuklu şehzadelerinin ilim ve sanat alanındaki eğitimlerinin üzerinde bir hayli durulmuştur. Nitekim bu alanların devlet yönetimi bakımından ne kadar önemli olduğunu *Kutadgu Bilig*¹⁵⁷ ve *Siyasetnâme*'de¹⁵⁸ görmekteyiz.

Şehzadeler ve havas özelinde ilim-sanata olan ilgi her dönem aynı şiddette değildi. Dönemin şartları, yaşanan coğrafya ve iletişim kurulan kültürler çok farklıydı. Nitekim kuruluş dönemi sultanları ile Türkiye Selçuklu sultanlarının almış oldukları eğitim

güney bölgeleri taksim edilmişti. Detaylı bilgi için bkz. İbnü'l Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 12/83; İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 1/41; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 217.

¹⁵⁵ Ağırnaslı, "Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi", 82.

¹⁵⁶ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 1/114; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 433.

¹⁵⁷ Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*'de bir hükümdarın her şeyden önce devletini ilimle yönetmesi gerektiğini söylemektedir. O, bu eserinde: "Memleketi alan onu kılıçla almıştır, memleketi tutansa onu kalemle tutmuştur.", "Kılıç memleketi zapt eder, zafer kazanır; kalem de memleketi düzenler, hazine toplar." Detaylı bilgi için bkz. Yusuf Has Hacib, *Kutadgu Bilig*, 509-511.

¹⁵⁸ Nizâmülmülk de bu hususta şunları demektedir: "Padişah ilimsiz adım atmayıp cahilce işlere mâni olduğu için Allah'ın lütfuna mahzar, ilim yâr ve yardımcısı olduğu için iki cihanda da bahtiyar olur." Detaylı bilgi için bkz. Nizâmülmülk, *Siyasetname*, 79.

tamamen birbirlerinden farklıydı. Tuğrul Bey'in ve Alparslan'ın okuma yazma bilip bilmediğini kaynaklar net şekilde aktarmamaktadır. Ancak onları bu sebepten yargılamamız doğru olmayacaktır. Onlar bozkır geleneğinin son temsilcileriydi ve sürekli vaziyette konar göçer bir hayat sergilemekteydiler. Dolayısıyla herhangi bir ilmî-edebî alana ilgi duyamamışlardı. Onların halefleri ise yaşamış oldukları coğrafyada yerel halkla ve dillerle iletişim kurmalarından dolayı bu alanda kendilerini bir hayli geliştirmişlerdir.¹⁵⁹

İlk dönem Selçuklu sultanları şehzadelikleri esnasında ilmî ve edebî eğitim alamamış olsalar da saltanatları döneminde ilim ve sanat ile uğraşan kişilere büyük saygı duymuşlardır.¹⁶⁰ Bu bakımdan ülkelerindeki ilim ve sanatın öğretildiği kurumların inşa edilmesi konusunda hayli ısrarcı olmuşlardı. Kuruluş yıllarında Tuğrul Bey'in Nîşâbur, Rey, İsfahan ve Bağdat gibi şehirlere cami ve medreseler inşa ettirdiğini bilmekteyiz.¹⁶¹ Tuğrul Bey'in ardından hükümdar olarak gördüğümüz Alparslan da vezirine verdiği yetki ile ülkesinin birçok yerine eğitim kurumları inşa ettirmiştir.¹⁶²

Yalnızca sultanlar değil, Selçuklu şehzadeleri de şairleri ve edipleri himaye edip maddi manevi onlara destek olmuşlardır. Nitekim şiire büyük hayranlık duyan şehzade Melik Toganşâh b. Alparslan, bir şiirden dolayı Erzakî adındaki bir şaire 500 dinar verdiği bilinmektedir. Dönemin şairlerinden Ömer Hayyâm (ö.526/1132), Emîr Mu'izzî (ö.518-521/1124/1127), Edîb Sâbir (ö.546/1151-52?) gibi önemli isimler Selçuklu şehzadelerinin ve sultanlarının meclislerine katılıp onlar tarafından himaye edilmişlerdir.¹⁶³

Selçuklu sultanlarının en uzun vakit hüküm süren hükümdarlarından olan Sultan Sencer, ufak yaşından itibaren devlet işleriyle iç içe olmasına rağmen çocukluğundan itibaren çevresindeki önemli âlimlerden dersler alarak kendisini yetiştirmiş ve Merv'de kendisine özel bir kütüphane yaptırmıştır. Şiirlere ve şairlere özel ilgisi olan Sencer, kendisi de

¹⁵⁹ Ağırnaslı, “Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi”, 84.

¹⁶⁰ Selçuklu sultanları dönemin âlimlerini ve ediplerini himaye edip onların bu kültürel faaliyetlerini maddi ve manevi olarak desteklemişlerdir. Nitekim İran'ın meşhur âlim ve edipleri Selçuklu saraylarına uğrayıp sultanların meclisine katılırlardı. Alparslan döneminde şair Abdu'l-Melik-i Burhânî himaye edilen önemli şairlerdendi. Detaylı bilgi için bkz. Özgüdenli, “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”, 41.

¹⁶¹ Faruk Sümer, “Tuğrul Bey”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/346.

¹⁶² Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 347.

¹⁶³ Osman Gazi Özgüdenli, “Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan (Ankara: TTK, 2012), 637.

Farsça şiirler yazmıştır. Nitekim o sarayını âlimlerle, şairlerle, tabiplerle ve filozoflarla doldurmuştur.¹⁶⁴

Irak Selçuklu şehzadelerinin de selefleri gibi sanat ve edebiyata ilgili oldukları, şair ve edipleri himaye ettikleri bilinmektedir. Nitekim Arap diline oldukça hâkim olan Irak Selçuklu Sultanı Mahmûd b. Muhammed Tapar'ın (ö.525/1131) şehzadeligi vaktinde çok iyi eğitim aldığı, Arap lisanının yanında şiirle, edebiyatla, tarihle ve siyerle de ilgili olduğu bilinmektedir.¹⁶⁵ Bir diğer Irak Selçuklu hükümdarı olan II. Tuğrul'un (ö.590/1194) da şiirlerle iç içe olduğunu, şairleri himaye ettiği, yazmış olduğu şiirlerinin halkın ağzında dolandığı ve hat sanatına ilgi duyduğu bilinmektedir.¹⁶⁶

Selçuklu şehzadelerinin esas olarak ilim ve sanat alanında geliştiği yer Türkiye Selçuklularıdır. XII. yüzyıl itibariyle Anadolu'da medreselerin varlığından söz edilebilir ve aynı yüzyılın son çeyreğinde ise ilmî ve edebî faaliyetlerin hızlandığını görmekteyiz. Bu ortamda, ilmî ve edebî anlamda karşımıza ilk olarak II. Kılıç Arslan çıkmaktadır. Hem kendi döneminde hem de onun oğulları döneminde bahsi geçen faaliyetler artışa geçmiştir. Onun oğullarından I. Gıyâseddin Keyhusrev kaynaklardaki bilinen ilk şiire sahip Türkiye Selçuklu hükümdarıdır. Çocukluğu esnasında babası tarafından iyi eğitim alması sağlandı. Bu vesileyle şiire ve edebiyata ilgi duyup, âlimleri ve şairleri himayesi altına aldı.¹⁶⁷ II. Kılıçarslan'ın diğer oğullarından II. Süleyman Şah (ö.600/1204) da şiire, edebiyata ve hat sanatına ilgilidir.¹⁶⁸ Şairleri ve alimleri himayesine altına alan Sultan, bir keresinde kendisi için yazılan bir kaside için elbiseler, atlar, cariyeler ve yüksek miktarda para göndermiştir.¹⁶⁹

Son olarak ise I. Alâeddin Keykubad'ın da çocukluğunda babası tarafından çok iyi eğitim aldığı bilinmektedir. O, selefleri gibi âlimleri ve edipleri himaye etmiştir. Türkçenin haricinde iyi derecede Arapça, Farsça ve Rumca bilen Keykubad, sık sık *Kimyâ-yı*

¹⁶⁴ Efe Yeşildurak, *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular'da İlmî ve Fikrî Hayat* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 18.

¹⁶⁵ Abdülkerim Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/372.

¹⁶⁶ Faruk Sümer, "Tuğrul II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/344; Özgüdenli, "Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat", 637.

¹⁶⁷ Osman Gazi Özgüdenli, "Türkiye Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 306-307.

¹⁶⁸ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 1/78.

¹⁶⁹ Özgüdenli, "Türkiye Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler", 311.

*Sa'âdet*¹⁷⁰ ve *Siyâsetname*'yi okurdu. Aynı zamanda da mimarlığa, kuyumculuğa, bıçak yapımına, bakırcılığa ve ressamlığa büyük bir ilgi duyuyordu.¹⁷¹

1.6. Şehzadelerin Sorumlulukları

Selçuklu şehzadelerinin bazı görevleri vardı ve bunları yerine getirmek durumundaydılar. Çalışmanın **Şehzadelik Müessesesi** bölümünde zikrettiğimiz gibi şehzadeler hükümdar tarafından bir vilayete ya da bölgeye tayin edilir ve hayatlarının bir dönemini bahsi geçen bu bölgelerde geçirirlerdi. Şehzadeler bulunmuş oldukları bu bölgelerde bazı sorumluluklara sahiptiler. Buna göre tayin olunan vilayetin güvenliğini sağlamak, askeri önlemler almak, ticari ve kültürel hareketleri takip etmek gibi bazı sorumlulukları vardı. Özellikle çıkabilecek olası bir isyana anında müdahale etmek, dışarıdan gelebilecek saldırılara karşı ülkeyi muhafaza etmek, vilayette asayişini sağlamak ve olası bir savaşta orduya kumanda etmek gibi bazı vazifeleri vardı. Nitekim bölgenin ordu komutanı olan şehzadelere “emîr-i sipehsâlâr”¹⁷² da denilmekteydi. Kendilerine iktâ olarak verilen toprakları istedikleri şekilde mülk ya da vakıf olarak verebilmekteydiler. Ayrıca şehzadeler senede bir kere hükümdarın huzuruna gelerek ona bölge hakkında ve yapmış oldukları faaliyetler hakkında bilgi verirlerdi.¹⁷³

¹⁷⁰ Gazzâlî tarafından yazılan edebî bir eser. Detaylı bilgi için bkz. Mustafa Çağırıcı, “Gazzâlî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/489-505.

¹⁷¹ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'îyye fi'l-Umûri'l-Alâ'îyye*, 1/247.

¹⁷² Ortaçağ Türk-İslam devletlerinde başkumandanlara verilen bir unvan. Farsça ordu (sipeh) ve sâlâr (kumandan) kelimelerinden türetilmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, “Sipehsâlâr”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 37/259.

¹⁷³ Küçükbaşçı, “Şehzade”, 38/478.

2. BÖLÜM: HORASAN SELÇUKLULARINDA ŞEHZADE İSYANLARI

2.1. Şehzade İbrahim Yınal İsyanı

Tuğrul Bey'in üvey kardeşi olan İbrahim Yınal,¹⁷⁴ aynı zamanda onun amcaoğlu idi. Selçuk Bey'in oğullarından olan Mikail'in erken yaşta ölmesinin ardından eski Türk geleneği olan "levirat"¹⁷⁵ anlayışına göre Mikail b. Selçuk'un eşi ve İbrahim Yınal'ın annesi, Selçuk Bey'in öteki oğlu olan Yusuf Yınal ile evlendirilmiştir. Dolayısıyla diyebiliriz ki İbrahim Yınal anne tarafından Tuğrul ve Çağrı Bey'in kardeşi, öteki taraftan ise onların amca oğludur. Seyfüddavle lakaplı İbrahim Yınal'ın doğum tarihi ve dolayısıyla kaç yaşında hayatını kaybettiği bilinmemektedir.¹⁷⁶

Babası Yusuf Yınal'ın ölümünün ardından onun maiyetindeki askerler İbrahim Yınal'ın emrine geçtiler.¹⁷⁷ Ancak onun bu kuvvetlere sahip olması 429/1038 tarihine kadar Selçuklu akınları açısından bir öneme sahip değildi. 429/1038 tarihinde Gazneliler ile yapına Serahs Savaşı'nın neticesinde Selçuklular kesin bir galibiyet kazandı ve bu galibiyetin neticesinde İbrahim Yınal öncülüğündeki bir grup asker Nişâbü'r'a gelerek şehri Tuğrul Bey, Çağrı Bey ve Musa Yabgu adına teslim almak istedi.¹⁷⁸ Burada dikkat edeceğimiz bir husus göze çarpmaktadır. Buna göre şehri teslim alırken üç Selçuklu liderinin isimlerinin arasında kendi adı geçmemekteydi. Bu olay ile birlikte belki de onun içten içe kin dolmasının tohumlarını atmıştı. Çünkü o şehre girdiğinde Nişâbü'r halkı tarafından samimiyetle ve sevgiyle karşılandı.¹⁷⁹ İbrahim Yınal daha sonra Anadolu seferlerinde de görülmektedir. Şehzade Hasan'ın şehit olmasının ardından 439/1048

¹⁷⁴ İnal adı bir şahıs adı olarak kullanılmamaktadır. "Anası hatun kökten, babası halktan olan gençlere" verilen bir hitap şeklidir. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler* (İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988), 16

¹⁷⁵ Levirat kültürü hakkında detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kütük, "Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evliliği ve Uygulama Esasları", *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/7 (Ocak 2022), 43-56; Musa Şamil Yüksel, "Türk Kültüründe "Levirat" ve Timurlularda Uygulanışı", *Journal of Turkish Studies* 5/3 (2010), 2028-2057; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 228.

¹⁷⁶ Cihan Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", *Türkiyat Mecmuası* 23/2 (Aralık 2013), 119.

¹⁷⁷ İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası* 13 (Aralık 2010), 117-130.

¹⁷⁸ Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 120-121.

¹⁷⁹ Nurullah Yazar, "Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur'un Siyasî Durumu", *İslami Araştırmalar Dergisi* 27/2 (2016), 137.

tarihinde Anadolu'ya gitti ve Azerbaycan Valiliği yaptı.¹⁸⁰ Onun Azerbaycan ve Anadolu'da yürütmüş olduğu fetih faaliyetleri Tuğrul Bey'i bir noktada tedirgin etmiştir. İbrahim Yınal'ın Azerbaycan ve Anadolu'da yürüttüğü faaliyetler onun Türkmenler arasında karizmatik bir konuma gelmesini sağladı. Tuğrul Bey'in esas olarak korktuğu şey de buydu. Halihazırda Türkmenlerle arası zaten bozuk olan Tuğrul Bey, vaziyetin kontrol edilemez bir hale dönüşmemesi için İbrahim Yınal'a müdahalede bulundu. Buna göre İbrahim Yınal ile Tuğrul Bey arasındaki problemin ortaya çıkışı Tuğrul Bey'in 441/1050 senesinde Rey, Hemedan ve el-Cibâl şehirlerini İbrahim Yınal'ın elinden alması ile başlamıştır.¹⁸¹ Esasında ülüş anlayışına göre fethedilen topraklar fethedene bağışlansa da Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın iktidarına tehdit oluşturacağını düşünerek bu kaideye uymadı. Dolayısıyla elindeki bölgeleri kesinlikle vermek istemeyen İbrahim Yınal, bu hususta ağabeyi ile arasını bozmakla suçladığı vezirinin gözlerine mil çektirdi ve onun dudaklarını kesti.¹⁸² İbrahim Yınal'ın bu hareketleri üzerine harekete geçen Tuğrul Bey, 100 bin kişilik ordusu ile onun üzerine yürüdü ve onu mağlup etti. Daha sonra Sermâc Kalesi'ne sığınan İbrahim Yınal, burada da kuşatıldı ve direnemeyerek ağabeyine teslim oldu. Kendisine karşı isyan hareketinde bulunsa da teslim olan kardeşine iyi davranan Tuğrul Bey, kardeşine daha önce elinde bulundurduğu bölgeleri yeniden iktâ olarak bağışladı. Tuğrul Bey, dilerse kendi yanında kalmasını, dilerse de iktâ olarak verilen yerlere gidebileceğini belirtti. İbrahim Yınal ise tercihini onun yanında kalmaktan kullandı.¹⁸³

Esasında İbrahim Yınal'ın kalkışmış olduğu bu isyan, tahtı ele geçirme niteliği taşııyordu. Nitekim onun esas amacı fethetmiş olduğu yerleri eski Türk geleneğine de uygun şekilde fetih hakkı olarak kendi himayesine almak istemekteydi. Tuğrul Bey ise onun bir daha böyle bir işe kalkışmaması için Musul'u ona bıraktı.¹⁸⁴ Tuğrul Bey bu hamlesi ile İbrahim Yınal'ın ona olan sadakatini ölçmeyi hedeflemiş olmalıdır. İbrahim Yınal ise 450/1058 tarihinde Musul'dan hareket edip el-Cibâl'e geldi ve onun bu hamlesi

¹⁸⁰ İbnü'l Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 9/414-415.

¹⁸¹ Münecimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/15-17.

¹⁸² İbnü'l Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 9/422.

¹⁸³ Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 11; S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. Ahmet Annaberdiyev (İstanbul: Selenge Yayınları, 2002), 321

Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 60; Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 132.

¹⁸⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 60-61.

ağabeyi Tuğrul Bey tarafından isyan olarak değerlendirildi. Tuğrul Bey'in adamlarının ve Abbâsî Halifesinin de duruma müdahil olmasıyla İbrahim Yınal Musul'dan ayrılmayı bir hata olarak görerek niyetinin isyan olmadığını Tuğrul Bey'in yanına giderek bizzat ona bildirdi.¹⁸⁵

İbrahim Yınal'ın siyasî hamleleriyle uğraşan Tuğrul Bey, aynı zamanda Arslan Besâsîrî¹⁸⁶ ile de uğraşmaktaydı. Besâsîrî'nin Musul'dan ayrılmasının ardından Tuğrul Bey onu takip maksadıyla Nusaybin'e ulaştı. Tuğrul Bey'in Nusaybin'e hareket etmesinin peşinden harekete geçen İbrahim Yınal Hemedan şehrine ulaştı.¹⁸⁷ O, burada Türkmenlerin yoğun desteğiyle karşılaştı. Ayrıca Besâsîrî ve Fâtımîler ile olan mektuplaşması da onun kafasındaki isyan ışıklarını yeniden canlandırmış olmalıdır.¹⁸⁸

Tuğrul Bey, İbrahim Yınal'ın Hemedan'a geçtiğini haber aldı ve süratle İbrahim Yınal'dan önce Hemedan'a varmak için Nusaybin'den harekete geçti. Tuğrul Bey hızlı davranıyordu çünkü devletin hazinesi ve silah deposu Hemedan'da bulunmaktaydı.¹⁸⁹ Ayrıca Tuğrul Bey'in yanındaki asker sayısı da azdı. Nitekim o Veziri Amidülmülk Kündürî'yi ve karısı Altuncan Hatun'u Bağdat'a göndermişti. Ayrıca yukarıda da bahsedildiği gibi Tuğrul Bey'in devleti merkezileştirme politikaları onun devletin esas unsuru olan Türkmenler ile arasının bozulmasına yol açmıştı ve bu hususta o, Türkmen desteğinden mahrum kaldı. Bahsi geçen bu Türkmenler ise İbrahim Yınal'ın komutası altına girmişlerdi.¹⁹⁰ Türkmenlerin küskünlüğü yetmezmiş gibi İbrahim Yınal'ın yeğenleri Ahmed ve Muhammed de ona katıldı. Dolayısıyla Tuğrul Bey'in yanında çok az bir kuvvet bulunmaktaydı.

Kendi kuvvetinden daha kalabalık bir kuvvetle karşılaşan Tuğrul Bey, tutunamayacağını anlayınca Hemedan Kalesine çekildi ve burada kardeşi İbrahim Yınal tarafından kuşatıldı. Burada bir süre direnen Tuğrul Bey daha fazla dayanamayacağını anlayınca Çağrı Bey'in oğlu Alparslan'dan ve Bağdat'ta bıraktığı eşi ve vezirinden yardım istedi.¹⁹¹

¹⁸⁵ Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 135.

¹⁸⁶ Fâtımîler adına Bağdat'ı kontrol edip Selçukluların Suriye ve Mısır'a yönelik hareketlerini engellemeye çalışmaktaydı. Fâtımî Halifesinin ona vermiş olduğu Rahbe valiliği ile birlikte Selçuklular ile mücadeleye girişmiştir. Bağdat'ı bir süreliğine ele geçiren Besâsîrî, burada Fâtımî Halifesi Müstansır-Billâh adına hutbe okutmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Besâsîrî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/528-539.

¹⁸⁷ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 106.

¹⁸⁸ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 106; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 43.

¹⁸⁹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 43-44.

¹⁹⁰ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, 62.

¹⁹¹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/39-40.

Yardımanın ulaşması ile birlikte 451/1059 senesinde iki taraf Rey bölgesinde çarpıştı ve İbrahim Yınal bu savaşta yenik düştü. Onun yenilgisinin ardından ağabeyi Tuğrul Bey bu kez ona merhamet etmedi ve yayının kirişiyle onu boğdurdu.¹⁹²

İbrahim Yınal'ın isyanlarının oluşum sebeplerinden ve sonuçlarından kısaca bahsetmekte fayda olacaktır. Bu bakımdan Selçukluların tarih sahnesine çıktıkları dönemin şartlarını; siyasî, dinî ve iktisadî özelliklerini göz önünde bulundurmak gerekmektedir. Nitekim bu noktada göze çarpan en güçlü dinî ve siyasî otorite olarak Fâtımî ve Abbâsî Devletlerini görmekteyiz. XI. yüzyıl esasında bu iki siyasî ve dinî gücün birbirlerine üstünlük kurma çabalarının zirve yaptığı yüzyıldır. Abbâsîlerin meşruiyetini reddeden Fâtımîler Kuzey Afrika ve Mısır'ı kontrol ederken aynı zamanda da Suriye ve Irak bölgesine de egemen olmak istemekteydiler. Bu bakımdan gerek siyasî gerekse dini söylemler ile Abbâsîlerle fiili bir savaş içindeydiler. Onlar bu savaşı esas olarak Şii inanca mensup Büveyhîler¹⁹³ ile gerçekleştirmişlerdir. Büveyhîler'in Irak bölgesine egemen olmasıyla birlikte Abbâsîler'in Bağdat'taki siyasî, iktisadî ve askeri gücü zayıflamıştı. Abbâsîler ise bu noktada Selçuklular'dan medet ummuştur ve Tuğrul Bey ile birlikte de güçlerine kavuşmayı planlamışlardır.¹⁹⁴

Selçuklular ile fiiliyatta mücadelenin vereceği zararın farkında olan Fâtımîler başka yollar aramaktaydılar. Bu vesileyle Selçuklu hareketlerinin kısıtlanıp yıpratılması amacıyla İbrahim Yınal'a ulaşılmıştır. İbrahim Yınal halihazırda devlet içerisinde karışıklık çıkartabilecek en iyi kişiydi. Nitekim o, üvey kardeş olmanın verdiği yetersizlik hissi taşımaktaydı ve Tuğrul Bey ile aralarında soğukluk mevcuttu. Bu doğrultuda ona isyan etmesi için Fâtımîler tarafından mal, mülk, para, silah ve unvan gibi birtakım yardımlar

¹⁹² İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/185; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 9/488-489; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/40-42; *Abu'l Farac Tarihi*, 1/313-314; Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, s.13-14; Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 15; İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Târihi'l-âyân'da Selçuklular*, 48-49; Târih-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, 21.

¹⁹³ Irak ve İran bölgesinde 932-1062 tarihleri arasında hüküm sürmüş Şii inançlı bir hanedan. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Büveyhîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/496-500.

¹⁹⁴ Selçuklu-Abbâsî ilişkileri hakkında detaylı bilgi için bkz. Muhittin Kapanşahin, "Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbâsî Halifelerinin İlişkileri", *History Studies International Journal of History* 4/4 (Kasım 2012), 191-217.

vaat edilmişti. O da bu doğrultuda özellikle Arslan Besâsîrî'nin desteğini arkasına alarak ikinci defa ağabeyine isyan etmiştir.¹⁹⁵

İbrahim Yınal'ın isyanına neden olan faktörlerin en başında onun üvey kardeş olması yatmaktaydı. Bu doğrultuda Tuğrul Bey'in onu hor gördüğünü ve geri plana attığını düşünmekte olsa gerek çünkü devletin kuruluşundan Nişâbur'un fethine kadar olan kısımda onun adı anılmamaktadır. Onun böyle düşünmesine neden olan bir diğer örnek de 449/1057 tarihinde Tuğrul Bey, İbrahim Yınal ve Yakutî'nin komuta ettiği Selçuklu ordusu Musul ve Diyarbakır bölgelerini hedef alan bir sefere çıktı. İbrahim Yınal'ın kuvvetleri ise bölgeye geç intikal etmiş ve bunun üzerine Tuğrul Bey ona çok kızıp bazı ağır sözler söylemiştir. Bu olaydan İbrahim Yınal'ın alındığı oldukça açıktır.¹⁹⁶

İbrahim Yınal'ı ağabeyine karşı dolduran bir başka mesele de Sincar'ın fethinin ardından ağabeyinden iktâların artırılmasını istemesi olmuştur. Ağabeyi Tuğrul Bey ise bunu reddetmiş ve ona kırıcı sözler söyleyip ona sitem etmiştir. İbrahim Yınal o an bu olaya ses çıkarmasa da ağabeyine karşı olan kını ve kıskançlığı daha da körüklenmiştir.¹⁹⁷

2.2. Şehzade Resul Tegin İsyanı

Devletin kuruluş yıllarında devletin işleyişini ve merkezileşme çabalarını sekteye uğratan isyanlardan bir diğeri de Arslan Yabgu'nun oğlu Resul Tegin'in 449/1057 tarihinde başlatmış olduğu isyanıdır. Tuğrul Bey'in 449-450/1057-1058 yıllarında Arslan Besâsîrî'yi bertaraf etmek üzere Musul seferine çıktığı esnada bu durumu fırsat bilen Resul Tegin, Şiraz, Ahvaz, Basra ve Huzistan bölgelerini ele geçirmeye koyuldu.¹⁹⁸ Tuğrul Bey tarafından Hezaresb b. Bengîr'e iktâ olarak verilen bu bölgeler Resul Tegin'i rahatsız etmişti. Dolayısıyla o, bu durumu bahane ederek Tuğrul Bey'e karşı isyana kalkıştı.

Vaziyetten haberdar olan Tuğrul Bey bahsi geçen bölgenin valisi olan Hezaresb b. Bengîr'e haber göndererek bir ordu hazırlamasını ve Resul Tegin'in üzerine yürümesini buyurdu. Basra bölgesine Resul Tegin ile çarpışan Hezaresb, onu mağlubiyete uğratmış

¹⁹⁵ İbrahim Yınal isyanında Fâtımîlerin müdahalesi hakkında detaylı bilgi için bkz. Süleyman Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatîmî Arkaplanı", *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 29.

¹⁹⁶ Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatîmî Arkaplanı", 26.

¹⁹⁷ Piyadeoğlu, "Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal", 134; Genç, "Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatîmî Arkaplanı", 26-27.

¹⁹⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 43.

ve Resul Tegin'i esir aldı. Resul Tegin'i esir alan Hezaresb, onu Bağdat'a gönderdi.¹⁹⁹ Halife ile görüşen Resul Tegin onun aracı olmasıyla bağışlanmasını diledi. Ancak Tuğrul Bey, Resul Tegin'in isyanı neticesinde halkının nezdinde kendisinin itibarının sarsıldığını düşündüğü için Amidülmülk vasıtasıyla Halifeden Resul Tegin'in iadesini istedi. Amidülmülk ile Halife arasında yapılan görüşmeler neticesinde Resul Tegin'in zincire vurulması kararlaştırıldı.²⁰⁰ Ancak Halife'nin, daha önce hilafet sarayında böyle bir cezanın uygulanmadığını bildirmesi üzerine Tuğrul Bey, Resul Tegin'i affetti.²⁰¹ Resul Tegin'in isyanı ile İbrahim Yinal'ın isyanı oluşum ve niyet açısından birbirinden farklı isyanlardır. İbrahim Yinal ülüş anlayışı neticesinde fethetmiş olduğu toprakların kendisine iktâ edilmesini öne sürerek tepkisini isyan ile göstermiştir. Resul Tegin isyanında ise hedefin direkt olarak Tuğrul Bey'in iktidarı olduğu göze çarpmaktadır. Nitekim bu şehzadenin isyanının en temel sebebi Selçuk Bey döneminden beri süregelen aile içi Yabgulu-Selçuklu çekişmesidir.

2.3. Şehzade Kutalmış b. Arslan İsyanı

Tam adı Şihâbü'd-devle Ebu'l-Fevâris Kutalmış (ö.455/1063), Arslan Yabgu'nun oğlu olup Anadolu fatihi Süleyman Şah'ın (ö. 479/1086) da babasıdır.²⁰² Arslan Yabgu'nun Kalincar Kalesi'ne kapatılıp orada ölmesiyle birlikte Tuğrul Bey ve Çağrı Bey'in yanına geçmiş ve onlar adına hizmetlerde bulunmuştur. Nitekim Cürcan ve Damgân bölgelerinin yönetimi ona aitti. Kutalmış bir süre Tuğrul ve Çağrı Beylerin hizmetinde bulunsa da hükümdarlık için esas olarak kendisini iktidarda görmek istiyordu. Çünkü onun babası bu uğurda hayatını kaybetmişti. Dolayısıyla tahta kendisini layık görmekteydi. Bu hususta kaynaklar isyanın başlangıç tarihi hakkında kesin bir tarih vermese de onun İbrahim Yinal'ın isyanının ardından isyana kalkıştığını bilmekteyiz.²⁰³

Tuğrul Bey'in Abbâsî Halifesi Kâim Biemrillâh'ın (ö.467/1075) kızı ile evleneceği bir esnada Kutalmış'ın isyan ettiği haberi ona ulaştı. Derhal harekete geçen Tuğrul Bey,

¹⁹⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/22-23.

²⁰⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 9/481.

²⁰¹ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 66; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 43.

²⁰² Muharrem Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", *Türk Kültürü Dergisi* 454 (Şubat 2001), 97; Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 122-124.

²⁰³ Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 140.

Bağdat şahnesini²⁰⁴ Humartekin et-Tuğraî'yi öncü kuvvet olarak Kutalmış üzerine yolladı. Bu esnada Cibal'de bulunan Girdkuh kalesine sığınan Kutalmış, kale dışına çıkarak Humartekin'i yenilgiye uğrattı ve Humartekin geri çekildi.²⁰⁵ Bu durumun ardından Vezir Amidülmülk derhal harekete geçti ve 455/1063 tarihinde kalabalık bir orduyla Girdkuh Kalesi'ni kuşattı. Şehir oldukça sağlam surlara sahip olduğundan dolayı kalenin kuşatması çok uzun sürdü. Dolayısıyla kalenin kuşatma ile düşmeyeceğini anlayan Amidülmülk barış görüşmelerine oturdu. Bu sulh görüşmesinde Kutalmış, Amidülmülk'ten bazı şeyler istedi. Buna göre Tuğrul Bey, Kutalmış'ı koşulsuz şartsız affedecek ve bu hususta ant içecek, isyanı sebebiyle kendisinden herhangi bir tazminat alınmayacak, Süleyman b. Çağrı'nın kız kardeşi ile evlenecek ve kendisine bir bölgenin idaresi iktâ edilecekti. Kutalmış'ın bu isteklerini dinleyen Amidülmülk, yalnızca onun istediği bu maddelerden can güvenliğini ve bir vilayetin idaresini verebileceğinin garantisini verdi.²⁰⁶ Ancak müzakereler devam ederken Tuğrul Bey'in öldüğü haberi Amidülmülk'e ulaştı ve Tuğrul Bey'in vasiyeti üzerine Rey'e gidip Süleyman'ı tahta çıkardı. Dolayısıyla kuşatma da yarıda bırakıldı.²⁰⁷

Tuğrul Bey'in ölümü Kutalmış için bulunmaz bir fırsattı. Bunun üzerine derhal kaleden inen Kutalmış, asker toplamak maksadıyla Türkmen obalarına hareket etti ve babası Arslan Yabgu'nun Türkmenler arasında büyük saygısı olduğundan dolayı asker toplamakta hiç zorlanmadı. Kuvvet toplayan Kutalmış derhal harekete geçerek Rey'e doğru ilerledi ve şehri kuşatmaya başladı. Kutalmış şehri kuşatırken şehre giden tüm yolları da kontrol altına aldığı için şehir halkı büyük sefalet çekmekteydi. Vaziyet böyle olunca Amidülmülk vasiyet edildiği üzere tahta Süleyman'ı çıkartacaktı ancak kamuoyunun istekleri ve siyasî gerçekler sebebiyle o, derhal harekete geçerek Alparslan'ı durumdan haberdar etti ve Rey'e çağırdı.²⁰⁸

Kutalmış astroloji ilmine bir hayli hakimdi ve aslında o gün kendisinin talihinin olmadığını hissetmişti ve savaş gününü ertelemek istedi. Bu vesileyle de vakit kazanmak

²⁰⁴ Ortaçağ döneminde bir şehrin ya da bölgenin emniyetinden ve asayişinden sorumlu olan askeri valilere şahne denilmekteydi. Humartekin de onlardan bir tanesidir. Şahne hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Şahne", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/292-293.

²⁰⁵ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 47.

²⁰⁶ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 64.

²⁰⁷ Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", 98-99.

²⁰⁸ Faruk Sümer, "Kutalmış", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/480-481.

için Alparslan'ın geçeceği yol üzerine su akıttı ve bu vadiyi bataklık haline getirdi.²⁰⁹ Ancak bataklığı umursamayan Alparslan yoluna devam etti ve Milh Vadisi olarak adlandırılan yerde karşılaştılar.²¹⁰ İki ordu arasında yaşanan savaş çok uzun sürmemiştir. Önceden planlandığı şekilde Alparslan'ın ordusundan Emîr Sungurca, savaş başlayınca hemen Kutalmış'ın merkezine saldırıp onun çetresini ele geçirdi.²¹¹ Dolayısıyla bunu gören Kutalmış'ın ordusundaki Türkmenler onun öldüğünü düşünmüş ve bundan sebep ordu dağılmıştır.²¹²

Alparslan'ın savaşı kazanmasının ardından daha önce de isyan eden Resul Tegin, onun oğlu Süleyman ve kumandanları yakalanıp esir edildi. Kutalmış ise savaştan kaçarken atından düştü²¹³ ve kan kaybından öldü. Naaşı ise Rey'e nakledilerek Tuğrul Bey'in yanına gömüldü (455/1063).²¹⁴

Savaşın bitimiyle beraber birçok ganimet elde edildiği gibi birçok da esir ele geçirildi. Sultan Alparslan bu esirlerin tamamını öldürtmek istedi lakin onun veziri Nizâmülmülk akrabalarını öldürmemesini, bunun doğru olmadığını ve uğursuzluk getireceğini belirterek Alparslan'ın akrabalarını boğdurmasına engel olmuştur. Sultan Alparslan onları serbest bıraktı ancak Kutalmış'ın çocuklarının ülkede kalmasını sakıncalı bularak onları Urfa-Birecik yörelerindeki Türkmenlerin yanına gönderdiler.²¹⁵

Ebu'l-Fevâris Kutalmış'ın Tuğrul Bey'in iktidarının son yıllarında başlayan isyanına Alparslan iktidarında son verilmiştir.²¹⁶ Onun isyanının sebeplerini yaşamış olduğu dönemde aramak doğru olmayacaktır. Nitekim onun isyan etmesinin bazı sebepleri dedesi Selçuk Bey dönemine kadar dayanmaktadır. Kısaca bahsetmek gerekirse Selçuk Bey'in

²⁰⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/38.

²¹⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/48-49; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 148.

²¹¹ Nâsr İbn Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943), s.21-22.

²¹² Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", 103.

²¹³ Kutalmış'ın ölümü ile alakalı birçok farklı rivayet vardır. Buna göre İbnü'l Esir, savaş bitince onun ölü olarak bulunduğunu söylemektedir. Hüseyin ise onun savaş meydanından yaralı olarak kaçabildiğini ancak daha sonra onun bir koyun ağlında ölü halde bulunduğunu söyler. İbnü'l-Adîm, Büндârî, Nişâbü'rî ve Aksarayî'ye göre ise savaş sırasında Kutalmış'ın atı tökezlemiş ve bu sebepten yere düşerek hayatını kaybetmiştir. Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, 11; *Anonim Selçukname'de* ise savaştan kaçarken atından düşüp öldüğü yazılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", 104-105.

²¹⁴ Bunderî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 29; Sümer, "Kutalmış", 26/481.

²¹⁵ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 108.

²¹⁶ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 149.

oğlu Mikail hayatta iken Arslan Yabgu ile arasında bazı problemler yaşanmış olmalıdır ki bu problemler zamanla büyümüştür. Mikailoğulları ile Yabguluların ilk soğukluklarını Arslan Yabgu'nun Nur Kasabası'na yerleşmesinden anlaşılmaktadır. Ailenin fertleri Selçuk Bey'in yanında meskûn iken Arslan Yabgu tüm maiyetiyle birlikte Nur Kasabası'nda kendine has bir hayat yaşamaktaydı. Nitekim daha sonra Selçuk Bey'in ölmesiyle birlikte de Tuğrul ve Çağrı Beyler Cend'den ayrılarak Nur Kasabası'nın yakınlarına gelmiş, amcaları Arslan Yabgu'nun yanına gitmemişlerdir.²¹⁷

Onların mesafeli olmasının bir başka sebebini Arslan Yabgu'nun Karahanlı prensi Ali Tekin ile yapmış olduğu ittifaka onları dahil etmemesinden anlaşılmaktadır. Hatta o, Arslan Yabgu'nun otoritesine katılmaya zorlamıştır.²¹⁸ Arslan Yabgu'nun Tuğrul ve Çağrı Bey ile arasında olan soğukluk çok ciddi olmalıydı ki Çağrı Bey hiç bilmediği topraklara mecburiyetten sefer düzenlemiş ve canını riske atmıştır. Öyledir ki Anadolu seferinden başarıyla dönen Çağrı Bey, Türkmenler arasında mükemmel bir popülistlik kazandı. Çağrı Bey'in bu başarılı hareketi de Arslan Yabgu tarafından kıskançlıkla karşılanmıştır. Çünkü Çağrı ve Tuğrul Beyler ondan yaşça küçüktü ve onların Anadolu'daki başarısı onlara ciddi miktarda askeri kuvvet kazandırmıştır. Bu durumdan rahatsız olan ve kendisine tehdit olabileceğini düşünen Arslan Yabgu onlara nasihatle bulunarak kuvvetlerini dağıtmalarını, aksi takdirde Maverâünnehr ve Türkistan'daki hükümdarların dikkatlerini çekeceğini söylemiştir.²¹⁹

Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud'un emri ile hapsedilmesi hadisesinde de bu iki ailenin soğuklukları göze çarpmaktadır. Nitekim Arslan Yabgu tutsak alınınca Tuğrul ve Çağrı Beylerin amcalarını kurtarmak için bir çaba sarf etmediği göze çarpmaktadır. Hatta Gazneli tarafına bir elçi dahi göndermemişlerdir. Arslan Yabgu'ya mensup 4 bin çadır Türkmen de Çağrı ve Tuğrul Bey'in liderliğini kabul etmemiş, Gazneli topraklarına sığınmışlardır.²²⁰

Sonuç olarak Yabgu ailesi mensubu olan Resul Tegin ve Kutalmış'ın isyanı hakkında denilebilir ki geçmişten gelen bir kırgınlığın yanında Tuğrul Bey'in devleti merkezileştirme politikalarından da rahatsız olmuşlardır ve kılıç hakkı olarak yapmış

²¹⁷ Sefer Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (Haziran 2016), 548-549.

²¹⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 18.

²¹⁹ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 149; Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", 551.

²²⁰ Solmaz, "Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi", 552.

oldukları hizmetin karşılığını almak istemişlerdir. Ancak bu hizmetleri neticesinde kendilerine bir bölgenin verilmemesi, verilen bölgenin de geri alınması onları isyana iten nedenlerden bazıları olmuştur. Kutalmış özelinde ise isyanının temel sebebinin Tuğrul Bey'in yeğeni Süleyman'ı veliaht tayin etmesi olduğun görülmektedir çünkü ona göre tahta hanedanın en yaşlı üyesi olan kişi geçmeliydi.²²¹

2.4. Şehzade Kavurd İsyanı

İlk hükümdar Tuğrul Bey ile iç tehditlere maruz kalan Selçuklular yine aynı dönemde İbrahim Yınal, Resul Tegin ve Kutalmış gibi hanedan mensubu şehzadelerin isyanları ile karşı karşıya kalmıştır. Tuğrul Bey her ne kadar devleti merkezileştirmeye çalışmış olsa da onun ölümünden sonra da şehzade isyanları ortaya çıkmıştır. Nitekim bu isyanlardan bir tanesi Çağrı Bey'in oğlu Kavurd Bey'in (ö.465/1073) gerçekleştirdiği isyandır.

Dandanakan Savaşı'nın ardından yapılan kurultayda Selçukoğulları Türk geleneği olan ülüş anlayışına göre ele geçirilen bölgeleri hanedan mensupları arasında dağıtmışlardır. Buna göre Kavurd Bey'e de Kirman ve Kuhistân bölgesi verilmiştir.²²² Bir süre -özellikle Tuğrul Bey döneminde İbrahim Yınal'ın isyanının bastırılmasında- Selçuklu Devleti'ne hizmet eden Kavurd Bey, Tuğrul Bey'in ölümünün ardından meydana gelen siyasî boşluğu değerlendirmek isteyip isyan etmeye kalkıştı (456/1064).²²³ Bu doğrultuda yola çıkan Kavurd Bey, henüz İsfahan'da bulunduğu bir sırada kardeşi Alparslan'ın Rey'e ulaşarak tahta oturduğunu öğrendi ve ona karşı koyacak kuvvetinin olmaması dolayısıyla geri dönmek zorunda kaldı. Nitekim onun hükümdarlığını mecburen de olsa kabul etti ve onun adına hutbe okuttu.²²⁴

Kavurd'un bu hamlesinin farkında olan ancak ses çıkartmayan Alparslan, ileri görüşlü bir hamle yaparak Kavurd Bey'in daha önceden problem yaşamış olduğu vasal Fazlaveyh'e maddi ve manevi desteklerde bulundu. Nitekim bu desteklerden biri de Fazlaveyh'in günde üç kere nevbet çaldırmasıdır. Dolayısıyla Alparslan'ın en son isteyeceği şey taht için bir rakibinin daha ortaya çıkmasıdır. Bu sebeptendir ki Fazlaveyh üzerinden kardeşi

²²¹ Kesik, "Kutalmış'ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri", 97.

²²² Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 96; Erdoğan Merçil, *Kirmân Selçukluları*, (İstanbul: TTK, 1989), 7-8.

²²³ Nurullah Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Haziran 2011), 223.

²²⁴ İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fî Târihi'l-âyân'da Selçuklular*, 139; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 21.

Kavurd Bey'i kontrolü altına almak istedi ve onun taht konusundaki düşüncelerinden uzaklaşmasını umdu. Ayrıca bu hususta Kavurd Bey'in elinden Fars bölgesini alan Alparslan, onun Kirman bölgesindeki gücüne dokunmadı.²²⁵

Ancak gidişat Alparslan'ın umduğu gibi olmadı. Bilgisiz ve tecrübesiz bir vezire sahip olan Kavurd Bey bu vezirinin önerileri üzerine Kirman bölgesinde Alparslan adına okutulan hutbeden onun adını kaldırdı ve kendi adına sikke bastırdı (459/1067).²²⁶ Bilindiği üzere bunlar isyan alametleridir. Kavurd'un bastırığı sikkelerden 100 tane kadarı tacirler vasıtasıyla Alparslan'ın hâkimiyetindeki bölgeye dağıldı. Durumdan haberdar edilen Alparslan sikkeleri inceletmiş ve kardeşi Kavurd'un isyan ettiği sonucuna vardı. Bunun üzerine hazırlıklarını yapan Alparslan 459/1067 senesinde Kavurd'un üzerine, Kirman'a doğru yola çıktı. Sultan kardeşinin geldiğini haber alan Kavurd ise savunması kolay olan Berdesir Kalesi'ne çekildi.²²⁷

Kuşatma esnasında iki tarafın öncü birlikleri karşılaşmış ve Kavurd'un ordusunun öncü birlikleri savaşı kaybetti. Bunun üzerine korkup başka bir kaleye kaçan Kavurd Bey, Alparslan'a bir elçi gönderdi ve ondan affını diledi.²²⁸ Onun af talebini kabul eden Alparslan onu yanına çağırdı. Ağabeyinin huzuruna çıkan Kavurd Bey onunla sarılmış ve karşılıklı ağlaşmışlardır. Kavurd'u affeden Sultan Alparslan Kirman bölgesini yine ona bağışladı. Hatta bununla da kalmamış, Kavurd'un 40 kadar kızının çeyizlerini karşılamış ve onlara 100 bin dinar verdi.²²⁹

Kavurd'un ilk isyanını bu şekilde bertaraf eden Alparslan bunun üzerinden çok bir süre geçmeden onun ikinci isyanı ile karşı karşıya geldi. Kavurd bu sefer tek başına değildi. O, yukarıda da bahsettiğimiz gibi vasal Fazlaveyh ile birlik kurup Alparslan'a karşı başkaldırdı.²³⁰ Onun bu seferki isyanının sebebi ise Alparslan'ın Melikşah'ı veliaht olarak seçmesidir. Nitekim Alparslan, oğlu Melikşah'ı veliaht olarak atamakla kalmamış, vezir

²²⁵ Cihan Piyadeoğlu, *Sultan Alparslan*, (İstanbul: Kronik Kitap, 2022), 98-99.

²²⁶ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/62.

²²⁷ Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 3/46.

²²⁸ Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/39.

²²⁹ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/62; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 30; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/39; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 21; Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", 226.

²³⁰ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 53.

ve komutanlarından da ona boyun eğecekleri konusunda söz aldı ve oğlunun adını hutbelere ekletti. Bu doğrultuda da rahatsız olan Kavurd Bey ikinci isyanına başladı.²³¹ Vaziyetten haberdar olan Alparslan, 461/1068 tarihinde harekete geçerek ilk olarak Fazlaveyh'i bertaraf etti. Müttefikinin esir alındığının ve hatta tazminat karşılığında bağışlandığının haberini alan Kavurd bağışlanmak için Alparslan'a mektup yazdı ve kendisine de merhamet gösterilmesini istedi. Alparslan bu mektup karşılığında Kavurd'tan oğlu Sultan Şah'ı kendisine göndermesini istedi. Nitekim ikisinin arasındaki anlaşmazlığın sebebinin Sultan Şah olduğunu belirtip onu kendisine göndermesini istedi ancak Kavurd'un bunu kabul etmedi ve Alparslan bu duruma çok sinirlenerek onun elinden Fars bölgesini ve Kirman'ı aldı. Zaten Kavurd'un Alparslan'a böyle bir mektup yazmasının sebebi onun zaman kazanma ihtiyacından kaynaklanmaktadır. Nitekim o, Alparslan'ın ordusunda bulunan bazı emîrlere mektuplaşmaktaydı. Filhakika ordunun büyük bir kısmı Kavurd Bey'e sempati ile bakmaktaydı. Vaziyetin böyle olmasından mütevellit Alparslan savaştan önce Melikşah'ı her ihtimale karşı şehrin önünde bıraktı ve kendisi İsfahan'a doğru harekete geçti.²³²

Kavurd Bey'e yazdığı mektupta aralarının oğlu Sultan Şah yüzünden bozuk olduğunu belirten Alparslan bir zaman sonra haklı çıktı. Nitekim bir süre sonra Melik Kavurd oğlu Sultan Şah ile anlaşmazlığa düştü. Bu vaziyet üzerine Sultan Alparslan ile iletişim kuran Sultan Şah, ona itaatini bildirdi ve bunun neticesinde Alparslan ona çok sayıda at, elbise ve para bağışladı ve onun babası ile savaşması için ona kalabalık bir ordu verdi.²³³ Bu doğrultuda harekete geçen Sultan Şah 462/1070 senesinde kalabalık bir ordu ile Kirman'a ulaştı ancak babasına karşı mağlup oldu.²³⁴

Sultan Alparslan uğradığı saldırı neticesinde 1072 tarihinde ölmeden önce vasiyetinde yine Melikşah'ı veliaht olarak seçti ve kardeşi Kavurd hakkında da bazı kararlar verdi. Bu doğrultuda Kavurd yine Kirman ve Fars bölgesinin sahibi olacak ve sultanın eşi Seferiyye Hatun ile evlenecektir. Melikşah'a ise yine de amcası Kavurd'a fazla

²³¹ Abdülkerim Özeydin, "Kavurd Bey", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/73-74; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 53.

²³² Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*, 3/48.

²³³ Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", 228.

²³⁴ Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 28.

güvenmemesi gerektiğini bildirdi ve olası bir isyan durumunda Kavurd için ayrılan paranın onun isyanının bastırılması esnasında kullanılmasını belirtti.²³⁵

Ağabeyi Alparslan'ın ölüm haberini alan Kavurd, bunun çok önemli bir fırsat olduğunun farkındaydı. Bu doğrultuda Rey'e gidip tahta oturmak amacıyla derhal harekete geçti.²³⁶ Bu esnada Umman'da bulunan Kavurd, kötü hava koşullarını dinlemeyerek gemiler vasıtasıyla Kirman'a hareket etti. Onun bu aceleci hamlesi esnasında ise gemilerinden birçoğu parçalandı, askerlerinin ise çoğu ya boğularak ya da soğuktan donarak hayatlarını kaybetti.²³⁷

Melikşah'ın tahta geçer geçmez böylesi güçlü bir isyanla karşılaşması şüphesiz ki ona büyük tecrübe sağladı. Tehlikenin ne kadar ciddi olduğunun farkında olan Melikşah olayı sulh ile çözme taraftarıydı. O, bu doğrultuda amcası Melik Kavurd'a bir mektup yazdı ve onu itaate davet etti. Amcası Melik Kavurd ise kendisinin hanedanının en büyük üyesi olduğunu, onun ise en küçük oğul olduğunu söyleyip kendisinin tahta daha layık olduğunu belirtti. Melikşah ise oğul yaşıyorken kardeşe miras düşmeyeceğini belirtti ve böylelikle kılıç kılıca savaşın kaçınılmaz olduğu kesinleşti.²³⁸ Bu doğrultuda da iki taraf 4 Şaban / 15 Nisan (465/1073) tarihinde Kerec mevkiinde karşı karşıya geldi.²³⁹ Kavurd Bey daha önce iletişime geçtiği Türkmenlerin kendisine katılacağını ummaktaydı ancak onların kendisine katılmaması neticesinde savaşı ve tahtı genç Sultan Melikşah'a kaybetti.²⁴⁰

Tecrübeli devlet adamı Nizâmülmülk olayları önceden kestirmiş olsa gerek ki Kavurd'un Türkmen hamlesini engellemek adına ondan hızlı davranıp Rey'e geçti. Alparslan'ın Rey Kalesi'ne sağlığındayken bıraktığı yüklü miktardaki altını, elbiseleri ve silahları Türkmenlere dağıttıktan sonra onları kendi taraflarına çekti. Böylelikle Kavurd onların yardımından mahrum kaldı ve savaşta kaybetti. Savaşı kaybeden Kavurd zor da olsa savaş alanından kaçtı. Ancak savaşın bitiminin ardından civardaki bir köylünün onun köydeki

²³⁵ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/80-81.

²³⁶ Sıbt İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Târihi'l-âyân'da Selçuklular*, trc. Ali Sevim (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011), 188-191.

²³⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/116.

²³⁸ Hüseyinî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, 39.

²³⁹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/123; Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 116.

²⁴⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/82; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 79-81; Merçil, *Kirmân Selçukluları*, 31-34.

bir ahırda olduğunu söylenince derhal yakalandı ve Melikşah'ın huzuruna çıktı.²⁴¹ Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkan Kavurd affedilmesini istese de devletin bekası açısından Nizâmülmülk bunun doğru olmadığını Melikşah'a aktardı²⁴² ve Melik Kavurd kendi yayının kirişi ile boğularak hayatını kaybetti. (465/1073)²⁴³

2.5. Şehzade Erbasgan İsyanı

Selçuk Bey'in oğullarından Yunus'un oğlu olan Erbasgan, aynı zamanda Alparslan'ın da eniştesi olmaktaydı. Alparslan'ın kızkardeşi Gevher Hatun ile evli olan Erbasgan, 1067 senesinde yaşanan Kavurd isyanı esnasında Alparslan'ın karşısında yer almış ve Kavurd tarafına geçerek onun öncü birliklerinin kumandanı olmuştur.²⁴⁴ Alparslan'ın Kavurd isyanını bertaraf etmesiyle birlikte akıbetinden endişe duyan Erbasgan, maiyetindeki birlikler ile birlikte Anadolu'ya gitti. Eniştesi Erbasgan'ın Anadolu'ya ilerlediğini haber alan Alparslan derhal onun peşine Afşin'i gönderdi. Durumdan haberdar olan Erbasgan Sivas'a doğru ilerlerken karşısına Bizans Kumandanı Manuel Komnenos çıktı ve yapılan savaşta Erbasgan galip geldi. Nitekim savaştan önce niyetinin savaşmak olmadığını belirmiş, esas amacının Alparslan'ın korkusundan Bizans'a ilticâ etmek olduğunu belirtmişti.²⁴⁵

Erbasgan, Bizans kumandanı ile yapmış olduğu savaş neticesinde elde ettiği esirleri bırakıp onunla birlikte İstanbul'a doğru ilerledi ve İmparator Romanos Diogenes'e sığındı ve imparator onu bir sultan gibi karşıladı (1070).²⁴⁶ Afşin'in Marmara kıyılarına kadar

²⁴¹ Bunderî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 49.

²⁴² Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkıyye*, 40; İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fî Târihi'l-âyân'da Selçuklular*, 188-191.

²⁴³ Münecimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/47-48; Melik Kavurd'un ölümü hakkında birçok farklı rivayet mevcuttur. Bu rivayetlerden bazısına göre Melik Kavurd Nisan-Mayıs aylarında Hemedan'a götürülmüş ve bir eve kapatılmıştı. Kavurd bu evdeyken Melikşah'ın emri ile bu eve bir Kıpçak gönderilmiş ve Kavurd bu Kıpçak tarafından boğularak öldürülmüştür. Bir başka rivayete göre ise Kavurd, Melikşah tarafından affedilmesini istemiş ve kendisinden mal mülk istememiştir. O ölene kadar bir mescitte ibadet edip tövbe edeceğini belirtmişti. Ancak onun bu isteğini kabul etmeyen Melikşah, tek gözü olan bir Ermeni celladı ona göndermiş ve yayının kirişiyle onu boğdurmuştur. Bir diğer rivayete göre ise onun boğdurulmasının Türkmenler arasında kargaşa yaratacağını düşünen Nizâmülmülk onu zehirletmiştir. Bu olaya göre yenilgi yüzünden bunalıma giren Kavurd'un yüzüğünde bulunan zehirli içtiği iddia edilmiştir. Böylelikle kargaşadan kaçınılmıştır. Melik Kavurd'un ölümü ile ilgili rivayetler hakkında detaylı bilgi için bkz. Yazar, "Kirman Meliki Kavurd Bey'in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri", 234-236.

²⁴⁴ İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fî Târihi'l-âyân'da*, 152; Erdoğan Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları", *Türk Tarih Kurumu Basımevi* (1994), 1.

²⁴⁵ Alper Denizli, *Bizans'a Sığınan Selçuklu Hanedan Üyeleri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 33.

²⁴⁶ *Urfulu Mateos Vekayi-namesi* (952-1136) ve *Papaz Grigor'un Zeyli* (1136-1162), 1/137-138.

ilerleyip Bizans'tan firari şehzadenin iadesini istemesi bir sonuç vermedi ve Afşin geri dönmek zorunda kaldı.²⁴⁷

Erbasgan'ın Bizans'ta bulunduğu sıralarda Bizans taht mücadelelerine karıştığı bilinmektedir. Selçuklu tarihinde ilk örnek olan ve 1078-1088 seneleri arasında Bizans'ta bulunan Erbasgan'ın akıbeti bilinmemektedir.²⁴⁸

2.6. Şehzade Tekiş İsyanı

Sultan Alparslan ölümünün ardından arkasında veliaht olarak tayin ettiği Melikşah dahil Arslan Argun, Ayaz, Börübars, Tekiş ve Tutuş olmak üzere 6 erkek çocuk bırakmıştır.²⁴⁹ Melikşah'ın saltanatı sırasında Belh ve Toharistan bölgesine sahip olan Tekiş, 473/1081²⁵⁰ ve 478/1086 senelerinde kardeşine karşı isyana kalkışmıştır.

Sultan Melikşah'ın kardeşi olan Şihabeddin Tekiş, Sultan Melikşah'ın Horasan'a uğradığı her vakit onun huzuruna çıkar ve ona itaatini bildirir ve geri dönerdi.²⁵¹ Melikşah'ın Rey şehrine gidip orduyu teftiş ettiği bir vakit ordudaki bazı askerlerin hal ve hareketlerini beğenmedi ve onları ordudan kovdu. Melikşah'ın bahsi geçen bu askerleri kovmasının üzerine Vezir Nizâmülmülk onun bir hata yaptığını, bu askerlerin hayatlarını sürdürebileceği başka mesleklerinin olmadığını bildirdi ve onların yarın bir gün karşılarına çıkabileceği ihtimalini ona hatırlattı. Ancak tecrübeli vezirinin bu sözlerini dinlemeyen Melikşah kısa zaman sonra onun haklı olduğunu anladı. Nitekim bu askerler Sultanın kardeşi Tekiş'in yanına gittiler ve Tekiş onları himayesi altına aldı.²⁵² Böylelikle gücünü arttıran Tekiş, bir zamanlar aklında olmamasına rağmen eline geçen kuvvet ile birlikte saltanat sevdasına düştü.

Tekiş'in aklına saltanat fikrinin düşmesiyle birlikte onun bu uğurda harekete geçtiği görülmektedir. Hızlı bir şekilde hazırlıklarını tamamlayan Tekiş, Merv-i Şahcan, Merv-i

²⁴⁷ Merçil, "Bizans'ta Selçuklu Hanedan Mensupları" 710.

²⁴⁸ Denizli, *Bizans'a Sığınan Selçuklu Hanedan Üyeleri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 34.

²⁴⁹ Ali Öngül, "Tekiş b. Alparslan", *Tarih Dergisi* 36 (Temmuz 2011), 321.

²⁵⁰ Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 70-72; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/113.

²⁵¹ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 114.

²⁵² İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/113; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/51-55.

Rud ve Tirmiz gibi şehirlere hareket ederek buraları ele geçirdi. Buralarla da yetinmeyen Tekiş yoluna devam ederek Nîşâbur şehrini ele geçirmeye koyuldu.²⁵³

Tekiş'in isyan edip Nîşâbur'a doğru yola çıktığını haber alan Melikşah vakit kaybetmeyerek kardeşi Nîşâbur'u ele geçirmeden Nîşâbur'a vardı. Melikşah'ın ondan önce Nîşâbur'a vardığını haber alan Tekiş ise yolunu değiştirerek Tirmiz'e geçmeye mecbur kaldı.²⁵⁴ Tekiş'i Tirmiz'e kadar kovalayan Melikşah onu kuşatma altına aldı. Melikşah'ın karşısında bir hayli güçsüz kalan Tekiş kurtulma yollarını aradı. Bu vesileyle aldığı esirleri serbest bırakma karşılığında kardeşinden af diledi ve Sultan tarafından affı kabul oldu ve böylelikle Tekiş'in ilk isyanı bu şekilde çözüme kavuşturuldu.²⁵⁵

Tekiş'in girişmiş olduğu bu isyanının neticesinde Sultan Melikşah ona herhangi bir yaptırım uygulamadı ve halihazırda yönetimi ona ait olan yerler yine ona verildi. Ancak onun bu ilk isyanından henüz birkaç sene geçmişken o yeniden isyana kalkıştı. Nitekim onun ikinci isyanının çevresindeki devlet adamlarının onun aklına girmesi neticesinde olduğu görülmektedir.²⁵⁶ Sultan Melikşah'ın Horasan dışında olmasını fırsat bilen Tekiş harekete geçerek yine daha önceden ele geçirdiği şehirleri ele geçirerek Serahs bölgesine kadar ilerledi ve ordusuyla Serahs Kalesi'ni kuşattı.²⁵⁷ Ancak Sultan Melikşah'ın onun üzerine geldiğinin haberini alan Tekiş, Serahs kuşatmasını kaldırıp gerisinde hayvanlarını ve eşyalarını bırakıp kaçtı. Melikşah'tan kaçan Tekiş, Merv şehrine gitmeyi planlasa da bu şehrin halkı onu kabul etmedi ve o bu sefer Venec Kalesi'ne sığındı.²⁵⁸

Venec Kalesi'nde kuşatılan Tekiş bir süre dirense de sonrasında sığındığı kaleden indirildi.²⁵⁹ Sultan Melikşah kardeşine hiçbir eziyet yapmayacağına yemin ettiğinden dolayı Sultanın yanındaki bir fakih ona verilecek cezanın Sultanın oğlu şehzade Ahmed tarafından verilmesinin daha makbul olacağını belirtti. Bu neticede şehzade Ahmed

²⁵³ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/113; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 10/114.

²⁵⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/139; Öngül, "Tekiş b. Alparslan", 326.

²⁵⁵ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/113; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/139; İbnü'l Cevzî, *Mirâtü'z-zaman fi Târihi'l-âyân'da Selçuklular*, 238-249; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 49; Târih-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, 23.

²⁵⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 114-115.

²⁵⁷ Öngül, "Tekiş b. Alparslan", 329.

²⁵⁸ Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 72-73; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/55-56; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115.

²⁵⁹ Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçukıyye*, 43-44.

amcası Tekiş'in gözlerine mil çekilmesini kararlaştırdı. Gözlerine mil çekilen Tekiş Damgân'a, Firuzkûh Kalesi'ne hapsedildi ve onun isyanı bu şekilde bastırıldı.²⁶⁰

2.7. Şehzade Mahmud İsyanı

Sultan Melikşah'ın ansızın hayatını kaybetmesinin ardından onun arkasında Berkyaruk, Muhammed Tapar, Mahmud ve Sencer olmak üzere dört varis kaldı. Melikşah'tan olan bu şehzadelerin haricinde de Filistin, Irak ve Suriye topraklarında hüküm süren, hanedan mensubu vasal Selçuklu emîrleri de bulunmaktaydı.²⁶¹ Onun ölümüyle birlikte aslında Horasan Selçuklularının bir duraklama dönemine girdiği görülmektedir. Çünkü Melikşah'ın ölümüyle devlet içerisinde bir belirsizlik meydana geldi ve bu belirsizlik taht kavgalarından dolayı yaşanmıştır. Aslında Melikşah ölmeden önce Ahmed adındaki şehzadesini veliaht olarak tayin etmişti. Ancak şehzade Ahmed'in ansızın hayatını kaybetmesi üzerine veziri Nizâmülmülk'ün de tavsiyesiyle Zübeyde Hatun'dan olan oğlu Berkyaruk'u veliaht olarak seçti.²⁶²

Berkyaruk'un veliaht olarak tayin edilmesi herkes tarafından kabul edilen bir şey olmadı. Zira Sultan Melikşah'ın eşlerinden olan Terken Hatun bunu kabul etmedi. Melikşah henüz hayattayken oğlunu veliaht tayin ettirmek isteyen Terken Hatun bunu gerçekleştiremedi. Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından oğlunu tahta geçirmek isteyen Terken Hatun, bu hususta elinden gelen her şeyi yaptı. Bu doğrultuda Sultan'ın ölüm haberini gizledi ve kendisine sadık olan emîrlere haber gönderip onlardan Mahmud için destek aldı. Ayrıca hazineden de binlerce altın dağıtıp askerlerin de desteğini etrafında topladı.²⁶³ Bununla da yetinmeyen Terken Hatun, Halifeye haber gönderip oğlu Mahmud

²⁶⁰ Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 72-73; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/128; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 1/149; Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, 49; Târih-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, 23; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 205; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 115.

²⁶¹ Melikşah'ın kardeşi Tutuş ve Arslan Argun tahta namzet diğer isimlerdir. Detaylı bilgi için bkz. Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", 117-129.

²⁶² Abdülkerim Özeydin, "Berkyaruk", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/514.

²⁶³ Askerlerin ona yardım etmesinin bazı sebepleri vardır. Nitekim ilk olarak Terken Hatun, Melikşah'ın sağlığında dahi devlet işleriyle iç içeydi. Onun kendine özel divanı, askeri ve hazinesi vardı. İkinci olarak ise o tarihlerde devletin tüm hazinesine sahip konumdaydı. Dolayısıyla askerlere ve emirlere ciddi paralar vererek onları yanına çekebilmiştir. Üçüncü sebep ise onun meşruiyeti ile alakalıdır. Nitekim Terken Hatun'un Efrasiyab neslinden olduğuna inanılmaktaydı. Bu sebepler dolayısıyla onun bu saltanat kavgasında yanına asker toplaması zor olmamıştır. Detaylı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/510; Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları".

adına hutbe okunmasını istedi.²⁶⁴ Ancak Mahmud'un henüz çok ufak olduğunu öne süren Halife Muktedî onun bu isteğini reddetti. Nitekim devrin önemli din adamı Gazali de aynı fikirdeydi. Halifenin bu isteği reddetmesi üzerine Terken Hatun onun saltanatını tehdit etti²⁶⁵ ve makamını kaybetmekten korkan Halife mecburen Mahmud adına hutbe okuttu.²⁶⁶ Bu bakımdan Terken Hatun yaşı küçük olmasından dolayı oğlu Mahmud'u kendi çabalarıyla Selçuklu Sultanı ilan etmiştir. Dolayısıyla Mahmud'un iktidara dahil olması kendi iradesi ile olmadığı gibi onun faaliyetleri çalışmanın ana konusunu oluşturan şehzade isyanlarına dahil olmamaktadır. Bu sebeptendir ki bu konu olabildiğince kısa geçilecektir.

Terken Hatun gücünü kullanarak oğlu Mahmud'u Selçuklu Sultanı ilan ettiği sırada tahtın veliahdı Berkyaruk ise bu tarihlerde henüz 12 yaşında olup İsfahan'daydı. Oğlunun iktidarını riske atmak istemeyen Terken Hatun güvendiği emîrlerini İsfahan'a gönderdi ve Berkyaruk'u hapse attırdı.²⁶⁷ Ancak durumu haber alan Nizâmülmülk destekçileri Berkyaruk'u hapisten çıkartarak onu Sultan ilan ettiler ve hutbe okuttular. Berkyaruk hapisten kaçmasının ardından Nizamîler tarafından destek buldu ve sayıları 20.000'e ulaştı. İki taraf Burûcerd'de karşılaştı ve Terken Hatun'un emîrlerinin yer değiştirmesi üzerine Terken Hatun yenilerek İsfahan'a çekildi (485/1093).²⁶⁸ İsfahan'da kuşatılan Terken Hatun dayanamayacağını anlayınca Berkyaruk ile anlaşmaya karar verdi. Buna göre Terken Hatun, Berkyaruk'a 500.000 altın verecektir.²⁶⁹ Ayrıca İsfahan ve Fars

²⁶⁴ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/136; V.M. Zaporozhets, *The Seljuks*, (Hannover: European Academy of Natural Sciences, 2012), 169.

²⁶⁵ Melikşah'ın kızı Mâh Melek Hatun ile evlenen Abbâsî Halifesi Muktedî Biemrillah'ın bu evlilikten Cafer adında bir erkek evladı dünyaya gelmişti. Terken Hatun da torunu Cafer'i bir tehdit olarak kullanıp Abbâsî Halifesi Muktedî'yi hilafet makamından uzaklaştırmakla tehdit etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Angelika Hartmann, "Muktedî-Biemrillâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 31/142-143; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 132.

²⁶⁶ Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l- Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 152-153; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 226.

²⁶⁷ Gülay Ögün Bezer, "Terken Hatun", 40/510.

²⁶⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/185; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (495-511/1105-1118)*, 9.

²⁶⁹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/138; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/70-71; Berkyaruk'un bu parayı kabul etmesinin arkasında onun yanındaki emirlerin etkisi göz ardı edilmemelidir. Nitekim Berkyaruk bu parayı kabul etmediği takdirde onun yanındaki emirler taraf değiştirme tehdidi ile onu bir hayli korkutmaktaydı.

bölgesi Mahmud'a bırakılacak kalan yerler ise Berkyaruk'un hükmü altında bulunacaktır. Teklifi kabul eden Berkyaruk kuşatmayı kaldırdı ve geri çekildi.²⁷⁰

Terken Hatun yapmış olduğu bu anlaşma ile bir hayli vakit kazandı. Henüz yeni anlaşma yapılmışken vakit kaybetmek istemeyen Terken Hatun prestij ve güç kazanmak adına Berkyaruk'un dayısı olan Azerbaycan meliki İsmail b. Yakutî ile evlendi.²⁷¹ Terken Hatun'un böyle bir ittifak kurduğunu öğrenen Berkyaruk harekete geçerek İsmail'in üzerine yürüdü.²⁷² 486/1093 senesinde meydana gelen savaşı ordusundaki emîrlerin yer değiştirmesi dolayısıyla İsmail kaybetti ve bunun üzerine Bağdat'taki hutbe Berkyaruk adına okundu.²⁷³ Daha sonra Berkyaruk'un tarafına geçen İsmail b. Yakutî, onun emîrleri tarafından Berkyaruk'u tahttan indirme niyetinde olduğu gerekçesiyle öldürüldü. (486/1093)²⁷⁴

Terken Hatun Yakutî'nin öldürülmesinin ardından pes etmedi ve oğlunun saltanatı için bu sefer de Suriye meliki Tutuş (ö.488/1095) ile iletişime geçti. Bahsi geçen tarihte adına Bağdat'ta hutbe okutulduğundan dolayı resmî olarak Selçuklu Sultanı Mahmud'dur. Dolayısıyla Mahmud'a destek sağlaması açısından Terken Hatun onunla evlenmek istediğini belirtip ülkeyi beraber yönetme teklifini de sundu.²⁷⁵ Bu teklifi kabul eden Tutuş harekete geçse de Terken Hatun ile bir araya gelemeden Terken Hatun hayatını kaybetti.²⁷⁶ Terken Hatun'un hayatını kaybetmesi ile tüm gücünü kaybeden Şehzade Mahmud'un da aynı sene ölmesiyle birlikte Berkyaruk taht açısından büyük bir tehlikeden kurtuldu.

2.8. Şehzade Tutuş İsyanı

Berkyaruk'un iktidarı esnasında taht için mücadele ettiği bir diğer şehzade Melikşah'ın kardeşi, Suriye Melik'i Tutuş olmuştur. Melikşah'ın ölümünün üzerine taht için en mantıklı kişinin kendisi olduğunu düşünen Tutuş, kardeşinin ölüm haberini alır almaz

²⁷⁰ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 142; Mirhand, *Ravzatu's-Safa fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l- Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 154-155; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 138.

²⁷¹ Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 142.

²⁷² Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/138

²⁷³ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/191-192; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 226.

²⁷⁴ Hamdullâh Müstevfî-i Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, çev. Erkan Göksu (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015), 53; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/192.

²⁷⁵ Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, çev. Hrant D. Andreasyan (Ankara: TTK, 2000), 181-182.

²⁷⁶ Ögün Bezer, "Terken Hatun", 40/510.

kendi adına hutbe okuttu ve Dimaşk'a geçerek burada asker toplamaya başladı.²⁷⁷ Selçuklu tahtının sahibi olmayı kafasına koyan Tutuş, çok güçlü olması gerektiğini biliyordu. Dolayısıyla bu hususta Aksungur²⁷⁸, Bozan²⁷⁹ ve Yağısıyan²⁸⁰ gibi dönemin önemli şehirlerinin valilerini kendi tarafında çekti ve bu valiler hâkim oldukları şehirlerde hutbeyi Tutuş adına okuttular.²⁸¹

Aksungur, Bozan ve Yağısıyan gibi önemli komutanların kendisine katılımıyla birlikte oldukça kuvvetlenen Tutuş, Rahbe, Rakka, Nusaybin ve Diyarbakır gibi önemli şehirleri eline geçirdikten sonra Azerbaycan bölgesinde de birtakım şehirleri ele geçirdi ve Tebriz'e kadar ulaştı. Tutuş'un bu hareketlerinden haberdar olan Berkyaruk ise hazırlıklarını tamamladıktan sonra Rey civarlarında onu beklemeye koyuldu.²⁸² Ancak bu noktada Tutuş açısından hiç beklenmedik bir olay oldu. Tutuş'un emrindeki komutanların taraf değiştirmesi üzerine Berkyaruk ile savaşmayı gözüne kestiremedi ve Dimaşk'a çekildi.²⁸³

Suriye'de bir süre kalan Tutuş burada yeterli gördüğü ölçüde kuvvetini topladı ve Halifeye ulaşip bir şekilde kendi adına hutbe okutmayı sağladı.²⁸⁴ Tutuş'un faaliyetlerinden haberdar olan Berkyaruk onu durdurmak amacıyla ordusuna hazırlık emri verdi ve Tutuş'un üzerine yürüdü. Ancak onun ordusunda çok az bir kuvvet kalmıştı. Ona nazaran Tutuşun ordusu onlarca kat daha kalabalıktı. Berkyaruk'un hareketini durdurmak isteyen Tutuş onun üzerine bir öncü birlik yolladı. Tutuş'un öncü birlikleri Berkyaruk'u mağlup etti ve Berkyaruk elindeki kuvvetlerden de oldu.²⁸⁵ Tüm bunlar yaşanırken Terken Hatun henüz hayattaydı. Berkyaruk yenilgisinin ardından İsfahan'a gitti ancak İsfahan bu tarihte şehzade Mahmud taraftarları tarafından kontrol

²⁷⁷ Ali Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, (Ankara: TTK, 2000), 138.

²⁷⁸ Dönemin Halep valisi. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Aksungur", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1989), 2/296.

²⁷⁹ Dönemin Urfa valisi.

²⁸⁰ Dönemin Antakya valisi. Detaylı bilgi için bkz. Ebru Altan, "Yağısıyan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 43/177-179.

²⁸¹ İbnü'l Adîm, *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*, çev. Ali Sevim (Ankara: TTK, 1982), 65; Ali Sevim, *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)* (Ankara: TTK, 1990), 78-80.

²⁸² *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*, 181; Ali Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", *Belleten* 27/107 (Temmuz 1963), 420-422.

²⁸³ Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, 50; Hakan Özkaya, "Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emirleri'nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5/10 (Mart 2022), 16.

²⁸⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/198.

²⁸⁵ Sevim, *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*, 152-153.

edilmekteydi. İlk başta Berkyaruk'u şehre almasalar da daha sonra onu ortadan kaldırma amacıyla Berkyaruk şehre alındı ve onun gözlerine mil çekilmesine karar verildi.²⁸⁶ Lakin kaderin bir oyunudur ki tam bu esnada Mahmud ağır bir çiçek hastalığı geçiriyordu ve onun ölme riskine karşı Berkyaruk'u bir süre daha beklettiler. Nitekim tahmin edilen de oldu ve Mahmud çiçek hastalığı dolayısıyla hayatını kaybetti.²⁸⁷

Terken Hatun ve Mahmud'un hayatını kaybetmesiyle Berkyaruk kolaylıkla tahta oturdu. Nitekim Mahmud'u destekleyen emîrlerin ve askerlerin ona katılmasıyla birlikte de bir hayli kuvvetlendi ve İsfahan'a hâkim oldu.²⁸⁸ Tüm siyasî koşulların lehine olduğunu düşünen Berkyaruk daha fazla beklemedi ve Melik Tutuş'un üzerine yürüdü. Rey civarlarında karşı karşıya gelen savaşta beklenmedik bir olay oldu. Berkyaruk'un tarafında bulunan askerlerin bir anda Melîşah'ın sancağını açmasıyla birlikte Tutuş'un askerleri karşı tarafa geçti ve savaşın gidişatı değişti. Nitekim otoriteyi²⁸⁹ temsil eden bu sancağın açılmasının ardından askerleri dağılan Tutuş daha fazla direnemedi ve savaş meydanında hayatını kaybetti. (Safer-Şubat-Mart/ 488-1095)²⁹⁰

2.9. Şehzade Arslan Argun İsyanı

Melikşah'ın ölümünün hemen ardından kendisini taht mücadelelerinin içerisinde bulan Berkyaruk ilk olarak Terken Hatun'un desteklediği kardeşi Mahmud'tan kurtulmuş ardından da amcası Tutuş ile mücadele etmişti. Tutuş'u da bir şekilde bertaraf eden Berkyaruk bu sefer de bir diğer amcası olan Arslan Argun'un isyanı ile karşılaşmıştır. Alparslan'ın hüküm yıllarında Harezm bölgesinin idaresini elinde bulunduran Arslan Argun²⁹¹, Melikşah'ın saltanatında da bu bölgeye sahip olmakla beraber Hemedan ve Save bölgesinin de idaresine sahip olmuştur. Arslan Argun'a iktâ edilen bu bölgenin

²⁸⁶ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/139-140.

²⁸⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/199.

²⁸⁸ Sevim, "Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)", 431.

²⁸⁹ Özkaya, "Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrleri'nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri", 19.

²⁹⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/207; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/34; El- Bûndârî, *Zubdat Al-Nusra va Nuhat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*, 86; Kazvîni, *Târîh-i Güzîde*, 54-55; Mirhand, *Ravzatü's-Safa fî Sîreti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l- Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 158; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/75-76; Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 226-227; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 155-156.

²⁹¹ Argun kelimesi Türk sosyal ve kültürel yaşamında sıklıkla kullanılan bir isimdir. Cesaret, enerji ve atılganlık anlamına gelen bu kelimeyi, Türkler çocuklarına isim olarak vermişlerdir.

geliri bir hayli düşüktü. O yalnızca yıllık 7.000 dinarlık iktânın sahibi durumundaydı.²⁹² Nitekim bir Selçuklu melikinın sahip olduğu prestije göre bu gelir oldukça düşük kalmaktaydı.²⁹³ Onun bu durumdan kaynaklanan rahatsızlığı Melikşah'ın ölümünün ardından fiiliyata dökülmüştür.

Melikşah'ın ölüm haberini alan Arslan Argun yanındaki kimselerin de onu kışkırtmasıyla birlikte derhal harekete geçerek Nîşâbur'a ulaştı. Ancak Nîşâbur meskûnları onu şehir kabul etmedi. İsteddiği desteği bulamayan Arslan Argun vakit kaybetmeden Merv'e geçti ve buranın idaresini ele geçirdi.²⁹⁴ Merv'i ele geçiren Arslan Argun daha sonrasında Belh'e hareket etti ve şehrin idaresini elinde bulunduran Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk (ö.500/1106) direnemeyerek şehri onun idaresine bıraktı. Belh'i de hükmü altına alan Arslan Argun²⁹⁵, Berkyaruk'a bir mektup yazarak Horasan'ın neredeyse tamamına hâkim olduğunu ve dedesi Çağrı Bey'in hâkim olduğu şekliyle bu toprakların kendisine iktâ olarak verilmesini istedi.²⁹⁶ Bununla da yetinmedi ve kendisine yüklü miktarda da para gönderilmesini söyledi. Şayet bunlar yapılırsa taht için mücadele etmeyeceğini bildirdi.²⁹⁷

Arslan Argun'un mektubunu okuyan Berkyaruk onun bu isteklerini olumlu karşıladı çünkü o bu süreçte Terken Hatun, Mahmud ve bir diğer taht ortağı Tutuş'a karşı yoğun bir kavga vermektedir. Dolayısıyla bunların üzerine bir de Arslan Argun ile uğraşmak istemedi. Arslan Argun'un taleplerinin onaylanmasına rağmen onun kısa bir süre sonra isyan ettiği görülmektedir. Bundaki geçerli sebebin ise Berkyaruk'un veziri Müeyyidülmülk'ü (ö.494/1101) görevinden azletmesi ve onun yerine yine

²⁹² Jürgen Paul, "Arslân Arghun", *Ecyclopedia of Islam*, 2014/4, 5.

²⁹³ Arslan Durdu, "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/16 (Ağustos 2018), 321.

²⁹⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/219-220.

²⁹⁵ Hüseyinî, *Ahbârü 'd- Devleti's-Selçûkiyye*, 59.

²⁹⁶ Arslan Argun'un tıpkı Çağrı Bey döneminde Çağrı Bey'in sahip olduğu bu toprakları istemesi tesadüfi olamazdı. Nitekim Horasan bölgesi Ortaçağ boyunca çevre devletler için hep çok önemli olmuştur. Bu bölgeye sahip olan devletler diğer bölgeler ile siyasi, ticari, kültürel ve hatta dini etkileşim içerisinde bulunmuşlardır. Bu bakımdan Arslan Argun'un özellikle bu bölgeyi istemesindeki amaç tıpkı Çağrı Bey ve Alparslan gibi burada kendine has bir iktidar kurma çabası olabilir. Ayrıca Türk hakimiyet anlayışına göre devletin doğu bölgesi hükümdarın ardından en üst bölge olarak kabul edilirdi ve bu bölgeye devletin geleceği şehzadeler gönderilirdi. Bu bakımdan Arslan Argun'un bu bölgeyi istemesi kendisini hükümdardan sonraki en üst mevki olarak görmesi anlamına da gelmektedir. Ve hatta onun Nîşâbur'da bulunduğu sırada, 488/1095 senesinde kendi adına sikke bastırıldığını dahi bilmekteyiz. Konu hakkında detaylı bilgi için bkz. Durdu, "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", 322-324; N.M. Lowick, "Seljuq Coins", *The Numismatic Chronicle* 10 (1970), 241-242.

²⁹⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/35; Bundarî, *Zübdetü 'n-Nusrâ ve Nuhbetü 'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 256-257; Durdu, "Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış", 322.

Nizâmülmülk'ün oğlu Fahrülmülk'ü tayin etmesi olarak görülmektedir. Nitekim Arslan Argun, Müeyyidülmülk'ün zincire vurulmasını kabul etmedi ve Fahrülmülk'ü de muhatabı olarak kabul etmediğinden dolayı yeniden isyana koyuldu.²⁹⁸ Batıda bulunan rakiplerini bertaraf eden Berkyaruk, diğer amcası Börübars'ı beraberine güçlü kumandanlar vererek Arslan Argun'un üzerine yolladı. Yapılan savaşta mağlup olan Arslan Argun, neredeyse tüm Horasan'ı kaybetti ve Belh'e çekildi.²⁹⁹

Belh'te bir süre asker toplayan Arslan Argun 488/1095 senesinde Börübars ile tekrardan karşılaştı. Arslan Argun yapılan bu ikinci savaşta galip gelerek kardeşi Börübars'ı esir aldı ve onu Tirmiz'de bir kaleye hapsedti.³⁰⁰ Galibiyet sarhoşluğuna kapılan Arslan Argun, Horasan'da bulunan birçok şehri yerle bir edip burada meskûn insanların da pek çoğunu öldürdü.³⁰¹ Arslan Argun'un gün geçtikçe güçlendiğini gören Berkyaruk tedbirlerini arttırarak bu sefer kardeşi Melik Sencer'i (ö.552/1157) Arslan Argun'un üzerine gönderdi. Arslan Argun probleminin kökünden çözülmesini isteyen Berkyaruk kendisi de bu orduya katıldı. Arslan Argun'u bertaraf etme niyetiyle yola çıkan Berkyaruk henüz yolun yarısına gelemeden geri döndü çünkü Arslan Argun bir kölesi tarafından bıçaklanarak öldürüldü ve dolayısıyla Berkyaruk bir rakibinden daha kurtulmuş oldu.³⁰²

2.10. Şehzade Muhammed Tapar İsyanı

Berkyaruk'un saltanat yıllarında Selçuklu Devletini en çok yıpratan mücadele şüphesiz Muhammed Tapar'ın isyanıdır. Devletin merkezi otoritesini zorlukla da olsa bir şekilde kurabilen Berkyaruk, Haçlılar ile mücadele ettiği esnada bu sefer de üvey kardeşi Muhammed Tapar'ın isyan etmesi ile karşı karşıya gelmiştir. Nitekim Berkyaruk'un tahta

²⁹⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/220.

²⁹⁹ Bunderî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 258; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/220; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/35.

³⁰⁰ Börübars yaklaşık bir sene kadar hapis hayatı yaşadıktan sonra yine Arslan Argun tarafından yayının kırıyla boğdurtulmuştur.

³⁰¹ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/220.

³⁰² Kaynaklarda anlatıldığına göre Arslan Argun çevresinde bulunan kimselere çok sert ve acımasız davranmaktaydı. Nitekim onları küçümsemeyi de seven Arslan Argun, 490/1097 yılında bir kölesini yanına çağırması ancak kölesi geç geldiği için onu azarlamıştı. Kölesi ondan defalarca özür dilemiş ancak Arslan Argun onu affetmeyerek cezalandırdı. Bunu hazmedemeyen köle ise bıçağını çekerek Arslan Argun'un üzerine atladı ve onu öldürdü. Ardından ona niçin öldürdüğü sorulduğunda ise halkı onun zulmünden kurtarmak için öldürdüğünü söyledi. Ahmed b. Mahmud'un aktardığı bir başka rivayete göre ise Arslan Argun abdest almak için gulâmını çağırdı ve gulâmı ona ibrik verdi. Gulâmı ona ibrik verirken Melik Argun gulâmına uygunsuz hareketle bulunarak ona meylettirdi. Arslan Argun'un bu hareketi üzerine gulâm hançer çekmiş ve Arslan Argun'un karnına saplayarak onu oracıkta öldürmüştü. Detaylı bilgi için Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/36; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/219; Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, 60; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/140

geçmesinin ardından Terken Hatun'un da kışkırtmasıyla birlikte iki kardeşin arası açılmış ve iki kardeş toplam beş defa savaşa tutuşmuştur.

Sultan Melikşah'ın Seferiyye Hatun adındaki cariyesinden dünyaya gelen Muhammed Tapar, Melikşah'ın diğer oğullarından Berkjaruk'un üvey kardeşi, Sencer'in ise öz kardeşidir. Berkjaruk diğer kardeşi Mahmud'un saltanat mücadelesi ile uğraştığı esnalarda Muhammed Tapar henüz 11-12 yaşlarındadır. Daha sonra babasının ölümü esnasında Bağdat'tan ağabeyi Berkjaruk'a yardıma İsfahan'a gelen Muhammed Tapar, burada ağabeyine olan yardımlarından dolayı Gence şehrinin melikliğini aldı. Berkjaruk atabeg olarak ise ona Kutluğtekin'i verdi. Daha sonra kuvvetlenen ve çevresindekiler tarafından aklına girilen Muhammed Tapar, bu yolda kendisine engel olacağını düşündüğü atabegi Kutluğtekin'in öldürttü ve saltanat mücadelesine girdi.³⁰³ Terken Hatun da Muhammed Tapar'ın aklına giren kimselerdendir. Nitekim Terken Hatun ne kadar uğraşsa da bir türlü Berkjaruk karşısında başarılı olamadı ve onun gücünü kırmak adına kardeşi Muhammed Tapar'ı tahrik ederek ve tahtın sahibinin o olduğu hususunda onu ikna etti.³⁰⁴ Berkjaruk tarafından azledilen vezin Müeyyedülmülk de Muhammed Tapar'ın hizmetine girerek zaten halihazırda onun aklında bulunan isyan fikirlerinin alevlenmesinde etkide bulundu.³⁰⁵

Bulduğu desteklerden kuvvet bulan Muhammed Tapar, kardeşinin üzerine yürüme kararı vererek 492/1099 senesinde Rey'e ulaştı. Berkjaruk yanındaki askerlerinin az olması sebebiyle kardeşi Muhammed Tapar'dan çekindi ve İsfahan'a doğru yol aldı. Nitekim Berkjaruk'un tarafında bulunan bazı önemli emîrlar Muhammed Tapar'ın tarafında geçmişti. Muhammed Tapar daha sonra Rey'de bulunan Berkjaruk'un annesi Zübeyde Hatun'u esir alıp hapsedtirdi ve bir süre sonra da Vezir Müeyyedülmülk onu boğdurttu.³⁰⁶ Bu doğrultuda Berkjaruk'un geri çekilmesini fırsat bilen Muhammed Tapar Bağdat'ta kendi adına hutbe okuttu ve Halifeden de "Gıyasü'd-Dünya Ve'd-Din" unvanını alarak

³⁰³ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 157.

³⁰⁴ Bayındır, *Selçuklular'da Saltanat Mücadeleleri*, 214.

³⁰⁵ Müeyyedülmülk Melik Muhammed'e ağabeyinin şarap içmekle meşgul olduğunu dolayısıyla ülkenin kendi haline bırakıldığını ve hükümdarlık işlerinin bozulduğunu belirtmiş ve onu isyana teşvik etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/38.

³⁰⁶ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/238; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/38; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 259; Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, 53.

kendisini Sultan ilan etti.³⁰⁷ Ancak bunu haber alan Sultan Berkyaruk derhal Bağdat'a doğru hareket etti. Yolda suikasta uğrasa da zarar görmedi ve hızını kaybetmeyerek gerçek Sultanın kendisi olduğunu bildirip Bağdat'ta hutbeyi kendi adına çevirtti.³⁰⁸

Sultan Berkyaruk'un yapmış olduğu hamleler neticesinde Muhammed Tapar'ın önemli emîrlерinin Berkyaruk saflarına geçtiği görülmektedir. Bu dönemde emîrlер güçlü olan taraf kim ise onun tarafına geçmekteydi. Nitekim Bağdat'taki hutbenin tekrardan Berkyaruk adına okunmasıyla güçler dengesinin değiştiğini fark eden emîrlер bu düşünceyle onun yanına geçtiler. Dolayısıyla yanına güçlü emîrlерin geçmesini fırsat bilen Berkyaruk harekete geçerek ordusunu hazırladı ve 15 Mayıs 1100 tarihinde Hemedan'da bulunan Aknehir civarlarında kardeşi Muhammed Tapar ile karşı karşıya geldi. Berkyaruk ile karşı karşıya gelen Muhammed Tapar'ın ordusunun mevcudiyeti 20.000 civarlarında olmakla beraber kaynaklarda Berkyaruk'un ordusunun sayısı hakkında bir malumat yoktur. Savaşın ilk saatlerinde Berkyaruk'un ordusu ezici bir üstünlük kurmuş olsa da ilerleyen saatlerde durum tersine döndü. Nitekim onun ordusundaki askerler savaşı bırakıp ganimet toplamaya koyuldular ve bu sebepten ötürü disiplini bozulan ordu mağlubiyete uğradı. Bütünlüğü bozulan ordu daha fazla dayanamadı ve Berkyaruk yanında bulunan 50 kişi ile kaçmak zorunda kaldı.³⁰⁹ Kazandığı galibiyet üzerine bunu meşrulaştırmak isteyen Muhammed Tapar ise Halifeye haber göndermiş ve Halife aynı ayın sonunda hutbeyi Muhammed Tapar adına okutarak meşru Sultan olarak Muhammed Tapar'ı gösterdi.³¹⁰

Kardeşi Muhammed Tapar'a karşı ağır bir yenilgi alan Berkyaruk savaş alanından çok az bir kuvvet ile Damgân'a geçtikten sonra bir süre burada vakit geçirdi ve asker toplama yoluna koyuldu. İki ay kadar bu bölgede asker toplamakla uğraşan Berkyaruk nihayetinde yola koyularak İsfahan'a geçti. Ağabeyinin kuvvetlenmesine göz yummak istemeyen Muhammed Tapar ise onun üzerine yürüdü ve iki kardeş ikinci kez 5 Nisan 1101 tarihinde karşı karşıya geldi. İki tarafın ordusuna bakıldığında kaynakların aktardığına göre

³⁰⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/238-239; Müneccimbaşı, *Câmiu 'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan- Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/80-81; Fatih Bezci, "Büyük Selçuklular'da Fetret Dönemi Saltanat Mücadeleleri", *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1/2 (Kasım 2021), 7.

³⁰⁸ Özlem Kılınççeker, "Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk Dönemi Saltanat Mücadeleleri", *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (Nisan 2021), 617-618.

³⁰⁹ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/242-244; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü 't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 143-144; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 160.

³¹⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/243-244.

Berkyaruk'un ordusunun mevcudiyeti 50.000 kadar iken Muhammed Tapar'ın ordusu 15.000 civarlarındadır.³¹¹ Berkyaruk'un ordusunun eziciliğinin farkına varan emirler ve askerler Muhammed Tapar tarafını terk ederek karşı orduya geçtiler. İki taraf arasındaki savaş çok şiddetli başlayıp çok şiddetli devam etti. Muhammed Tapar'ın ordusu her ne kadar direnmeye çalışsa da bunda başarılı olamadı ve Muhammed Tapar kesin bir mağlubiyet aldı. Mağlubiyet sonucunda Berkyaruk nüfuzunu yeniden kazandı ve Muhammed Tapar da Cürcan'a kaçarken veziri Müeyyedülmülk'ü de esir olarak ağabeyine bıraktı.³¹²

Askerlerinin çoğunu ve daha da önemlisi vezirini kaybeden Muhammed Tapar'ın yardımına kardeşi Melik Sencer koştu. Kardeşine asker göndermekle kalmayan Sencer, ona ayrıca para, silah ve farklı yardımlarda bulundu. Savaşın yalnızca askerle kazanılmayacağını farkında olan Muhammed Tapar, kardeşi Sencer ile Rey'e doğru yola koyulup halkın da desteğini aldılar.³¹³

Berkyaruk ise savaştan galip ayrılmasına rağmen bazı sıkıntılar çekmekteydi. Nitekim onun ordusunun mevcudu 100.000'e ulaşmıştı ve o bu ordunun iâşesini sağlayamadığından dolayı ordusunu dağıtmak mecburiyetinde kaldı. Maddi açıdan kendisine kaynak arayan Berkyaruk, hem hutbe okutmak adına hem de maddi yardım almak adına 494/1101 senesinin sonlarına doğru Bağdat'a gitti ve hutbe okutarak Halifeden 50.000 dinar yardım aldı.³¹⁴ Kardeşlerinin Bağdat'ta olduğu haberini alan Tapar ve Sencer Bağdat'a doğru yola koyulsalar da Berkyaruk burada değildi.³¹⁵ Berkyaruk'tan ve askerlerinden şikayetçi olan Halife de bu durumu onlara bildirdi ve hutbeyi Muhammed Tapar adına okuttu.³¹⁶

Muhammed Tapar Bağdat'ta adına hutbe okuttuktan sonra vakit kaybetmemek için Berkyaruk'un peşine takıldı ve kardeşi de yanındayken bu işi kökünden çözmek istedi.

³¹¹ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/251.

³¹² İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/250-252; Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sireti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 163; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 22-23; Özkaya, "Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrleri'nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri", 29.

³¹³ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 23.

³¹⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/253-254.

³¹⁵ Bağdat'tayken ağır bir hastalığa yakalanan Berkyaruk, kardeşlerinin Bağdat'a doğru geldiğini haber alınca hızlıca Bağdat'tan dışarı çıktı ve civar bir bölgeye karargahını kurdu. Hastalığının oldukça ağır ilerlemesinden dolayı asker arasında dedikodu çıkmış ve onun komaya girme derecesine ulaşan hastalığı askerin motivasyonunu kırmıştır. Ancak bir süre sonra iyileşen ve ayağa kalkan Berkyaruk, askerine moral verip yoluna devam etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/255.

³¹⁶ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 165.

Bu vesileyle hızla yola koyulan Muhammed Tapar, Muharrem/Kasım-495/1101 tarihinde ağabeyine yetişti ve iki ordu Nihavend civarlarında karşı karşıya geldi. İki ordu karşı karşıya gelmiş olsa da ciddi bir çarpışma olmadı. Bunun sebebine baktığımızda ise hem olumsuz hava şartları yaşanıyor hem de artık iki taraf askerlerinin sürekli yer değiştirmesi ve karşı karşıya gelmeleri sebebiyle askerler artık savaşmak istemiyorlardı. Nitekim yaşanan taht mücadelesinin hiç kimseye faydası yoktu. Hem halk hem de askerlerin artık bu sonuçlanamayan mücadeleden bıktığı gözler önündedir. Bundan dolayıdır ki iki kardeş barış görüşmeleri için bir heyet oluşturdu ve 27 Aralık 1101 tarihinde bir anlaşmaya varıldı.³¹⁷ Bahsi geçen anlaşmaya göre Berkayaruk Sultan olarak kalırken Muhammed Tapar “Melik” unvanına sahip olacaktır. Ayrıca Muhammed Tapar senelik 1.3 milyon dinar vergi karşılığında Gence, Azerbaycan, Diyarbakır, el-Cezire ve Musul eyaletlerine sahip olacak ayrıca sarayında günde üç kere nevbet çaldırabilecektir. Muhammed Tapar askeri yardıma ihtiyaç duyduğu takdirde ağabeyi Berkayaruk ona askeri yardımda da bulunabilecekti. İki kardeş arasında varılan bu anlaşma neticesinde Melik Muhammed Tapar Esedabad’a, Sultan Berkayaruk ise Save’ye çekildi.³¹⁸

İki kardeş arasında yapılan bu anlaşma bir süreliğine devamlılığını sürdürse de Muhammed Tapar aslında bu anlaşmadan pek memnun değildi. Nitekim o anlaşmanın üzerinden kısa bir vakit geçtikten sonra bu anlaşmayı yapma fikrini veren emîrlerini öldürttü.³¹⁹ Ayrıca anlaşma maddesinde yer alan günde üç kere nevbet çaldırmaya uymayarak günde beş defa nevbet çaldırmaya başlayarak alenen yeniden isyan etti. Bu vesileyle de Rey’e doğru harekete geçti ve sultanlığını ilan etti.³²⁰

Kardeşinin yeniden bir isyana kalkıştığını haber alan Berkayaruk onun güçlenmesini beklemeden harekete geçti ve Rey’e doğru yola koyuldu. Rey’e süratlice ulaşan Sultan Berkayaruk dördüncü defa kardeşi ile karşı karşıya geldi. Yapılan savaşta Sultan Berkayaruk oldukça kolay bir galibiyet kazandı. Nitekim yaşanan savaşta ölen insan sayısı da çok az oldu. Savaşta mağlup olan Melik Muhammed Tapar yanında çok az bir birlikle

³¹⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/271; Bundarî, *Zübdetü’n-Nusrâ ve Nuhbetü’l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 261; Müneccimbaşî, *Câmiu’d- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/87-88; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 166; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 27-28.

³¹⁸ Kazvînî, *Târîh-i Güzîde*; 60; İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/271-272; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 166-167.

³¹⁹ Özkaya, “Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrleri’nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri”, 31.

³²⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/272-273; Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/144; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 29.

beraber İsfahan'a çekildi. Muhammed Tapar'ın İsfahan'a çekilmesinin ardından onun peşinden giden Berkyaruk bu şehri kuşatma altına aldı.³²¹ Kuşatmanın uzunca bir süre sürmesinden dolayı şehir halkı açlıkla ve hastalıkla mücadele etmek zorunda kaldı. Ayrıca askerlerin de maaşını karşılayamayan Muhammed Tapar İsfahan'dan ayrılıp yeni kuvvetler bulmak adına yola koyuldu. Onun bu hamlesini haber alan Berkyaruk ise onun peşine Emîr Ayaz'ı yollayıp onu yakalamasını emretti. Melik Tapar'ı yakalayan Emîr Ayaz, daha sonra onu Berkyaruk'a götürmekten vazgeçti ve onu serbest bıraktı. Bu esnada hala İsfahan'ı kuşatmakta olan Berkyaruk şehrin ve askerlerinin vaziyetini de göz önünde bulundurarak kuşatmayı kaldırdı ve Hemedan'a geçti.³²²

Muhammed Tapar yeni kuvvetler toplamak amacıyla İsfahan'dan ayrıldıktan sonra Azerbaycan yöresine geçti. Bu vesileyle Azerbaycan'da ciddi kuvvete sahip olan Mevdud b. İsmail ile iletişime geçti ve ondan yardım istedi. Mevdud b. İsmail bu isteğe olumlu yanıt verse de ömrü buna yetmedi ancak yine de onun bazı adamları Muhammed Tapar'ın hizmetine girdi. Yaşanan gelişmelerden haberdar olan Sultan Berkyaruk ise hazırlıklarını tamamlayıp kardeşinin üzerine yürüdü. İki kardeş beşinci ve son defa Azerbaycan dolaylarındaki Hoy şehri yakınlarında karşı karşıya geldiler (496/1103).³²³

Uzunca bir süre çekişmeli devam eden savaş nihayetinde Berkyaruk taraftarı Emîr Ayaz'ın 500 süvarisi ile Muhammed Tapar'a saldırmasıyla son buldu. Nitekim bu saldırının ardından Muhammed Tapar'ın birlikleri dağıldı ve Muhammed Tapar bunun neticesinde Tebriz'e kaçmak zorunda kaldı.³²⁴

İki kardeşin yıllardır savaştığının hiç kimseye faydası olmadı. Tam tersine artık ülkenin idari yapısı tamamen çökme noktasına gelmiş, iktâ sistemi çökmüş, askerler uğradıkları ve geçtikleri her yeri yağmalamış ve bu idari zafiyetten fırsat bulan Haçlılar İslâm topraklarını kasıp kavurmuştur.³²⁵ Aslında iki kardeş de ülkenin geldiği durumun farkındaydılar ancak onların yanında bulunan emîrlerin yönlendirmesi ile daima kavgaya içindeydiler. Ancak bu kavgaların bir çözüme ulaşamayacağını anlayan Berkyaruk

³²¹ Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 30; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 167-168.

³²² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 168.

³²³ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/315; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/39-40; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 260-261; İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/300; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 170-171; Özaydın, *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*, 31-33.

³²⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/293-294.

³²⁵ Özkaya, "Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrleri'nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri", 33.

kardeşi Muhammed Tapar'a elçiler göndererek barış yapılmasını istedi ve kardeşi Muhammed Tapar bunu kabul etti.³²⁶

Rebiülahir 497 (Ocak 1104) senesinde yapılan anlaşmanın birden fazla maddesi vardır. Bu anlaşmaya göre Muhammed Tapar kendi adına günde beş kere nevbet çaldırabilecektir ve aynı şekilde kendine ait şehirlerde hutbede Berkyaruk'un adı geçmeyecektir. Aralarında yapılacak olan yazışmalar vezirler vasıtasıyla olacaktır ve askerler istedikleri kişinin tarafında geçebilecektir. Bu anlaşmada bölgeler konusu da çözüme kavuşturulmuştur. Buna göre Sefidrud sınır olarak belirlendikten sonra Hemedan, Cibal, Fars, Huzistan, İsfahan ve Bağdat, Sultan Berkyaruk'un olacaktır. Muhammed Tapar ise Azerbaycan, Suriye, el-Cezire, Diyarbakır ve Musul'a sahip olacaktır. Son olarak da Berkyaruk'tan sonra Muhammed Tapar Sultan olacaktır.³²⁷ Böylelikle devleti uzun süren bir fetret devrinden kurtaran bu anlaşma ile birlikte Muhammed Tapar askerlerini İsfahan'dan çekti ve bu şehri Sultan Berkyaruk'a teslim etti. İsfahan'ı teslim alan Berkyaruk Halifeye yapılan barış anlaşmasından bahsederek kendi adına Cemaziyelevvel 497 (Şubat 1104) senesinde hutbe okuttu.³²⁸

Tuğrul Bey'in merkezi otoriteyi kurma çabasıyla ortaya çıkan Selçuklu ailesi isyanları, devleti tam anlamıyla merkezileştiren Melikşah'ın ölümüyle birlikte zirveye ulaşmış ve Sultan Berkyaruk'un kardeşi ile yaptığı anlaşma neticesinde Horasan Selçukluları nezdinde bitmiştir. Nitekim bu süreç esnasında yıllarca iç savaş sürmüştür; bu iç savaş neticesinde ise vergiler tahsil edilememiş, ordu beslenememiş ve dolayısıyla askerlerin şehirleri ve köyleri yağmalaması kaçınılmaz olmuştur. Yine iç savaş sebebiyle ülkede fitne ve fesat yaygınlaşmış, karaborsa ortaya çıkmış, halkın malları yağma edilmiş ve bu ortamdan faydalanmak isteyen emîrlar güçlerine güç katmıştır.

³²⁶ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/315-316.

³²⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/300-301; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/39-40.

³²⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/300-302; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/91-93.

3. BÖLÜM: IRAK VE TÜRKİYE SELÇUKLULARINDA ŞEHZADE İSYANLARI

3.1. Irak Selçuklularında Şehzade İsyanları

Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından onun oğulları döneminde devlet uzunca bir iç savaş döneminden geçmiş ve nihayetinde Muhammed Tapar iktidarında kısa süreli de olsa toparlanabilmişti. Sultan Muhammed Tapar ölmeden önce oğlu Mahmud'u (ö.525/1131) veliaht olarak bıraktı. Sultan'ın ölümünün ardından oğlu Mahmud Sultan ilan edildi ve Bağdat'ta adına hutbe okutuldu. Ancak Melikşah'ın bir diğer oğlu Sencer bu durumu kabul etmeyerek kendi hükümdarlığını ilan etti ve bu doğrultuda yeğeni Mahmud ile Sâve civarında bir savaş yaptı. Yapılan savaşı Sencer kazandı ve Selçuklu Sultanı oldu. Savaşın ardından³²⁹ ise yeğeni Mahmud'u kendi kızıyla evlendirip onu Irak Selçuklu Sultanı ve kendi veliahdı olarak tayin etti.³³⁰

3.1.1. Şehzade Mesud İsyanı

Irak Selçuklu Sultanı olarak tayin edilen Mahmud b. Muhammed Tapar, iktidarının henüz ilk yıllarında birçok isyan ile uğraşmak mecburiyetinde kaldı. Bu isyanlardan ilki kardeşi şehzade Mesud'un isyanıdır.³³¹ Şehzade Mesud isyan ettiği tarihlerde Azerbaycan ve Musul bölgesinin yönetimini elinde bulunduruyordu ancak bu bölgeler her hanedan üyesinde olduğu gibi ona yeterli gelmemekteydi. Esasında bu dönemi emîrlerin ve atabeglerin yüzyılı olarak adlandırabiliriz. Nitekim onlar güçlenmek için ellerinden gelen her şeyi yapmaktaydılar. Bu neticede de onun atabegi Ayaba Çavuş Bey ve Hille emîri

³²⁹ Savaşın ardından Sencer'in yeğeni Mahmud'a karşı uygulamış olduğu politika enteresandır. Buna göre Mahmud, amcası Sultan Sencer'in huzuruna çıkacağı esnada onun yedek atına binecek ve huzuruna vardığında yeri öpüp onu ayakta bekleyecekti. Ayrıca kırmızı olan saltanat alametini bırakıp Sencer'in alameti olan siyah-beyaz sancağı benimseyecek ve yirmi gün amcasının yanında kalıp bu esnada nevbet çaldıramayacaktı. Sencer, bu hareketiyle esas kuvvetin kim olduğunu göstermek istemişti. Detaylı bilgi için bkz. Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 51; Abdülkerim Özaydın, "Mahmûd b. Muhammed Tapar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/371-372.

³³⁰ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/165-166; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih-Selçuklu Devleti*, 191; Mirhand, *Ravzatü's-Safa fî Sîreti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l- Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 200; Abdülkerim Özaydın, "Sencer", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/507-511.

³³¹ Münecimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/132.

Dübeys b. Sadaka onu kardeşi Mahmud’a karşı isyan etme konusunda teşvik etti.³³² Atabeginin kışkırtmasına kapılan şehzade Mesud kendi adına hutbe okutup günde beş kere nevbet çaldırdıktan bir süre sonra 541/1120 tarihinde bir ordu topladı ve Mahmud’un üzerine yürüdü. Yapılan savaşı kesin bir şekilde kazanan Sultan Mahmud, kardeşi Mesud’un vezirini öldürdü.³³³ Mesud ise önce Rey’e gitti daha sonrasında ise Sultan Sencer ile birlikte Horasan’a döndü. Nitekim daha sonra Mesud af diledi ve kardeşi tarafından affedildi.³³⁴

3.1.2. Şehzade Tuğrul İsyanı

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud’un karşılaştığı bir diğer isyan ise yine kardeşi tarafından taht iddiasıyla başlatılan şehzade Tuğrul’un isyanıdır. Şehzade Tuğrul’un isyanında da atabeginin etkisinin olduğu oldukça açıktır. Buna göre onun atabegi Gündoğdu, Tuğrul’un aklına saltanat fikrini soktu.³³⁵ Nitekim ağabeyi Mahmud onu huzuruna çağırdığında atabeginin ona gitmemesi konusunda telkin etmesinden bunu anlamaktayız. Şehzade Tuğrul’un bu hareketi ağabeyi tarafından isyan olarak algılandı. Ancak bu tarihlerde henüz 10-11 yaşlarında bulunan şehzade Tuğrul, atabeginin ölmesi üzerine bu isyandan vazgeçti (516/1122).³³⁶

Şehzade Tuğrul’un bu hareketinin üzerinde çok bir zaman geçmeden ikinci defa Sultan Mahmud’a karşı 519/1125 senesinde isyana kalkıştığını görmekteyiz. Tuğrul, Dübeys ile haberleşip ittifak kurduktan sonra yola çıkarak hem Irak Selçuklu Sultanı Mahmud’a karşı hem de Halife el-Müsterşid’e karşı harekete geçti. Hemedan’da bir süre kalıp halktan haraç aldıktan sonra Dübeys ortadan kayboldu. Tek başına kalan Tuğrul ise savaşımayı göze alamadı ve Sultan Sencer’e sığınmak üzere Horasan’a geçti ve burada Sultan Mesud’dan ve Halifeden şikayetçi oldu. Bu isyan hareketi neticesinde Dübeys, Sultan Sencer Tarafından Sultan Mahmud’a teslim edilmişse de o affedildi. Melik Tuğrul

³³² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 232.

³³³ Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 52; Târih-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, 29-30.

³³⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fit’t-tarih*, 10/446-447; Bundarî, *Zübdetü’n-Nusrâ ve Nuhbetü’l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 126-127; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, 12/350.

³³⁵ Müneccimbaşı, *Câmiu’d- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/133-134.

³³⁶ İbn Kesîr, *El-Bidaye ve’n-Nihaye*, 12/357-358; İbn Esir, *el-Kâmil fit’t-tarih*, 10/434-435; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 234-235.

ise yine amcası Sencer ile bir süre daha Horasan’da kaldı ve onun isyanı başarılı olamadan son buldu.³³⁷

3.1.3. Şehzade Mesud’un 2. İsyanı

Irak Selçuklu Sultanı Mahmud’un ölümünün ardından tahta oğlu Davut geçmiştir. Davut veliaht şehzade idi ve tahta geçmesinin ardından adına Irak-ı Acem ve Azerbaycan’da hutbeler okundu ancak bu durum uzun süre devam etmedi (525/1131). Nitekim kendi çıkarları doğrultusunda Davut’un saltanatını onaylamayan emîrlar Sultan Sencer’e mektuplar gönderip onun bu duruma müdahale etmesini istediler. Irak Selçukluları Sultan Sencer’e bağlı olduğundan dolayı onun onayı olmadan kimsenin tahta çıkması mümkün değildi. Ayrıca Davut, Halifeden de meşruluk alamadı. Adına Bağdat’ta hutbe okutulmasını isteyen Davut, Halife el-Müsterşid Billah’a ulaştı ancak Halife Bağdat’ta yalnızca Sultan Sencer adına hutbe okunacağını bildirip onun bu isteğini reddetti.³³⁸

Davut’un yaşının küçük olması hasebiyle emîrları ve atabegleri tarafından kontrol edilmeye çalışılması gözlerden kaçmamaktadır. Bu durumun farkında olan öteki taht adayları bu durumu fırsata çevirmek adına harekete geçtiler. Bu vesileyle ilk hamleyi amcası Mesud yapmıştır. Daha önce Melik Mesud’un Sultan Mahmud iktidarında isyan ettiği bilinmektedir. Bu sefer de tahtın yine kendi hakkı olduğunu savunan şehzade Mesud, kardeşi Selçukşah ile birlik olup yeğeni Davud’a karşı ayaklandı.³³⁹ Bu vesileyle Bağdat’a giden Mesud, Halifeden kendi adına hutbe okutulmasını istedi ve Halifenin bunu onaylamaması üzerine Bağdat’a sefere çıktı. Şehzade Mesud’un Bağdat’a doğru yola çıkması üzerine Halife bir ittifak düzeni oluşturdu. Buna göre Halifenin yanında Selçukşah ve onun atabegi Karaca, Mesud’un yanında ise İmâdüddin Zengî (ö.541/1146) bulunmaktaydı. Oluşturulan ittifaktan haberi olan Sultan Sencer fazla oyalanmayarak harekete geçti. Sencer’in harekete geçtiğini ve Zengî’nin yapılan savaşta yenildiğini

³³⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/495-497; Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 60.

³³⁸ Nuran Ünal, “Selçuklu Meliki Davud’un Saltanat Mücadelesi”, *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 204.

³³⁹ Müneccimbaşı, *Câmiu’-d- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/134-136.

öğrenen Mesud, kardeşi ve Halife ile anlaşmaya mecbur kaldı. Bu anlaşmaya göre Mesud, Irak Selçuklu Sultanı olup kardeşi Selçukşah da onun şahnesi ve veliahdı oldu.³⁴⁰ Melik Mesud kendi çabalarıyla kendini Sultan ilan etmiş olsa da Sencer'den onay alması gerekmektedir. Sultan Sencer ise Irak Selçukluları için Tuğrul'u seçmişti. Dolayısıyla hutbeden adının çıkartıldığını haber alan Sencer harekete geçti ve Halifenin de içinde bulunduğu ittifaka karşı yola koyuldu.³⁴¹ İki taraf Dinever civarında savaşa tutuştu.³⁴² Yapılan savaşı Sultan Sencer kazandı ve Mesud kaçmak zorunda kaldı (526/1132). Mesud'un kaçmasının ardından daha sonra Sencer yeğenini affetti ancak Irak Selçuklu tahtına II. Tuğrul'u oturttu ve kısa süreliğine de olsa bir düzen kurulmuş oldu.³⁴³

3.1.4. Şehzade Davut İsyanı

Sultan Sencer tarafından Irak Selçuklu Sultanı olarak belirlenen II. Tuğrul, saltanatının henüz ilk yıllarında birtakım isyanlar ile karşılaştı. Ona karşı başlayan ilk hareketi ise yeğeni Melik Davut tarafından oldu. Nitekim Melik Davut, amcası Mesud'un isyan hareketine karşı tahtını koruyamayıp Azerbaycan bölgesine geçmişti. II. Tuğrul'un tahta oturmasının ardından ülkenin her yanında adına hutbe okutulunca Melik Davut bu durumu kabul etmeyerek atabeg ve emîrlerinin de kışkırtmasıyla Azerbaycan ve Gence bölgesinden kendisine asker topladı. Melik Davut Tebriz'den yola çıkarak Hemedan'a geldi ve burada ordusuna asker topladı. Onun Hemedan'a geçtiği haberini alan Tuğrul da yola koyuldu ve iki ordu Hemedan yakınlarındaki Vahan köyü civarlarında karşılaştı. Yapılan savaşı kazanan Tuğrul, Melik Davut'un bazı emîrlerini esir aldı. Savaşı kaybeden Melik Davut ise Bağdat'a kaçtı ve böylelikle Melik Davut'un ilk isyanı bastırılmış oldu (526/1132).³⁴⁴

³⁴⁰ Gülay Ögün Bezer, "İmâdüddin Zengî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/258-261; Ünal, "Selçuklu Meliki Davud'un Saltanat Mücadelesi", 205.

³⁴¹ Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 1/139-141.

³⁴² Hüseyinî, *Ahbârü'd- Devleti's-Selçûkiyye*, 70.

³⁴³ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/533-534; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 146-147; Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*, çev. Erkan Göksu (Ankara:Türk Tarih Kurumu, 2020), 90-91.

³⁴⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/537-538; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 246.

3.1.5. Şehzade Mesud'un 3. İsyanı

Şehzade Davut'un Bağdat'a geçmesinin ardından şehzade Mesud da Bağdat'a hareket etti ve Sultan Tuğrul'a karşı bir birlik oluşturdular. Nitekim Davut, Mesud'un Bağdat'a yaklaştığını öğrendiğinde onu atından inerek karşıladı ve ona hizmet etti. Onun bu hareketinden şehzade Davut'un, Mesud'un üstünlüğünü kabul ettiği anlaşılabilir da durum böyle değildir. Nitekim onun sonraki faaliyetleri bunun tam tersi olduğunu göstermektedir.³⁴⁵ Bağdat'a ulaşan şehzade Mesud kendi adına hutbe okutulması için Halifeye baskı kurdu ve bu isteğinde başarıya ulaştı. Buna göre Sencer tarafından Sultan seçilen II. Tuğrul'un Sultanlığı Halifenin gözünde geçerli sayılmamaktaydı. Halife şehzade Mesud'u Sultan, Davut'u da onun veliahdı olarak belirledi. Böylelikle Irak Selçuklularında iki tane hükümdar olmuş oluyordu.³⁴⁶

Halife tarafından onay alan şehzade Mesud, şehzade Davut ile beraber 527/1133 senesinde Azerbaycan'a doğru harekete geçti. Azerbaycan'ın büyük çoğunluğunu ele geçiren Mesud, Hemedan'a ilerledi. Bu esnada Hemedan'da bulunan Sultan Tuğrul ise şehirden çıkarak Mesud'un karşısında çıktı. Birkaç saat boyunca devam eden savaşı Mesud kazandı ve Sultan Tuğrul, Rey'de bulunan Sultan Sencer'in yanına kaçtı ve böylelikle Mesud rahatlıkla Hemedan'ı işgal etti.³⁴⁷

Yukarıda da bahsedildiği gibi şehzade Davut, şehzade Mesud'un üstünlüğünü kabul etmiş gibi gözüke de aslında bu bir oyundu. Nitekim Mesud, Hemedan'da bulunduğu esnada Davut'un ona karşı isyan ettiği haberini aldı. Azerbaycan'da isyana başlayan şehzade Davut, Mesud'un onun üzerine yürüdüğünü haber alında Ruindiz Kalesi'ne sığındı ve burada Mesud tarafından kuşatıldı. Mesud burayı kuşatırken mağlup II. Tuğrul ise asker toplamaya devam etmekteydi. II. Tuğrul'un daha büyük bir sıkıntı olabileceğini düşünen Mesud kuşatmayı kaldırarak II. Tuğrul'un üzerine yürüdü ve 528/1132 senesinde onunla savaşa tutuştu. Yapılan savaşta II. Tuğrul galip geldi ve şehzade Mesud'u saltanat kavgasından bertaraf etti. Saltanatını tamamen sağlama almak isteyen II. Tuğrul bu doğrultuda emîrlerinden birini isyancı şehzade Davud'a karşı yolladı ve bu hareketle onu

³⁴⁵ Ünal, "Selçuklu Meliki Davud'un Saltanat Mücadelesi", 206-207.

³⁴⁶ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/540-541; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 151-152; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 246-247.

³⁴⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 10/541; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 155.

da bertaraf ederek kendisine karşı oluşturulan ittifaktan kurtulup tahta tehditsiz şekilde oturdu³⁴⁸ ancak onun bu rahatlığı pek uzun sürmedi ve 529/1134 senesinde hayatını kaybetti.³⁴⁹

3.1.6. Şehzade Davut'un 2. İsyanı

Sultan II. Tuğrul'un 529/1134 senesinde hayatını kaybetmesinin ardından yıllardır taht için mücadele eden şehzade Mesud'a fırsat doğdu. Bazı emîrlar Mesud'a haber gönderip derhal başkent Hemedan'a gelip tahta oturması gerektiğini ilettiler. Bu teklif yalnızca Mesud'a değil şehzade Davut'a da iletildi. Ancak Mesud hızlı davranıp Davut'tan daha önce Hemedan'a ulaşarak Irak Selçuklu tahtına oturdu.³⁵⁰ Mesud'un hızlı davranıp Hemedan'a tahta oturmasının ardından Davut'un yanındaki emîrların onun yanından ayrılarak güçlü olan tarafın yanına geçtiğini görmekteyiz. Hem bundan dolayı hem de Sultan Mesud tarafından veliaht ilan edilip onun kızıyla evlenmesinden dolayı şehzade Davut bir süreliğine de olsa saltanat davasından uzaklaştı.³⁵¹

Devletin meşru Sultanı Mesud'un arası mevcut Halife ile halihazırda bozuk idi. Onların bu soğukluğu Sultan Mesud'un adamlarının Halifenin tarafında geçmesiyle daha da kötü oldu. Nitekim bu emîrlar Halifeyi kışkırtarak onun üzerine yürümesi gerektiğini söylediler. Tarafına geçen emîrların sözünü dinleyen Halife, 529/1135 senesinde Sultan Mesud adına okunan hutbeyi kesti ve onun yerine Sultan Sencer ve şehzade Davut'un adına hutbe okuttu. Bu vesileyle devletin meşru Sultanı Davut olmuş oluyordu.³⁵² Davut adına okutulan hutbeyi kesinlikle kabul etmeyen Sultan Mesud savaş durumuna geçerek Daymerc denilen bir mevkide Halife el-Müsterşid ile savaştı ve bu savaşta Halife esir düştü. Esir düşen Halifeyi bir süre sonra bir Batını öldürdü ve hilafet Raşid-Billah'a (ö.532/1138) geçti (529/1135).³⁵³

³⁴⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 10/541; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/57-60; Hüseyin Kayhan, *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi (529-547 / 1134-1152)*, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 15-17.

³⁴⁹ İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/387; Mirhand, *Ravzatu's-Safa fî Sîreti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye*, s.201-203; Târih-i Âl-i Selçuk, Anonim *Selçuk-nâme*, 31.

³⁵⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 11/28-29; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/ 60.

³⁵¹ Râvendî, *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur*, 1/218; Ünal, "Selçuklu Meliki Davud'un Saltanat Mücadelesi", 208-209.

³⁵² Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 248-250.

³⁵³ Celâleddîn Suyûtî, *Halifeler Tarihi (Târihü'l-Hulefâ)*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: Ötüken, 2014), 441-442; İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 11/34-35; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 164-165; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 249-250; Osman Gazi

Halife el- Müsterşid'in öldürülmesinin ardından yerine geçen Raşid Billah da Sultan Mesud'a karşı kin gütmekteydi ve bu olay esasında Davut'a yaradı. Raşid Billah ilk olarak Mesud'un yanında bulunan emîrleri kendi tarafına çekti daha sonra da İmadeddin Zengî ile birlik olarak bir ittifak oluşturdu. Daha sonra Davut da bu ittifaka dahil oldu. Raşid Billah da bunun üzerine Sultan Sencer ve Sultan Mahmud'un adını hutbelere çıkartıp yalnızca şehzade Davut adına Bağdat'ta hutbe okuttu (530/ 1135).³⁵⁴ Vaziyetten haberdar olan Sultan Mesud hazırlıklarını tamamlayıp Bağdat'ı kuşattı ancak şehir oldukça iyi direndi. Daha sonra ise kendisine karşı olan ittifak bozuldu ve şehzade Davut ile karşılaşan Sultan Mesud onu mağlup ederek tahtını korumayı başardı.³⁵⁵

3.1.7. Şehzade Selçukşah İsyanı

Sultan Mesud'un iktidar yıllarında karşılaştığı bir diğer şehzade isyanı Selçukşah'ın isyanıdır. Şehzade Selçukşah'ın isyanı şehzade Davut'un isyanının aksine iktidar için pek tehdit oluşturmamıştır. Nitekim o 531/1136 senesinde tahta geçebilmek için harekete geçse de emîrlерinin menfaatleri doğrultusunda kavga etmeleri üzerine geri çekilmek zorunda kaldı. Daha sonra tekrar yanındaki kuvvetleri toparlamayı başarıp iki sene sonra yeniden bir isyana kalkıştı ancak bu sefer de başarılı olamadı. Daha sonra saltanat davasından vazgeçen Selçukşah, Sultan Mesud'un huzuruna çıkarak onun hâkimiyetini kabul ederek kendisini affetmesini istedi. Onu affeden Sultan Mesud, onun hâkimiyetine Malazgirt ve Ahlat'ı vererek onu kendisine tabi hale getirerek ülkesinin istikrarını bir süreliğine korudu.³⁵⁶

3.1.8. Şehzade Süleymanşah'ın İsyanı

Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un bir erkek çocuğu olmadığından dolayı ölmeden önce kardeşi Mahmud'un oğlu Melikşah'ı kendisine veliaht olarak seçti. Sultan Mesud'un ölümünün ardından da Melikşah rahatlıkla bazı emîrlерin ve askerlerin desteğini alarak tahta oturdu (547/1152). Esasında o problemsiz bir şekilde tahta geçmişti ancak devlet

Özgüdenli, "Selçuklu-Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid'in Katli Meselesi", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 39 (Temmuz 2011), 1-34.

³⁵⁴ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/62-63.

³⁵⁵ İbn Esir, *el-Kâmil fî t-tarih*, 11/42-46; İbn Kesîr, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 12/389; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ*; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 169-170.

³⁵⁶ Erdoğan Merçil, "Fars Meliki Selçuk-Şah'ın Hayatı", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 4 (1974), 27-28.

yönetimi anlamında kabiliyetsiz birisi olması ve bazı kötü alışkanlıklarının bulunması idarî mekanizmayı sıkıntıya soktu.³⁵⁷ Nitekim idarî mekanizmanın sıkıntıya girdiği durumlarda emîrlerin ve komutanların devlet yönetimine had safhada etkide bulundukları oldukça açıktır. Bu doğrultuda da Irak Selçuklu Sultanı Melikşah'ın iktidarında önemli emîrlerden biri olarak Hasbeg b. Belengeri'yi görmekteyiz. Hasbeg, zayıf bir kişiliğe sahip olan Melikşah'ı kolaylıkla elinde tutmayı planlıyordu. Nitekim planladığı gibi oldu ve Melikşah kendini içki ve alemlere verirken devlet işlerini Hasbeg'e bıraktı. Ancak bir vakit sonra artık işler kontrolünden çıkınca Hasbeg ve öteki emîrlar Sultan Melikşah'ı tahttan indirdiler (548/1153). Onun yerine ise kardeşi Muhammed'i tahta oturtular.³⁵⁸ Sultan Muhammed döneminde karşılaşılan ilk problem şehzade Süleymanşah'ın isyan etmesidir. Şehzade Süleymanşah, Sultan Melikşah'ın bertaraf edilmesiyle birlikte ortaya çıktı ve taht iddiasında bulundu.³⁵⁹ Bu doğrultuda bir ordu toplayarak Hemedan'a geldi ve Sultan Muhammed ile karşılaşmayı bekledi. Ancak bu esnada almış olduğu bir duyumdan dolayı ordunun kendisine isyan edeceğini düşünerek ordusunu bırakıp gece gizlice ordugahtan kaçtı. Dolayısıyla kendi başlatmış olduğu isyanını kendisi sona erdirdi. (548/1153)³⁶⁰

Daha sonrasında Sultan Sencer'in Katvan yenilgisi sonrasında esir düşmesinin ardından Horasan Selçuklularının tahtına oturmayı hedefleyen Süleymanşah bu hedefinde de başarısız oldu ve Oğuzlara yenilerek Nîşâbur'u kaybetti. Bunun ardından Irak Selçuklu Sultanı olmak için bir kez daha çabaladı ve bu doğrultuda Halife ile iletişim kurarak 551/1156 senesinde Bağdat'a ilerledi. O Bağdat'a giderken hükümdarlık alameti olan çetr açtı ve alenen isyan ettiğini herkese gösterdi. Bağdat'a ulaşan Süleymanşah, burada Halifeden silah, asker ve maddi yardım aldıktan sonra Sultan Muhammed'in üzerine ikinci defa ilerledi. Aynı senenin sonlarına doğru yapılan savaşta mağlup olan şehzade Süleymanşah, Musul Kalesine hapsedildi ve böylelikle onun isyanı başarılı bir şekilde bastırıldı.³⁶¹

³⁵⁷ Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 80.

³⁵⁸ Adnan Çevik, *Sultan Muhammed Sultan Süleymanşah Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 14-15.

³⁵⁹ Mirhand, *Ravzatu's-Safa fi Sîreti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l- Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 224-228.

³⁶⁰ Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 209-210; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 227-229.; Çevik, *Sultan Muhammed Sultan Süleymanşah Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)*, 21-22.

³⁶¹ İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 11/177-178; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 233-235.

3.1.9. Şehzade Muhammed b. Tuğrul İsyanı

Sultan Muhammed'in 1159 senesinde ölmesinin ardından Irak Selçuklularında sözü geçen emîrlar kısa süreliğine de olsa şehzade Süleymanşah'ı tahta çıkarttılar ancak onun taht için gerekli meziyetlere sahip olmamasından dolayı onu tahttan indirdiler. Bu vesileyle Şemseddin İldeniz'e (ö.571/1175) haber gönderen emîrlar tahta Arslanşah b. Tuğrul'u (ö.572/1177) geçirmeyi teklif ettiler. Aslında Arslanşah, Sultan Süleyman'ın saltanatında veliaht seçilmişti. Bu vesileyle İldeniz, Arslanşah'ı bulunduğu yerden alıp Hemedan'a getirerek onu hükümdar ilan etti ve kendisi de onun atabegi oldu (556/1160).³⁶²

Sultan Arslanşah'ın iktidar yıllarında isyana kalkışan ilk şehzadenin şehzade Muhammed b. Tuğrul olduğunu bilmekteyiz. Sultan Arslanşah'ın atabegi İldeniz, esasında Rey hâkimi Hüsâmeddin İnanç Sungur Bey ile pek anlaşamıyordu. Nitekim o İldeniz'in atabeg olmasını kıskanıyor ve onun daha da kuvvetli bir hale gelmesini istemiyordu. Hatta İnanç Bey, Sultan Arslanşah'ın tahta çıkışında onu karşılayanlar arasında dahi değildi ancak İnanç Bey bir süreliğine bu düşmanlığını herkesten gizledikten sonra nihayetinde Hemedan'a gelip Sultan'a bağlılığını arz etti. İldeniz'den hazzetmeyen yalnızca İnanç Bey değildi. İsfahan ve Kazvin gibi bazı önemli şehirlerin valileri de onun devletin yönetimini tamamen ele geçirmesinden hoşnutsuzdu. Bu vesileyle İnanç Bey ile iletişime geçtiler ve Arslanşah'ın kardeşi Muhammed'i tahta geçirmek istediler. Bu vesileyle de bahsi geçen emîrlar şehzade Muhammed'i Sultan ilan edip Hemedan'a yürüdüler. Hemedan'da yaşanan savaşta Sultan Arslanşah tartışmasız bir galibiyet aldı ve çok miktarda da ganimet elde ettiler. Emîr İnanç ise savaşın ardından kaçsa da daha sonrasında yakalandı ancak merhamet dilemesi üzerine affedildi ve kendisine her yıl haraç göndermesi şartıyla Rey şehri yeniden verildi.³⁶³ Böylelikle Sultan Arslanşah saltanatının ilk yıllarında karşılaşmış olduğu bu isyanı bertaraf etti.

³⁶² Faruk Sümer, "Arslanşah b. Tuğrul", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 3/404-406.

³⁶³ Kazvîni, *Târih-i Güzîde*; 97; Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ*; *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 265-267; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/102-103; Pınar Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017), 45.

3.1.10. Şehzade Mahmud b. Melikşah İsyanı

Sultan Arslanşah'ın karşılaştığı ikinci isyan ise şehzade Melikşah'ın oğlu Mahmud'un isyanıdır. Sultan Arslanşah ve atabeg İldeniz, Şehzade Muhammed'in isyanını bastırdıktan sonra Irak Selçuklularında kısa süreliğine de olsa devlet otoritesi sağlandı. Ancak Halife ve onun veziri İbn Hübeyre hilafet merkezinin çevresinde güçlü ve söz sahibi bir devlet istememelerinden dolayı Irak Selçuklularını içeriden karıştırmak istediler. Bu doğrultuda da Selçuklu emîrlerini Sultan Arslanşah ve İldeniz'e karşı kışkırtma politikası izlediler. Nitekim vezir İbn Hübeyre, Salgurlu atabegi olan Zengî'ye ulaşarak şehzade Mahmud'u tahta çıkartması gerektiğini ve onun adına hutbe okutacağını ilettiler. Bu fikir Zengî'nin hoşuna gitmiş olsa gerek ki o, Mahmud'u hapis bulunduğu İstahr Kalesi'nden çıkarttı. Kapısında beş kere nevbet çalan şehzade Mahmud, resmen isyan ettiğini ilan etti ve kısa süre sonra da adına Bağdat'ta hutbe okuttu.³⁶⁴

Atabeg Zengî, Melik Mahmud'un adına hutbe okutup onu Sultan ilan etmesinin ardından askeri hazırlıklara başladı ve daha önce Melik Muhammed ile isyana kalkışmış olan Emîr İnanç'a ulaşarak onunla ittifak kurdu. Vaziyetten haberdar olan Atabeg İldeniz ordusunu hazırlayarak yola koyuldu ve bu esnada da Atabeg Zengî'ye haber göndererek Sultan Arslanşah adına hutbe okutmasını istedi ancak olumsuz cevap aldı. Bunun ardından Zengî üzerine gönderilen İldeniz'in öncü kuvvetleri mağlup oldu ve İldeniz bu mağlubiyet üzerine Azerbaycan yöresinden Kızılarslan'dan yardım istedi. Kuvvetini toparlayan İldeniz farklı bir strateji uygulayıp Emîr İnanç'ı Save'de yapılan savaşta bertaraf etti (556/1161). Yenilgiye uğrayan Emîr İnanç kaçmış olsa da yakalandı ve daha sonra Arslanşah'ı Sultan kabul etmesi üzerine affedildi.³⁶⁵

Emîr İnanç'ı bir şekilde bertaraf eden Atabeg İldeniz bu hamlesiyle Atabeg Zengî'yi yalnız başına bıraktı. Atabeg Zengî'yi sulh yolu ile bertaraf etmek isteyen Atabeg İldeniz, ona ulaşarak itaatini bildirmesini buyurdu. Kuvvetlerinin çoğunu ve önemli bir ittifakını kaybeden Zengî ise bu teklifi mantıklı bularak onun teklifini kabul etti. Yapılan anlaşma neticesinde Fars ve çevresindeki bölgelerin valisi olarak belirlenen Zengî, Arslanşah'ı

³⁶⁴ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 11/222; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/109; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 275-276; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 45-46.

³⁶⁵ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 11/223; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 45-50.

Sultan olarak tanıyacaktı. Melik Mahmud'un durumuna baktığımızda ise onun atabegi olarak Emîr Şümle tayin edildi ve o bu vesileyle saltanat sevdasından uzaklaştırılmış oldu.³⁶⁶

3.1.11. Şehzade Muhammed b. Tuğrul'un 2. İsyanı

Sultan Arslanşah'ın hayatını kaybetmesinin ardından tahta onun oğlu Tuğrul (590/1194) geçti. Arslanşah'ın ölmesinin ardından Azerbaycan atabegi olan Muhammed Cihân Pehlivan (581/1186), bu sıralarda yedi yaşında bulunan Tuğrul'u sorunsuz şekilde Irak Selçuklu tahtına oturttu. Nitekim civar devlet ve atabeyliklere haber gönderip Sultan Tuğrul adına hutbe okutup sikke kestirdi ve böylelikle kendisi onun mutlak vasisi oldu. Sultan Tuğrul adına basılan sikkelerin okunan hutbelerin hiçbir önemi yoktu. O tamamen sembolik olarak tahtta oturuyordu.³⁶⁷

II. Tuğrul döneminde şehzade isyanı olarak yalnızca Melik Muhammed'in isyanını görmekteyiz. Nitekim o daha önce II. Tuğrul'un babası Sultan Arslanşah'ın iktidar yıllarında da isyana kalkıştı. O, Sultan Arslanşah öldüğü zaman Huzistan bölgesindeydi. Ölüm haberini alır almaz ise Huzistan hâkimi ile iletişime geçmiş ve ona sultanlık hakkının kendisinde olduğunu belirtip onunla birlikte Irak'a gitmeyi teklif etti. Ancak Huzistan hâkimi Şerefeddin Emîran b. Şümle bunu yapamayacağını bildirdi. Yalnızca eğer asker toplayıp İsfahan'a giderse kendisine yardım edebileceğini belirtti. Bu sözler üzerine İsfahan'a giden Melik Muhammed burada Atabeg Pehlivan'dan hoşlanmayan emîrleri yanına topladı. Vaziyetten haberdar olan Cihân Pehlivan ise hızlıca hareket edip İsfahan'a ulaştı ve burada Melik Muhammed ile irtibat kurup ona destek veren herkesi öldürttü. Melik Muhammed ise onun geleceğini önceden haber alıp Huzistan'a kaçtı.³⁶⁸

Melik Muhammed'in kendi şehrine kaçtığını öğrenen Huzistan hâkimi, Atabeg Pehlivan'ın gazabından korkup Melik Muhammed'in şehrine girmesini engelledi. Huzistan'a giremeyen Melik Muhammed buradan Vasıt'a geçti ancak Vasıt meliki de Atabeg Pehlivan'dan korktuğu için onu buradan da kovdu. Vasıt'tan da kovulan Melik Muhammed bu sefer Halifeye haber yolladı ve Bağdat'a girmek istedi. Halifenin onay vermesi bir yana dursun tam tersine bundan çok rahatsız oldu ve onu Bağdat'a almayıp

³⁶⁶ Kazvîni, *Târîh-i Güzide*; 99; İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 11/222-223; Kaya, *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*, 50.

³⁶⁷ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/119-120.

³⁶⁸ Kazvîni, *Târîh-i Güzide*; 100-103; Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/121-122; Mehmet Altay Köymen, "II. Tuğrul ve Zamani", *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 13 (Şubat 2024), 217.

üzerine asker dahi yolladı. Hiçbir yere sığınamayan Melik Muhammed bu sefer de Fars Atabegi Zengî'nin yanına gitmek istedi. Onun yola koyulduğunu öğrenen Atabeg Pehlivan derhal Atabeg Zengî ile iletişime geçti ve eğer onu kendisine teslim etmezse topraklarını yağmalayacağını söyledi. Bu durumdan korkan Atabeg Zengî, Melik Muhammed'i esir alarak II. Tuğrul ve Atabeg Pehlivan'a gönderdi. Daha sonra o Ser-Cihan Kalesi'ne kapatıldı ve burada da hayatını kaybetti.³⁶⁹ Böylelikle II. Tuğrul döneminde yaşanan tek şehzade isyanı askeri müdahalesiz son buldu.

3.2. Türkiye Selçuklularında Şehzade İsyanları

Türkiye Selçukluları kurucusu Kutalmışoğulları'nın Anadolu'ya ne zaman geldiği konusu kaynaklar arasında net bir şekilde belirtilmemiştir. Hatta onların Anadolu'ya gelişinin bir sürgün mü yoksa bir kaçış kapısı mı olduğu kesin olarak bilinmemektedir. Nitekim çalışmanın üst bölümlerinde bahsedildiği üzere Alparslan'ın Kutalmış'ı öldürmesinin ardından onun oğullarını da öldürmek istemiş ancak veziri Nizâmülmülk buna engel olmuştu. Bir diğer rivayet ise Kutalmış'ın ölümünün ardından onun oğulları hapsedilmiştir. Ancak Alparslan'ın ölümünün ardından (1072) ortaya çıkan karışıklık esnasında onlar hapisten bir şekilden kurtulup Anadolu'ya kaçmışlardır. Bu fikir akla daha yatkın gözükmemektedir. Nitekim savaş meydanında dahi iktidarına tehdit olarak gördüğü Kutalmış'ın oğullarını öldürmek isteyen Alparslan niçin onları Türkmen nüfusunun kalabalık olduğu, merkezden uzak bir yer olan Anadolu'ya gönderdi? Bu soru sorulunca aslında onların Anadolu'ya geliş tarihleri de bir ölçüde netleşmektedir. Kutalmışoğulları'ndan herhangi bir şehzadenin de Malazgirt Savaşı'na katıldığına kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu teze göre onların 1072 tarihinden evvel Anadolu'ya gelmeleri pek mümkün gözükmemektedir.³⁷⁰

Nihayetinde Kutalmışoğulları'ndan Süleyman Şah'ın, ağabeyi Mansur'un ve kardeşleri Alpiliğ ve Devlet'in Anadolu'ya bir şekilde ulaşip burada bulunan Türkmen kitleleriyle birleştiği, Urfa-Birecik yöresinde gaza faaliyetlerinde bulundukları ve yönlerini Anadolu'nun batısına doğru çevirdikleri bilinmektedir.³⁷¹

³⁶⁹ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, 2/21-123.

³⁷⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 46-47.

³⁷¹ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086'ya Kadar)* (İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1987), 79-80; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013), 100-101.

3.2.1. Şehzade Mansur İsyanı

Süleyman Şah ve ağabeyi Mansur'un Anadolu'da yapmış oldukları fetihlerin hangi ortamda şekil aldığı konusu da tartışmalıdır. Acaba onlar Tuğrul ve Çağrı Bey gibi dayanışma ruhu ile mi hareket ediyorlardı yoksa iktidarın tek sahibi olmalıdır görüşünü mü benimsiyorlardı? Bu gerçeklik de esasında araştırmacılar arasında farklı tartışmalara yol açmıştır. Nitekim bazı araştırmacılar bahsi geçen kardeşlerin ortak bir payda noktasında beraber hareket ettiklerini savunurken bazı araştırmacılar da onların büyük bir rekabet içerisinde olduğunu savunmaktadır.³⁷²

Esasında Süleyman Şah ve Mansur'un Türkiye Selçukluları oluşumunun ilk yıllarında (1074-1078) birlikte hareket ettikleri gözler önündedir. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Melikşah'ın onlar üzerindeki baskısı bilinmektedir. Bu sebepten dolayı iki kardeş yönlerini batıya, Bizans sınırına doğru çevirdi. Burada Bizans'a karşı yoğun fetih hareketleriyle birlikte siyasî ve iktisadî ilişkilerde de bulundular. Onlar bu tarihte sıkıntılı günler geçiren Bizans ile ilişki kurup onlara yardım etmek karşılığında burada bir yurt edindiler ve böylece Melikşah'ın takip politikasından bir ölçüde uzaklaştılar.³⁷³

Esas meselenin de bu noktada gerçekleşmesi konu bakımından manidardır. Nitekim Mansur'un ilk başlarda kardeşi Süleyman Şah ile birlikte hareket ettiği gözler önündedir. Ancak daha sonrasında Bizans ile kurulan iyi kötü ilişkiler neticesinde Mansur'un dönemin Bizans İmparatoru Nikephoros Botaniates (ö.474/1081) ile iletişime geçmesi ve kardeşi yerine iktidar olmak için ondan yardım istemesi Süleyman Şah ile olan ilişkisinin kopmasına sebep oldu. Vaziyetten haberdar olan Süleyman Şah, tabi olduğu Sultan Melikşah'a durumu bildirdi ve ondan yardım istedi.³⁷⁴ Melikşah, Süleyman Şah'ın gönderdiği haber üzerine devletin önemli komutanlarından olan Emîr Porsuk'u ciddi bir kuvvetle Anadolu üzerine gönderdi. 471/1078 senesinde Anadolu'ya ulaşan Porsuk, bu esnada Bizans'a sığınan Mansur'u teslim almak için Bizans imparatoruna giderek Mansur'un kendisine teslim edilmesini istedi. Ancak imparator Botaneiates bir süre önce

³⁷² Mükrimin Halil Yinanç, Köymen, Kafesoğlu, Ali Sevim ve Merçil gibi bazı araştırmacılar bu iki kardeşin ilk başta birlikte hareket etmelerine rağmen daha sonra anlaşamayarak büyük bir rekabete girdiklerini savunmuşlardır. Detaylı bilgi için bkz. Ahmet Kütük, "Anadolu'da Bir Selçuklu Prensi: Kutalmışoğlu Mansur ve Faaliyetleri (1063/1078)", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (Aralık 2019), 253-254.

³⁷³ Kütük, "Anadolu'da Bir Selçuklu Prensi: Kutalmışoğlu Mansur ve Faaliyetleri (1063/1078)", 254.

³⁷⁴ Ali Sevim, "Süleyman Şah I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/103-105.

kendisini güçlü bir rakibinden kurtaran Mansur'u ona teslim etmek istemedi. Hem Mansur'un Bizans'ta kalması onun işine yarayabilirdi çünkü onu Selçuklulara karşı bir koz olarak kullanabilirdi. Bu vesileyle onu Porsuk'a vermedi ve Mansur daha sonrasında Anadolu'ya çekildi.³⁷⁵ Anadolu'ya çekilen Mansur daha fazla kaçamayarak nihayetinde Süleyman Şah'ın kuvvetleri ile birleşen Emîr Porsuk ile karşı karşıya geldi ve Porsuk onu bir hile ile bertaraf ederek öldürdü.³⁷⁶

Böylelikle Mansur'u hiç endişeye düşmeden bertaraf eden Süleyman Şah, ağabeyi Mansur'un askerlerinin de ona katılmasıyla birlikte iyice kuvvetlenerek Anadolu'nun tek hâkimi konumuna geldi. Nitekim Bizans'ta da yaşanan taht kavgalarından dolayı bunu fırsat bilerek sınırlarını her geçen gün genişletmeyi başardı.³⁷⁷

3.2.2. Şehzade Mesud İsyanı

I. Kılıçarslan'ın (ö.500/1107) erken yaşta hayatını kaybetmesinin ardından yaşanan süreç Türkiye Selçukluları için sancılı geçmiştir. Nitekim özellikle 503/1110 senesinde Şahinşah'ın (Melikşah) (ö.511/1117) tahta geçişine kadar olan süreçte otorite boşlukları yaşandı ve ülke Haçlılara karşı savunmasız kaldığı gibi Danışmendliler de bu otorite boşluğundan faydalanıp topraklarını genişlettiler.³⁷⁸

I. Kılıçarslan henüz hayatta iken Musul'a sahip olduktan sonra buranın yönetimini oğullarından Şahinşah'a verip onun atabegi olarak Emîr Bozmış'ı tayin etti.³⁷⁹ Şahinşah, Kılıçarslan'ın hayatını kaybettiği esnada Musul'da bulunsa da babasının ölümünün ardından Emîr Çavlı onu esir alarak Muhammed Tapar'a gönderdi. 502/1109 tarihine kadar Muhammed Tapar'ın yanında kalan Şahinşah daha sonra onun yanından kaçarak

³⁷⁵ *Abu'l Farac Tarihi*, 1/328-329.

³⁷⁶ *Abu'l Farac*'ın aktardığına göre iki taraftan da çarpışma neticesinde birçok asker ölmüştü. Daha sonra Porsuk, Mansur'a bu yaşananların manasız olduğunu, boş yere Türklerin öldüğünü, dolayısıyla ikisinin teke tek dövüşmesi gerektiğini ilettiler ve galip gelenin iki orduya da sahip olacağını söyledi. Teklifi kabul eden Mansur bunun bir hile olduğunu düşünemedi. Nitekim Porsuk bir kölesine kendi zırhını giydirmiş ve kendi atına bindirmişti. Mansur ise Porsuk'un bu kölesini kolaylıkla bertaraf ederek atından düşürdü. Tam atından inip adamın kafasını keseceği esnada Porsuk'un adamları Mansur'un üzerine atladı ve onu öldürdüler. Detaylı bilgi için bkz. *Abu'l Farac Tarihi*, 1/328-329.

³⁷⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 84.

³⁷⁸ Işın Demirkent, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014), 64-65.

³⁷⁹ Muharrem Kesik, "Melikşah", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/58-59.

Konya'ya ulaşarak tahta oturdu. Bir başka rivayete göre ise onu Muhammed Tapar bizzat Anadolu'daki karışıklığı düzeltmesi için gönderdi.³⁸⁰

503/1110 tarihinde Konya'ya ulaşarak Türkiye Selçuklu tahtına oturan Şahinşah hakkında kaynaklarda detaylı malumat yoktur. Nitekim güncel olarak onun hakkında sikkeye de rastlanılmamıştır. O, tahta oturduktan sonra Emîr Hasan ile birlikte Bizans'a karşı bazı hareketlerde bulundu.³⁸¹ Bizans ile yapılan anlaşmaları dinlemeyen Şahinşah ve emîrlerinden Emîr Muhammed ve Emîr Monolug Bizans'ın hâkim olduğu Ege kıyılarına kadar olan kısımlara akınlarda bulundular.³⁸²

Şahinşah'ın Bizans'a karşı yürütmüş olduğu bu gaza faaliyetleri bir noktada durmak zorunda kaldı. Nitekim o, tahta oturur oturmaz kardeşlerini hapsedmişti³⁸³ ve hapsedmiş olduğu kardeşlerinden I. Mesud'un (ö.550/1155) esaretten kurtulup kendisine karşı saltanat iddiasında bulunduğunu öğrendi. Bu sebepten ötürü de Bizans İmparatoru Alexios Komnenos'a (ö.511/1118) barış teklifinde bulundu ve kardeşinin isyanını durdurmaya koyuldu.³⁸⁴

Askeri kuvvetini bir hayli arttıran Mesud bu hususta daha da kuvvetlenmek adına Danişmendliler ile akrabalık kurmayı düşündü. Nitekim o Danişmendli Emîr Gazi'nin kızıyla evlenerek Danişmendliler ile akrabalık bağı kurarak onların desteğini de aldı. Alexios, Sultan Şahinşah ayrılmadan önce ona Konya'ya kadar eşlik edilmesini teklif etti ancak Şahinşah bunu kabul etmedi.³⁸⁵ Bu teklife bakıldığında Mesud'un iktidar için Alexios ile de ittifak kurmuş olabileceği şüpheleri ortaya çıkmaktadır. Alexios'un teklifini kabul etmeyen Şahinşah Konya yakınlarında kardeşi Mesud'un ordusu ile karşı karşıya geldi. Yaşanan çarpışmada Şahinşah kaçmayı başardı ancak daha sonra yoldayken yakalandı ve gözlerine mil çekilmek suretiyle cezalandırıldı. Daha sonra Şahinşah'ın gözlerinin gördüğü hususunda bazı dedikoduların çıkması üzerine Sultan Mesud onun bir tehdit unsuru olabileceğini düşünerek onu yayının kirişi ile boğdurdu.

³⁸⁰ İbn Kalânisî, *Şam Tarihine Zeyl -I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi-*, çev. Onur Özatağ (İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015), 27; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 153.

³⁸¹ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, çev. Yıldız Moran (İstanbul: E Yayınları, 1979), 102.

³⁸² Anna Kommena, *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)*, çev. Bilge Umar (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 1996), 448

³⁸³ *Abu'l Farac Tarihi*, 1/349.

³⁸⁴ Ali Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 137.

³⁸⁵ Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, 105.

(509/1116)³⁸⁶ Konya’da saltanat tahtına oturan Mesud, Arap ve Tuğrul Arslan adındaki kardeşlerini bağışladı. Ancak onun bu merhameti ilerleyen yıllarda başına bela olacaktı.

3.2.3. Şehzade Arap İsyanı

Sultan Mesud’un kardeşi Şahinşah’ı boğdurmasının ardından diğer kardeşlerine dokunmaması onun iktidarı için ilerleyen yıllarda tehdit oluşturacaktı diye belirtilmişti. Nitekim Melik Arap’ın isyanı tam olarak da bunu kanıtlar niteliktedir. Sultan Mesud Anadolu’nun siyasî düzenini kurmakla uğraşırken kardeşinin isyanı ile karşılaşmış ve onun bu faaliyetleri bu sebepten ötürü sekteye uğramıştır.

Melik Arap’ın isyanını Danişmendliler’in siyasî hamleleri çerçevesinde değerlendirilmesi daha sağlıklı olacaktır. Nitekim I. Mesud’un iktidarı ele alma konusunda kayınpederi olan Emîr Gazi’nin etkisi çok büyüktür. Bundan dolayıdır ki o, zamanla Emîr Gazi’nin nüfuzuna kapıldı. Sultan Mesud üzerindeki nüfuzunun farkında olan Emîr Gazi bunu kullanarak uzun zamandır Danişmendlilerin alamadığı Malatya şehrini Mesud’un onayı ve yardımı ile ele geçirdi (1124).³⁸⁷ Nitekim Sultan Mesud’un bu hareketi babası I. Kılıçarslan’ın siyasetine ters düştüğü gerekçesiyle onun kardeşi Melik Arap bunu onaylamayarak ona karşı isyan bayrağı açtı. Bu doğrultuda 30.000 kişilik bir ordu toplayarak Sultan Mesud’un üzerine yürüdü ve onu savaşta yenerek başkent Konya’yı kuşattı.³⁸⁸ Melik Arap’ın başkenti kuşatmasının üzerine yardım toplamak isteyen Sultan Mesud, bu doğrultuda Bizans İmparatoru Ioannes Komnenos’a giderek ondan para ve asker yardımı alarak buradan kayınpederi Emîr Gazi’nin yanına geçti. Emîr Gazi’nin yanında gerekli hazırlıklarını yapan Sultan Mesud harekete geçerek Melik Arap’ın üzerine yürüdü ve 1127 senesinde yapılan savaşta onu bozguna uğrattı. Melik Arap ise canını zor kurtararak Ermeni kralı Toros’un yanına kaçtı.³⁸⁹

Ermeni kralı Toros’un yanında bir süre kalan ve kuvvet toplayan Melik Arap harekete geçerek Emîr Gazi’nin oğlu olan Muhammed’i bozguna uğrattı ve onu esir aldı. Daha sonra ise Emîr Gazi’nin üzerine yürüyen Melik Arap başlangıçta onu yeniyor olsa da

³⁸⁶ *Abu’l Farac Tarihi*, 2/350; Kommena, *Alexiad*, 498-500.

³⁸⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 168.

³⁸⁸ Muharrem Kesik, “Melik Arab”, *Tarih Dergisi* 38 (Temmuz 2011), 23; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 438.

³⁸⁹ *Abu’l Farac Tarihi*, 2/360; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 169; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 438.

ordusunun rehavete düşüp ganimet toplamaya çalışması dolayısıyla bozguna uğradı. Savaş alanından güçlükle kaçabilen Melik Arap daha sonrasında da gücünü toplayıp Emîr Gazi'nin ve Sultan Mesud'un karşısına saltanat iddiasıyla çıksa da her seferinde yenildi ve son savaşında da yenilmesi üzerine Bizans İmparatoru Ioannes'e sığındı.³⁹⁰

Sultan Mesud, Danişmendlilerin, özellikle kayınpederi Emîr Gazi'nin yardımı ile elde etmiş olduğu tahtını yine onun yardımı ile muhasara etmiştir. Nitekim bu yardım neticesinde kardeşleri Tuğrul Arslan, Şahinşah ve Melik Arap'ı bertaraf etti. Ancak Danişmendlilerden almış olduğu bu yardımlar neticesinde bazı tavizler de vermiştir. Nitekim o Malatya'nın alınmasına ses çıkarmadı. Emîr Gazi yalnızca Malatya ile kalmamış, I. Kılıçarslan'ın ölümünün yarattığı kaos ortamından ve damadı Sultan Mesud'dan faydalanarak Konya ve çevresi hariç olmak üzere tüm orta Anadolu'yu ve Kastamonu sahillerini ele geçirmiştir.³⁹¹

3.2.4. Şehzade Şahinşah İsyanı

Sultan Mesud'un 550/1155 senesinde ölmesinin ardından Türkiye Selçuklu tahtına onun oğlu ve veliahdı II. İzzeddin Kılıçarslan (ö.588/1192) geçti. II. Kılıçarslan döneminde Anadolu'ya baktığımızda Ankara, Kastamonu ve çevresi kardeşi II. Şahinşah'a, Sivas bölgesi Danişmendli Yağıbasan'a Kayseri bölgesi de Zünnûn'a ait idi. Kendisine bağlı bir diğer kardeşi Devlet hakkında ise kaynaklarda bilgi bulunamamaktadır. I. Mesud'un Türk ananesine uygun olarak yaptığı bu üleştirme neticesinde oğlu Kılıçarslan'a da devletin merkezi Konya kaldı.³⁹²

II. Kılıçarslan'ın tahta çıkmasının hemen ardından taht kavgaları vuku buldu. O, tahta çıkar çıkmaz ilk iş olarak öz kardeşi Devlet'i kendine rakip olarak gördüğü için boğdurtarak öldürdü. Nitekim bu olay karşısında oldukça korkan ve tedirgin olan diğer kardeşi II. Şahinşah, onun başına da aynı şeyin gelmesinden endişe duyarak Ankara ve Çankırı yöresine kaçtı.³⁹³

³⁹⁰ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/360-361; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 169-170; Muharrem Kesik, *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I.Mesud Dönemi (1116-1155)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003), 35-38.

³⁹¹ Abdülkerim Özaydın, "Danişmendliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/469-474.

³⁹² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 197-198; Abdülkerim Özaydın, "Kılıçarslan II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/398-402.

³⁹³ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 313; Özaydın, "Kılıçarslan II", 25/394-402.

II. Kılıçarslan'ın kardeşlerine karşı olan davranışından faydalanmak isteyen Danişmendli Yağıbasan Kayseri yöresine geldi ve Şahinşah'a desteğini açıkladı. Kayseri yöresine saldırılarda bulunan Yağıbasan böylelikle topraklarını genişletti. Ancak II. Kılıçarslan buna göz yumamayacağı için onun üzerine yürüdü ancak araya din adamlarının girmesiyle Müslüman kanının dökülmemesi sağlandı. İki taraf tekrardan karşı karşıya gelseler de yine din adamlarının etkisiyle barışmak durumunda kaldılar ve Kılıçarslan bu vesileyle kuvvetini toplayıp kardeşi Şahinşah ile ilgilendi.³⁹⁴

Kılıçarslan'ın kardeşi Devlet'i boğdurmasından korkup Ankara-Çankırı'ya kaçan Şahinşah kendisini korumak için ittifak arayışı içerisindeydi. Bu neticede onun II. Kılıçarslan'a karşı Yağıbasan, Zünnûn, Nureddin Zengî ve İmparator Manuel Komnenos ile bir ittifak kurduğu göze çarpmaktadır.³⁹⁵ Kurulan bu ittifakta ilk olarak Danişmendoğulları'nın saf dışı kaldığını görmekteyiz. Nitekim Yağıbasan'ın 1164 senesinde ölmesinin ardından II. Kılıçarslan Anadolu'da ilerleme fırsatı yakalayıp kuvvetini arttırdı ve Bizans imparatoru ile de anlaşma sağladı. Geriye tek Nureddin Zengî kalıyordu. Nitekim Nureddin, Sultan II. Kılıçarslan'ın kardeşi Şahinşah'ı da yanına alarak ondan bazı isteklerde bulundu ancak Sultanın bunu kabul etmemesi üzerine onun karşısına çıktı. Nureddin ile yapılan anlaşma neticesinde bir savaş yaşanmadı ve Danişmendlilerin kuvvetini kaybetmesi nedeniyle onun topraklarını kendi ülkesine katan II. Kılıçarslan, Anadolu'nun siyasi birliğini belli ölçüde sağlamış oldu.

II. Kılıçarslan Bizans, Danişmendliler ve kardeşlerine karşı ülkesinin bütünlüğünü sağlamayı başarmış olsa da onun hayatının son yıllarında vermiş olduğu karar devleti uzun bir süre boyunca uğraştırdı. Nitekim bu karara göre II. Kılıçarslan Türk geleneğine göre ülkeyi 11 oğluna ültüstürdü ve veliahtı olarak Gıyâseddin Keyhusrev'i tayin etti (1184).³⁹⁶

II. Kılıçarslan yaşlılığın da verdiği etkiyle ülkesini oğulları arasında bölüştürdü ve kendisi de başkent Konya'da hayatını sürdürmeye devam etti. Ülkenin çeşitli bölgelerine sahip olan Kılıçarslan'ın oğulları kendi adlarına sikke bastırıp, hutbe okutup, nevbet çaldırıp

³⁹⁴ *Urfalı Mateos Vekayi-namesi*, 314.

³⁹⁵ Mevlüt Günler, *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 58.

³⁹⁶ Ülkenin taksimatı hakkında detaylı bilgi için bkz. İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 12/82; İbn Kesir, *El-Bidaye ve'n-Nihaye*, 13/69; Mirhand, *Ravzatü's-Safa fi Sireti'l- Enbiyâ ve'l-Mülük ve'l- Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)*, 269; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 445-446; İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fi'l- Umûri'l-Alâ'iyye*, 41.

öteki devletlerle de siyasî ilişkilere girebiliyorlardı ancak sultan unvanı kullanamıyorlardı.³⁹⁷ Onların merkeze bağımlılığı sadece kâğıt üstündeydi. Nitekim onların bu bağlılığının çok kısa sürdüğünü, bazılarının ona ve kardeşlerine karşı isyan ettiklerini bilmekteyiz.

3.2.5. Şehzade Kutbeddin Melikşah İsyanı

Başlangıçta ülkenin bu şekilde şehzadeler arasında taksim edilmesi ülke açısından faydalı gözükmekteydi. Nitekim bu şehzadelere taksim edilmiş olan topraklarda kültürel, siyasal ve iktisadî anlamda gelişmeler yaşandığını görmekteyiz. Hatta bazen Bizans'a karşı fetihlerin de yapıldığına rastlanmaktadır. Ancak onların maddi ve manevi açıdan kuvvetlenmeleri merkeze karşı ve birbirlerine karşı mücadele hırsına girmelerine de yol açtı.³⁹⁸ Bu hususta merkeze karşı başkaldıran ilk şehzadenin Kutbeddin Melikşah olduğu bilinmektedir. Sivas-Aksaray meliki olan Kutbeddin Melikşah'ın Konya'yı kuşatıp babasını esir aldığını ve kendisini zorla veliaht şehzade ilan ettirdiğini görmekteyiz.³⁹⁹ Ayrıca o babasını yanına alarak Kayseri meliki olan kardeşi Nureddin Sultanşah'ı kuşattı ancak burada başarıya ulaşamadı. Melik Sultanşah'ı kuşatıp başarısız olan Kutbeddin Melikşah daha sonra Kayseri'yi kuşattı. Kayseri kuşatması esnasında yanından kaçıp kardeşi Nureddin Sultanşah'a sığınan babasına sinirlenen Kutbeddin Melikşah kuşatmayı kaldırdı ve Konya'ya giderek sultanlığını ilan etti.⁴⁰⁰

Yaşlı Sultan II. Kılıçarslan, sığınmış olduğu oğlu Nureddin'den beklediği ilgiyi göremediğinden dolayı yine yola koyularak Uluborlu ve Kütahya meliki Gıyâseddin Keyhusrev'in yanına gitti. Gıyâseddin Keyhusrev babasını çok iyi karşıladı ve onunla ilgilendi. Babası da onun bu hareketlerinden dolayı onu yeniden veliaht ilan ederek Konya üzerine yola koyuldu.⁴⁰¹ Haçlıların saldırısı üzerine Kutbeddin Melikşah Konya'dan ayrılmak durumunda kaldı ve bu fırsattan yararlanan II. Kılıçarslan yeniden tahta oturdu. Bir süre kuvvetini toparlayan Kılıçarslan, oğlu Kutbeddin Melikşah'ı

³⁹⁷ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 152-153.

³⁹⁸ Günler, *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri*, 72-73.

³⁹⁹ Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 152-153.

⁴⁰⁰ Günler, *Türkiye Selçuklu Devleti'nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri*, 74.

⁴⁰¹ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/463.

Aksaray Kalesi'nde kısırdı ve kuşattı ancak bir süre sonra rahatsızlanan Sultan hayatını kaybetti (1192).⁴⁰²

3.2.6. Şehzade Muhyiddin Mesud İsyanı

II. Kılıçarslan'ın hayatını kaybetmesinin ardından Selçuklu tahtına onun veliahdı Gıyâseddin Keyhusrev'in geçti. Sultan Keyhusrev saltanatının ilk yıllarında öteki kardeşlerinin birbirleriyle kavga etmesinden dolayı zorlukla karşılaşmadı.⁴⁰³ Bahsi geçen nedenlerden ötürü herhangi bir problem yaşamayan Gıyâseddin Keyhusrev, saltanatının ilk yıllarında Bizans ile mücadele etti. Onun rahat saltanatı ağabeyi II. Rükneddin Süleymanşah (500/1204) tarafından bozuldu. Tokat meliki olan Rükneddin Süleymanşah babası henüz sağ iken saltanat mücadelelerinden uzak ve ona sadık yaşıyordu. Onun zihninde saltanat fikirlerinin canlanması ağabeyi Kutbeddin Melikşah'ın ölmesiyle başladı. Ağabeyinin ölümünün ardından ailenin en büyük üyesi olan Rükneddin Süleymanşah bu nedenden ötürü kendisini taht sahibi olarak görmeye başladı ve kardeşinin iktidarını onaylamayarak Konya'yı kuşattı.⁴⁰⁴ Bir süre kuşatma altında kalan Konya halkı daha fazla bu kuşatmaya dayanamadığından dolayı Sultan Gıyâseddin Keyhusrev yapılan bir anlaşma neticesinde saltanat hakkını ağabeyi Rükneddin Süleymanşah'a verdi (3 Ekim 1196) ve kendisi bir süre Anadolu'da dolaştıktan sonra İstanbul'a gitti.⁴⁰⁵

II. Kılıçarslan'ın ölümünden sonra bir süreliğine de olsa iç kargaşadan uzak kalan Anadolu toprakları Rükneddin Süleymanşah'ın tahta oturmasıyla birlikte yeniden kargaşaya ve kaosa yuva oldu. Esasında Rükneddin Süleymanşah'ın saltanat dönemi kısa sürmüş olsa da Anadolu'daki dağınık düzenin toparlanması ve kardeşlerinin elinde

⁴⁰² İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 12/82; *Abu'l Farac Tarihi*, 2/463; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 447; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 154; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 228.

⁴⁰³ Ali Sevim, "Keyhusrev I", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/346-348.

⁴⁰⁴ Tuncer Baykara, *I. Gıyâseddin Keyhusrev (1164-1211)* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997), 17-18; Selim Kaya, "Süleyman Şah II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2010), 38/346-348.

⁴⁰⁵ İbn Bîbî, *el-Evâmîrü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 52-55; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 122-123. I. Gıyâseddin Keyhusrev'in İstanbul'daki hayatı hakkında detaylı bilgi için bkz. Alper Denizli, *Bizans'a Sığınan Selçuklu Hanedan Üyeleri* (Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010), 39-41; Halil Arslan, *II. Kılıçarslan'ın Çocukları Arasındaki Mücadeleler ve Bu Mücadelelerin Neticeleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 76-77.

bulunan feodal yapıdaki toprakların tek bir bütün haline getirilmesi onun hakimiyet yıllarında gerçekleşti.⁴⁰⁶ Bu sürecin gerçekleşmesinde onun kudretinin olduğu kadar şiddetinin de etkisi vardı.⁴⁰⁷

Rükneddin Süleymanşah'ın iktidarında karşılaşmış olduğu isyan olarak kardeşi Melik Muhyiddin Mesud'un isyanı olmuştur. II. Kılıçarslan'ın sağlığında Ankara ve çevresi Muhyiddin Mesud'a tahsil edilmişti. Ankara Meliki Muhyiddin Mesud, ağabeyi Rükneddin Süleymanşah iktidarı devraldığında onun saltanatını kabul etmeyerek isyana kalkıştı.⁴⁰⁸ Esasında Muhyiddin Mesud'un isyan ettiği esnada Rükneddin Süleymanşah ülkesinin doğusunu Gürcülere karşı savunmaktaydı. Gürcüler üzerine bir sefer yapılacaktı kardeşinin asi hareketlerde bulunduğunu haber alan Rükneddin Süleymanşah, gerisinde düşman bırakmayıp tahtını sağlama almak açısından Gürcü seferini iptal edip kardeşini kuşatmaya Ankara'ya gitti. Ankara'yı uzun bir süre boyunca savunmak zorunda kalan Ankara Meliki Muhyiddin Mesud daha fazla dayanamadı ve Temmuz 1204 tarihinde teslim oldu. İki kardeş arasında yapılan anlaşma neticesinde Muhyiddin Mesud'un canı bağışlanıp affedildi ve uç bölgelerden gaza yapması amacıyla bazı kaleler verildi. Şehzade Muhyiddin Mesud bahsi geçen bu uç bölgeye doğru gittiği esnada ağabeyi Sultan Rükneddin Süleymanşah'ın göndermiş olduğu kimseler tarafından baskına uğradı ve bir hile neticesinde öldürüldü.⁴⁰⁹

3.2.7. Şehzade Keyhusrev İsyanı

Rükneddin Süleymanşah'ın ani gerçekleşen ölümünün ardından Selçuklu emîrlerinin de yardımıyla Selçuklu tahtına henüz çok ufak yaşta olan oğlu III. Kılıçarslan'ın çıktığını görmekteyiz.⁴¹⁰ Daha önceden saltanata sahip olan ancak sonrasında kendi isteğiyle tahtı bırakan Gıyâseddin Keyhusrev, Selçuklu tahtına küçük yaştaki yeğeninin geçtiğini haber alınca yanındaki emîrlerinin de desteğini alarak önce meliklik yaptığı Uluborlu'ya oradan

⁴⁰⁶ Bu hususta ilk olarak Niksar ve Amasya üzerine giden Rükneddin Süleymanşah buraları kardeşleri Melik Berkıarukşah ve Melik Arslanşah'tan aldı. Detaylı bilgi için bkz. Selim Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Lisans Tezi, 2001), 68.

⁴⁰⁷ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 247.

⁴⁰⁸ Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 449-450.

⁴⁰⁹ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 12/166; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 262; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 450-451; Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, 124; Kaya, *I. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*, 95-96.

⁴¹⁰ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 12/167.

da 1205 senesinde başkent Konya'ya doğru hareket etti ancak Konya'ya vardığında şehir halkının ona karşı olumsuz tutum takınıp onu şehre almamalarından dolayı şehri kuşatmaya karar verdi.⁴¹¹ Konya halkının niçin böyle davrandığını kestirmek zor değildir. Nitekim şehrin havas takımının küçük yaştaki Sultanı idare etmesi zor değildi. Onlar bundan dolayıdır ki tecrübeli Gıyâseddin Keyhusrev'i istemediler ve ona muhalefet ederek şehri savundular.

Kuşatma günleri zorlu geçti ve Gıyâseddin Keyhusrev surları aşamayınca mecburen Meram mevkiine çekildi. Gıyâseddin Keyhusrev'in Meram'a çekildiği esnada Aksaray halkı şehrin valisine karşı ayaklanarak onu kovdular ve Gıyâseddin Keyhusrev adına hutbe okuttular.⁴¹² Aksaray halkının yaptıklarından haber olan Konya halkı da kararlarını değiştirdi ve Gıyâseddin Keyhusrev'i yeğeni Kılıçarslan'a karşı kötülük yapmaması şartıyla Konya'ya çağırdılar. Bu hususta Konya'ya ulaşan Gıyâseddin Keyhusrev saltanat tahtına oturdu (Ocak 1205).⁴¹³

Gıyâseddin Keyhusrev tahta çıktığı esnada Konya halkına yeğenine karşı bir şey yapmayacağı konusunda söz vermiş olsa da o bu sözünü yerine getirmedi. Esasında ilk başta yeğeni şehzade Kılıçarslan'ı hoş karşılayıp ona Tokat şehrini iktâ etmiş olsa da o, iktidarını riske atmak istemedi ve aklındaki tüm kaygıları yok etmek adına ilk başta yeğenini Konya yakınlarında bulunan Gavele Kalesi'ne hapsedti. Ardından onun meliklik bölgesi olan Tokat'a gitmesine izin verilse de o hiçbir zaman Tokat'a ulaşamadı. Muhtemelen bu kalede de hayatını kaybetti.⁴¹⁴ Böylelikle tahta çıktığı ilk günlerde yaşamış olduğu hataları tekrar etmek istemeyen Gıyâseddin Keyhusrev, saltanatı uğruna kendi ailesinden birini öldürmekten de hiç çekinmemiştir.

3.2.8. Şehzade Keykubad İsyanı

I. Gıyâseddin Keyhusrev Bizans'a karşı yapmış olduğu bir savaş esnasında askerlerinin bilinçsizliğinden dolayı savaş meydanında hayatını kaybetti (607/1211).⁴¹⁵ Sultanın şehit

⁴¹¹ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 104-105; İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 12/169-170.

⁴¹² *Abu'l Farac Tarihi*, 2/486.

⁴¹³ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 105-108; İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 12/70.

⁴¹⁴ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 105-108; İbn Esir, *el-Kâmil fî't-tarih*, 12/170; *Abu'l Farac Tarihi*, 2/486; Feda Şamil Arık, "Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl 1075-1243", *Belleten* 63/236 (Nisan 1999), 86-87.

⁴¹⁵ Salim Koca, *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri* (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011), 300; Sevîm, *Keyhusrev I*, 346-348.

olmasının ardından ise devlet otoritesinin zaafa uğramamasını isteyen devlet adamları bir araya gelerek onun İzzeddin Keykâvus (ö.616/1220), Alâeddin Keykubad (634/1237) ve Celâleddin Keyferidun (616/1220) adındaki üç oğlundan birini iktidara getirmeyi hedeflediler. Yaşanan tartışmalar neticesinde Maraş valisi olan Nusratuddin Hasan taht için İzzeddin Keykâvus'u önerdi ve bu öneri çok tartışılmadan herkes tarafından kabul edildi. Böylelikle Kayseri'ye davet edilen İzzeddin Keykâvus burada bir törenle yeni Sultan ilan edildi (607/1211).⁴¹⁶

Türkiye Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykâvus, Kayseri'den Konya'ya doğru yola çıktığı esnada kardeşi Alâeddin Keykubad'ın saltanat iddiasıyla kendi üzerine doğru geldiğini haber aldı ve Kayseri'de savunma durumuna geçti. Alâeddin Keykubad kendi ordusunu çok iyi hazırladığı gibi etraftan da yardım topladı. Nitekim bu doğrultuda Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrulşah ve Ermeni kontu II. Leon da vermiş olduğu bazı tavizler doğrultusunda onun yanında yer alıyordu. Kuvvetinin farkında olan şehzade Alâeddin Keykubad vakit kaybetmeden Kayseri şehrini kuşattı.⁴¹⁷ Şehri şiddetli biçimde dövmesine rağmen bir türlü muvaffak olamayan Alâeddin Keykubad, çevre melikliklerden de yardım istedi ancak onlar istenilen yardımı göndermedi. Öteki taraftan Kayseri şehri bu kuşatmaya daha fazla dayanamazdı. Dolayısıyla hızlıca bir plan düşünen Sultan İzzeddin Keykâvus ve emîrleri savaşıarak asi şehzadeden kurtulamayacaklarına karar verdiler. Bu doğrultuda Kayseri valisi olan Celâleddin Kayser, isyan eden şehzade Alâeddin Keykubad'ın yanında bulunan emîrlere ve komutanlara çeşitli rüşvet ve tekliflerde bulunarak onların aklını karıştırmanın fayda sağlayacağını belirtti ve bu teklifi kabul gördü. Nitekim ilk olarak Ermeni kontu II. Leon ittifaktan ayrıldı. Erzurum meliki olan Mugiseddin Tuğrulşah'ın da çeşitli bahaneler ortaya atıp memleketine dönmesi neticesinde ittifak tamamen dağıldı. İttifakının dağılmasından dolayı Alâeddin Keykubad kuşatmayı daha fazla sürdüremedi ve Ankara'ya çekildi.⁴¹⁸

Kayseri kuşatmasını zor da olsa başarısız kılan Sultan Keykâvus isyancı kardeşini hemen takibe koyulmadı ve bir süre kuvvetini toplayarak iktidarını sağlamlaştırmakla uğraştı. Her ne kadar bu doğrultuda uğraşsa da ülkesinde hâlâ ciddi bir kuvvete sahip isyankâr

⁴¹⁶ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'îyye fî'l-Umûri'l-Alâ'îyye*, 132-134; *Abu'l Farac Tarihi*, 2/491.

⁴¹⁷ Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 2/42-45.

⁴¹⁸ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'îyye fî'l-Umûri'l-Alâ'îyye*, 135-139; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 294-296.

birisi bulunmaktaydı ve o, kardeşini bertaraf etmeden tam olarak devlet otoritesini kuramazdı. Bunun farkında olan Sultan, emîrlerini ve komutanlarını huzuruna çağırarak bir toplantı düzenledi. Bu toplantıda alınan karar neticesinde ordusunu hazırlayan Sultan, Ankara'ya giderek kardeşi Alâeddin Keykubad'ı kuşattı.⁴¹⁹

Sultan Keykâvus şehri her ne kadar şiddetli biçimde kuşatsa da bir türlü şehir düşmedi ve o şehrin savaşıyla değil de dış bağlantılarının kesilmesi neticesinde düşmesini istedi. Nitekim zaten halihazırda kış mevsimi yaşanmaktaydı. Sultan Keykâvus'un bu stratejisi neticesinde şehirde kıtlık ortaya çıktı ve şehir halkı daha fazla dayanamayarak şehzade Alâeddin Keykubad'ın huzuruna çıkarak buna bir çözüm bulunmasını istediler. Reayayı dinleyen Alâeddin Keykubad daha fazla direnmenin manasız olduğunu düşünerek ağabeyi Sultan Keykâvus'a bir elçi gönderdi ve Seyfeddin Ayaba önderliğinde bir sulh anlaşması imzalandı (610/1213).⁴²⁰ Sultan kendisine yeniden rakip olmasından korktuğu kardeşini boğdurtmak istedi ancak hocasının araya girmesiyle isyankâr şehzade Alâeddin Keykubad'ın canı bağışlanarak Malatya'ya götürüldü ve burada bulunan bir kaleye uzunca bir süre hapsedildi.⁴²¹

3.2.9. II. İzzeddin Keykâvus Dönemi Şehzade İsyanları ve Üçlü Yönetim

II. Gıyâseddin Keyhusrev'in (ö.643/1246) ölümünün ardından Rükneddin Kılıçarslan (ö.664/1266), Alâeddin Keykubad (ö.652/1254) ve İzzeddin Keykâvus (ö.677/1278-79) isimlerinde üç oğlu kaldı. O, sağlığında iken en büyük oğlu Alâeddin'i veliaht olarak belirledi. Alâeddin babası öldüğü sırada henüz yedi yaşında bulunuyordu. Dolayısıyla tecrübeli devlet adamları genç şehzadenin henüz devleti yönetecek kapasiteye sahip olmadığını öne sürerek onu tahttan indirdiler ve yerine onun ağabeyi İzzeddin'i tahta çıkarttılar (643/1246).⁴²²

Kösedağ mağlubiyetinin ardından tamamen Moğol tahakkümü altına giren Türkiye Selçuklu Devleti bahsi geçen Sultanın iktidarda olduğu tarihlerde de Moğolların baskısı

⁴¹⁹ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 154-155; Müneccimbaşı, *Câmiu'd- Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*, 2/45-46; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 295.

⁴²⁰ Salim Koca, "Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Melik Alâeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi", *Belleten* 54/211 (Aralık 1990), 941-942.

⁴²¹ İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fî'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 159-161; *Abu'l Farac Tarihi*, 2/491; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 455-456; Sevim, *Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi*, 164; Arslan, *a.g.t.*, 86-89.

⁴²² Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 458; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 475.

altında bulunmaktaydı. Nitekim Moğol hanı Güyük Han'ın büyük kurultay düzenlemesi neticesinde kendisine bağlı devlet adamlarını kurultaya çağırdı. Bu vesileyle II. İzzeddin Keykâvus da Karakurum'daki kurultaya davet edilerek bağlılığını bildirmesi istendi. Ancak Sultan II. İzzeddin iktidara henüz yeni geldiğini, Ermeni ve Rum düşmanlarının ülkesi için tehdit oluşturduğunu öne sürerek kardeşi IV. Rükneddin'i Karakurum'a gönderdi.⁴²³

Gitmiş olduğu Moğol kurultayından iki sene sonra dönen IV. Rükneddin, Anadolu'ya sultan olarak döndü. Nitekim o Güyük Han'dan yarlık aldı ve Sivas'a giderek kendisini sultan ilan etti. Diyarbakır, Kayseri, Erzincan ve Malatya valileri de ona destek vererek onun sultanlığını kabul etti. Vaziyetten haberdar olan II. İzzeddin Keykâvus ise veziri Şemseddin İsfahanî ile birlikte kaçmak zorunda kaldı ve bir süre sonra da Güyük'ün emri ile İsfahanî öldürüldü (1249).⁴²⁴

Ortaya çıkabilecek çatışmalardan ve buhrandan endişe duyan Emîr Celâleddin Karatay II. Gıyâseddin Keyhusrev'in üç oğlunun da birlikte sultan olması fikrini öne sürdü. Nitekim onun fikri devlet büyükleri tarafından çokça tartışıldı ve tam bir karara varılamadı.⁴²⁵

Devletin üçlü yönetimi konusu tartışılmaya devam edilirken IV. Rükneddin'in yanındaki devlet adamları onu tek sultan olabileceği konusunda kışkırttılar. Olayın vahimliğinin farkında olan Celâleddin Karatay buna engel olmaya çalışsa da bunu başaramadı ve II. İzzeddin Keykâvus ile IV. Rükneddin'in orduları Ruzbe Ovası isimli bir yerde savaşa tutuştular. Savaşın neticesinde yenilen IV. Rükneddin esir alındı ve kardeşinin huzuruna çıktı (1249). Kardeşini affeden II. İzzeddin Keykâvus ona hoş davrandı. Yaşanan savaşın ardından ise Celâleddin Karatay'ın sunmuş olduğu üçlü yönetim fikri herkes tarafından kabul edildi ve Karatay da bu üç kardeşe atabeg oldu.⁴²⁶ Üç kardeş adına hutbeler okunup

⁴²³ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/546-547.

⁴²⁴ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/548; Arslan, a.g.t., 103-104.

⁴²⁵ Faruk Sümer, "Celâleddin Karatay", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/251-252.

⁴²⁶ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/549-550; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 466-467; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 476-477; Mahmut Demir, "Türkiye Selçuklu emiri Celâleddin Karatay ve Antalya Dârü's-Sülehası", *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 9/1 (Haziran 2019), 130-131.

sikkeler kesildi.⁴²⁷ Bu neticede devletin yaşadığı buhranlı günler kısa süreliğine de olsa son buldu.

Güyük'ün hayatını kaybedip yerine Mengü (Möngke) Han'ın geçmesiyle birlikte yeniden Moğol başkenti Karakurum'da bir kurultay düzenlendi ve bu kurultaya II. İzzeddin Keykâvus'un gönderilmesi kararlaştırıldı. II. İzzeddin Keykâvus'un yola çıktığı bir anda Celâleddin Karatay hayatını kaybetti ve bu vesileyle II. Keykâvus Konya'ya dönerek Moğol Hanı'na kardeşi II. Keykubad'ı gönderme kararı aldı.⁴²⁸

II. Keykubad Karakurum'a doğru yola çıktıktan sonra Erzurum'da konakladığı esnada sabah çadırında ölü bulundu (652/1254). Dönemin müverrihlerinden bazıları onun kardeşleri tarafından zehirlendiğini öne sürseler de onun eceliyle ölmüş olması daha muhtemeldir.⁴²⁹ II. Keykubad'ın ölümüyle birlikte devletin kısa süren sükuneti bozulmuş oldu. Nitekim onun ölümüyle birlikte iki kardeş yeniden karşı karşıya geldiler. Özellikle II. Keykâvus'un Hristiyan olan dayıları onu kardeşi IV. Rükneddin'e karşı kışkırttılar. Bu kışkırtmalar uzun sürmemiş nihayetinde iki kardeş 1254 senesinde Ahmedhisar denilen yerde karşı karşıya geldiler. Keykâvus'un ücretli asker tutması kardeşini mağlup etmesine etki etti. Yapılan savaşta IV. Rükneddin yenildi ve kardeşi II. Keykâvus'a esir düştü. II. Keykâvus onu affetti ve onu Uluborlu Kalesi'ne göndererek buraya hapsedti.⁴³⁰

IV. Rükneddin'in yenilmesinin ardından tek başına iktidar olma fırsatına sahip olan II. Keykâvus bir süreliğine rahata erişmişse de Moğol baskısından kurtulamadı. Nitekim o da babası II. Gıyâseddin Keyhusrev gibi kuvvetli bir şahsiyete sahip değildi ve siyasetten anlamadığı gibi savaş meydanlarında yer almaktan da hoşlanmamaktaydı.⁴³¹ O, 677/1278-79 vefat ettikten sonra Selçuklu tahtına IV. Rükneddin geçti ancak o sembolik şekilde tahta bulunmaktaydı. 15 sene iktidarda bulunan IV. Rükneddin devlet işlerinden ve gazadan ziyade devlet adamlarıyla mücadele etti ve nihayetinde Türkiye Selçukluları devamlılık arz edemeyerek parçalandı ve birçok beylik haline dönüştü.

⁴²⁷ Üç kardeşin iktidarı döneminde kesilen sikkeler hakkında detaylı bilgi için bkz. Mustafa Yıldırım-Ali Tekin, "Side Müzesi'ndeki Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri: II. İzzeddin Keykavus, IV. Rükneddin Kılıçarslan, II. Alaeddin Keykubad Dönemi", *İstem* 31 (Haziran 2018), 47-67.

⁴²⁸ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/559-560.

⁴²⁹ II. Keykubad'ın ölümü hakkında teferruatlı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Keykubad II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/359.

⁴³⁰ *Abu'l Farac Tarihi*, 2/559-560; İbn Bîbî, *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*, çev. M. Nuri Gençosman (Ankara: Uzluk Basımevi, 1941), 254; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 473-475.

⁴³¹ Faruk Sümer, "Keykâvus II", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2022), 25/354-356.

3.3. Atabeglerin ve Kadın Sultanların İsyanlara Etkisi

Selçuklu devletlerinde hanedanın erkek üyelerinin tecrübe kazanmalarının sağlanması açısından Türk devlet geleneğine göre ülke topraklarının belirli bölümlerinin hükümdar tarafından bu meliklere paylaştırıldığını ve bu intikal sürecinde yaşı ufak olan meliklere akıl hocalığı yapması açısından atabegler tayin edildiği çalışmanın üst bölümlerinde aktarılmıştı. Bu atabegler devletin eski ve nüfuzlu hizmetlilerinden seçilir ve eyaleti şehzade adına yönetirdi. Nizâmülmülk'ün bu unvana mahzar olmasının ardından sultanlar bu müesseseye büyük önem vermişlerdir. Almış oldukları eğitim vesilesiyle devlete büyük hizmetleri bulunmuş gulâmlar azad edilir ve sultanlar onları atabeg olarak tayin ederlerdi.⁴³² Çekirdekten yetiştirilen bu atabegler hükümdarın güvendiği tecrübeli ve cesur emîrlerden seçilmekteydi. Yaşı ufak şehzadelerin devlet adamları ya da çevre devletlerin teşvikinden cesaret alıp sultana karşı isyan çıkarmalarını engellemek amacıyla bu emîrlere atabeg seçilmekteydi. Bu niyete sahip olan meliklerin atabeglerinin onlara engel olmaması adına onları öldürdükleri bilinmektedir.

Nizâmülmülk ile birlikte ortaya çıkan ve ilk başta yalnızca bir unvan olan atabeglik daha sonraları devletin en önemli memuriyetlerinden biri oldu. Merkezi otoritenin güçlü olduğu dönemlerde problemsiz işleyen bu kurum Melikşah'ın ölümünün ardından devlet açısından sakıncalı hale geldi. Bu süreçte; sultanların ölümünün ardından atabeglerin sultanların eşleri ile evlenmeleri ve kızlarını da akıl hocalığı yaptıkları şehzadeler ile evlendirmeleri onların daha mühim bir konuma gelmelerine sebebiyet verdi.⁴³³ Bu bakımdan atabegler belirli dönemlerde Selçukluların iç siyasetine yön vermiştir ve atabegler akıl hocası olduğu şehzadeyi tahta çıkarmak için türlü oyunlar oynamışlardır.

Atabeglerin şehzadeler ile birlikte çeşitli eyaletlere gönderilmesi ve bu atabeglerin zaman içerisinde o eyaleti ele geçirmeye çalışmaları; bu niyetle diğer şehzadelerle mücadele etmeleri devletin iç dinamiklerini zayıflatmıştır. Ayrıca bu süreçte atabeglerin çoğu kendi hâkimiyetlerini kurup devlet içinde devlet olmuşlardır.⁴³⁴ Onların bu eylemleri neticesinde de atabeyler olarak adlandırılan sülaleler meydana gelmiştir. Nitekim

⁴³²Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, 46-47.

⁴³³ Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 239; Alptekin, "Atabeg", 4/38-40.

⁴³⁴ Cihan Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999), 2.

Zengîler⁴³⁵, İldenizliler⁴³⁶, Salgurlular⁴³⁷, Begteginliler⁴³⁸ ve Tuğteginliler⁴³⁹ gibi atabey hanedanları ortaya çıkmıştır.⁴⁴⁰

Atabeglerin devlet açısından oldukça önemli olduğunu ancak merkezi otoritenin zayıfladığı anda bir o kadar da tehlikeli olduğunu, iç karışıklıklara sebebiyet verdikleri bilinmektedir. Nitekim Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyaruk, Gence şehri ve civarına kardeşi Muhammed Tapar'ı tayin etti ve ona atabeg olarak da Kutlug Tegin'i gönderdi. Bir süre Kutlug Tegin ile birlikte burada vakit geçiren Muhammed Tapar, bir süre sonra tahtı ele geçirme planları kurdu ve bu doğrultuda Kutlug Tegin'i kendisine engel olmaması için öldürüp harekete geçti.⁴⁴¹ Bu bakımdan atabeglerin Selçuklu devlet yönetiminde ne denli etkili olduğu görülmektedir.

Selçuklu sarayında bulunan kadın sultanların da devlet yönetiminde hatırı sayılır şekilde söz hakkı sahibi olduğu bilinmektedir. Nitekim bu vaziyet yalnızca Selçuklular ile özdeş değildi. Türklerin İslâmiyet'i kabulünden önce de Türk kadınının sosyal ve kültürel hayatta söz sahibi olduğu kadar yönetimde de söz sahibi olduğu bilinmektedir.⁴⁴² Türk kültürü ve kadının İslâmiyet'teki yeri ile birlikte Selçukluların hüküm sürdüğü dönemde kadın sultanların devletin merkezinde yer aldığı, hükümdarın olmadığı durumlarda onun

⁴³⁵ Günümüzde Irak ve Suriye'de bulunan Musul ve Halep şehirleri merkezli kurulan, 1127-1233 seneleri arasında Doğu Anadolu ve Suriye bölgesinde faaliyet gösteren bir Türk-İslam hanedanıdır. Detaylı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "Zengîler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/268-272.

⁴³⁶ 1148-1225 seneleri arasında Azerbaycan bölgesinde hakimiyet sürmüş Türk-İslam hanedanıdır. Detaylı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "İldenizliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 22/82-84.

⁴³⁷ 1148-1286 yılları arasında İran'ın belirli bir bölgesinde hüküm sürmüş Türk-İslam hanedanıdır. Detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Merçil, "Salgurlular", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/29-31.

⁴³⁸ Günümüzde Irak'ta bulunan Erbil şehri başta olmak üzere Hakkâri, Urfa, Sincar, Tikrit ve civarında 1144-1232 senelerinde hüküm sürmüş Türk-İslam hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. Coşkun Alptekin, "Begteginliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/342-344.

⁴³⁹ Böriler olarak da bilinen, Dimaşk merkezli kurulan ve çevre şehirlere de 1104-1154 tarihlerinde hâkim olmuş Türk-İslam hanedanı. Detaylı bilgi için bkz. Gülay Ögün Bezer, "Tuğteginliler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2012), 41/349-351.

⁴⁴⁰ Kayhan Atik, "Türklerdeki Atabeylik Sisteminin Karşılaştırılmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/78 (2018), 130.

⁴⁴¹ Özeydin, *Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi*, 12.

⁴⁴² Türk ve Moğollar'da hükümdar ailesindeki kadınlar için Hatun kelimesi kullanılmaktaydı. Hatunlar İslamiyetten önce de hükümdarın eşinin resmî unvanı idi. Hatunlar sefer dönemlerinde devlet işlerine müdahalede bulunurlar ve hatta naibe olarak da hizmette bulunurlardı. Selçuklular'da ise saray toplantılarına iştirak etmeseler dahi eşlerinin üzerinde etkileri büyüktü. Bazı hatunlar sarayda hükümdarla birlikte değil, kendilerine tahsis edilmiş özel saraylarda yaşamaktaydılar ve onların emrine ufak da olsa idari ve askeri teşkilat verilmekle birlikte ona ait hazine de temin edilmekteydi. Detaylı bilgi için bkz. Abdülkadir Özcan, "Hatun", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/499-500.

yerine naibe olduğu⁴⁴³ ve hatta hükümdarlar ile birlikte savaş meydanına dahi gittiği bilinmektedir.⁴⁴⁴

Selçuklu sultanlarının eşleri Selçuklu sarayında oldukça önemli bir konuma sahip olmakla beraber siyasî ve iktisadî güçleri de vardı. Dolayısıyla aile mensuplarına karşı da önemli bir etkiye sahip olan sultanlar, şehzade isyanları hususunda da ciddi bir etkiye sahiptiler. Onlar, kendi çocuklarının tahta çıkabilme şanslarını arttırmak adına her yolu denemekten kaçınmamışlardır. Bu hususta kendi idarî teşkilatları olan, kendi askeri kuvveti olan ve kendi hazinesi olan; “terken”⁴⁴⁵ unvanına sahip sultanlar, zaman zaman devleti zafiyete uğratmış ve bu güçlerini kendi çıkarları ve esas olarak evlatlarının çıkarları için kullanmışlardır.⁴⁴⁶

Bu doğrultuda Selçuklu tarihinin belki de en önemli kadın figürlerinden biri olan Terken Hatun’u⁴⁴⁷ (ö.487/1094) görmekteyiz. Terken Hatun, eşi Sultan Melikşah henüz hayatta iken dahi siyasî arenada aktif rol oynamaktaydı. Terken Hatun oğlu Mahmud’u veliaht tayin ettirmek istiyordu ve bu doğrultuda vezir Nizâmülmülk’ü düşman olarak görüp onun yerine kendi veziri olan Tâcül Mülk’ü vezir tayin ettirmek istiyordu. Hatta Nizâmülmülk’ün ölümünde onun parmağı olduğu söylenmektedir.⁴⁴⁸ Sultan Melikşah hayattayken dahi siyasî faaliyetlerini yürüten Terken Hatun, Sultan Melikşah’ın veliaht şehzade tayin etmeden⁴⁴⁹ ani bir şekilde ölmesi üzerine oğlu Mahmud’u tahta çıkartabilmek amacıyla harekete geçti. O, bu fırsatı çok iyi değerlendirmek adına Sultanın ölümünü gizledi, Sultanın naaşını sakladı ve hatta Sultanın cenaze namazını dahi kıldırmadı.⁴⁵⁰

⁴⁴³ Ayşe Dudu Kuşçu, “Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2016), 173.

⁴⁴⁴ Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, 67-70; Sevim-Merçil, *Selçuklu Devletleri Tarihi*, 44-45.

⁴⁴⁵ Türk hükümdarlarının eşlerine ve kızlarına verilen bir unvan olup birçok Türk-İslam devletinde kullanılmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Gülay Öğün Bezer, “Terken”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/509.

⁴⁴⁶ Ahmet Gündüz, “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletleri’nde Kadının Yeri ve Önemi”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/5 (2012), 140.

⁴⁴⁷ Kendisi Karahanlı melikesi olmakla beraber Sultan Melikşah’ın eşidir ve Sultan Melikşah’tan Mahmelek ve Mahmud adında iki çocuğu olmuştur. Kızı Mahmelek Hatun Halife Muktedî-Biemrillâh ile evlenmiştir ve Cafer adında bir oğulları olmuştur. Detaylı bilgi için bkz. Öğün Bezer, “Terken Hatun”, 40/510.

⁴⁴⁸ Mustafa Akkuş, “Nizamü’l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması”, *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 168.

⁴⁴⁹ Esasında Sultan Melikşah, Ebu Şucâ Ahmed (ö.481-1088) adındaki oğlunu kendisine veliaht şehzade olarak seçmişti ancak bu şehzadenin ani ölümü üzerine bir süre veliaht belirlenememişti.

⁴⁵⁰ Ahmed b. Mahmud, *Selçuk-Nâme*, haz. Erdoğan Merçil (İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977), 29.

Terken Hatun Sultan Melikşah'ın ölümünü gizledikten sonra oğlu Mahmud'u Berkyaruk'a karşı taht mücadelesinde desteklemeleri hususunda ordu mensuplarına sandıklar dolusu para dağıttı.⁴⁵¹ Onların Mahmud'u desteklemeleri konusunda onlardan söz aldı ve torunu Cafer'i öne sürerek Halifeden oğlu Mahmud adına hutbe okutmasını sağladı.⁴⁵² Terken Hatun bir süre siyasî hamleler ile Berkyaruk ile mücadele etmiş ancak devam eden mücadele esnasında ilk olarak kendisi hayatını kaybetti daha sonra da oğlu Mahmud çiçek hastalığından dolayı hayatını kaybetti ve bu vesileyle Berkyaruk saltanatın sahibi oldu.⁴⁵³

Selçuklu tarihinde taht kavgalarına ortak olan bir diğer önemli kadın figür yine Sultan Melikşah'ın eşlerinden bir tanesiydi. Berkyaruk'un annesi olan Zübeyde Hatun (ö.492/1099) ayrıca Sultan Melikşah'ın amcası Yakutî'nin de kızıdır.⁴⁵⁴ Zübeyde Hatun'un da Terken Hatun gibi kendisine ait divanı, hazinesi ve vezirleri vardı. Bu bilgiden anlaşılıyor ki Zübeyde Hatun'un hem maddi imkanlar açısından hem de soy açısından Terken Hatun'dan geri kalır bir yanı yoktu. Dolayısıyla Sultan Melikşah'ın ani ölümünün ardından ortaya çıkan taht kavgasında iki büyük rakip vardı. Bir tarafta Nizâmülmülk taraftarları ve Zübeyde Hatun'dan destek alan Berkyaruk, diğer tarafta ise Terken Hatun tarafından desteklenen Şehzade Mahmud yer almaktaydı. Esasında bu taht mücadelesi Berkyaruk ve Mahmud'un arasında değil Zübeyde Hatun ve Terken Hatun arasında yaşanmıştır.⁴⁵⁵

⁴⁵¹Nurullah Yazar, "Melikşah'ın Ölümünden Sonra Terken Hatun'un Oğlu Mahmud'u Sultan Yapma Çabaları", *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Aralık 2011), 213-214.

⁴⁵² İbnü'l Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/181-183.

⁴⁵³ Kıvamüddin Feth b. Ali Bundarî, *Zübdetü'n-Nusrâ ve Nuhbetü'l-Usrâ; Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, 83-84; Reşîdü'd-dîn Fazlullah, *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*, 143-144; Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), *Abu'l Farac Tarihi*, çev. Ömer Rıza Doğrul (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999), 334-336; Târih-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, 24-25.

⁴⁵⁴ Bülent Kaçın, *Selçuklu Hatunları* (İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017), 26-32.

⁴⁵⁵ Zübeyde Hatun hakkında detaylı bilgi için bkz. Züriye Oruç, "Sultan Melikşah'ın Eşlerinden Çağrı Bey'in Torunu Zübeyde Hâtun", *Tarih İncelemeleri Dergisi* 36/1 (Temmuz 2021), 322.

4. BÖLÜM: ŞEHZADE İSYANLARININ SİYASÎ, İKTİSADÎ VE SOSYAL NETİCELERİ

Selçuklu devletleri tarihinde birçok şehzade isyanının meydana gelişini çalışmanın ikinci bölümünde belirli sınırlar ölçüsünde anlatılmıştır. Bahsi geçen bu isyanlar Selçuklu devletlerinin kuruluşundan yıkılışına kadar olan süreçte belirli ölçülerde devletin şekillenmesine etkide bulunmuştur. Şehzade isyanları devletin istikrarını etkilediği gibi bölgedeki güç dengelerini de ciddi ölçüde değiştirmiştir. Dolayısıyla bu bölümde bu isyanların devlet üzerinde yarattığı etkileri ve bu etkilerin çevredeki güç dengesini nasıl değiştirdiği, yaşanan isyanların halk ve ticaret üzerindeki etkileri ve bu isyanlara destek veren etnik grupların etkisi işlenmeye çalışılacaktır.

Hanedan üyesi olan kardeşler veya şehzadeler arasında yaşanan taht kavgaları Selçuklu devletlerinin iç dinamizmini bozduğu gibi bazı dönemlerde idari yönetimin ve bölgesel otoritenin tamamen bozulmasına yol açmıştır. Nitekim bu isyanlara bağlı olarak devletin ve ordunun zayıflaması, çevre devletlerin kuvvetlerini arttırmasına ve hatta toprak talebinde bulunmasına dahi yol açmıştır. Bu doğrultuda şehzade isyanlarının yol açtığı siyasî etkileri detaylıca anlatmak faydalı olacaktır.

4.1. İsyânların Doğurduğu Siyasî Neticeler

4.1.1. Emîrlerin ve Devlet Adamlarının Güç Kazanması

Selçukoğulları ailesinin Dandanakan Savaşı'nın ardından sürdürmüş oldukları fetih politikaları neticesinde genişleyen Selçuklu Devleti, bulunduğu siyasî coğrafyanın en güçlü devleti olma özelliğini taşımaktadır. Nitekim Selçukluların bu unvana sahip olmasında Tuğrul Bey'in rolü büyüktür. Tuğrul Bey, devletin asli unsuru olan Türkmenleri ve Türkmen emîrlerini belirli ölçüde pasifize ettikten sonra⁴⁵⁶ devleti merkezileştirmiştir. Onun başlatmış olduğu bu merkezileştirme politikası Melikşah dönemine kadar başarıyla uygulanmıştır. Ancak Melikşah'ın ölümüyle birlikte devletin merkezi otoritesinde ve işleyiş biçiminde bazı değişikliklerin olduğu görülmektedir. Bunun en önemli sebebi Melikşah'ın oğullarının taht kavgasına tutuşmasıdır.

⁴⁵⁶ Tuğrul Bey bu doğrultuda bahsi geçen Türkmen liderlerini ve Türkmen kitlelerini Azerbaycan ve Anadolu üzerindeki uc bölgelere göndererek gaza ve fetih yapmaları hususunda güdülemiş ve onları buraya iskân etmiştir. Detaylı bilgi için bkz. Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 119-127.

Melikşah'ın ölümünün ardından onun oğulları Berkyaruk ve Muhammed Tapar'ın birbirine karşı yürütmüş oldukları taht mücadeleleri devletin bir fetret dönemine girmesine neden olmuştur. Nitekim bu dönemde devlet otoritesinin tamamen zayıfladığını, askerin ve halkın savaştan usandığını ve merkezi otoritenin zayıflamasıyla beraber Selçuklu emîrlerinin yönetimde söz sahibi olduğu görülmektedir. Nitekim bu hususta yönetimde söz sahibi olmaya çalışan ilk emîr olarak Emîr Üner göze çarpmaktadır. Melikşah'ın ölümünün ardından onun ölümünü gizleyen Terken Hatun oğlu Mahmud'un tahta geçebilmesi için her yolu denedi. Nitekim bu doğrultuda Semerkand valisi olan Emîr Üner'e ordu komutanlığı verildiği gibi ülkenin ve halkın idaresi kısa süreliğine de olsa ona teslim edildi.⁴⁵⁷

Yine Berkyaruk'un iktidar yıllarında güç kazanan bir diğer emîr ise Gümüştekin Candar'dır. Terken Hatun'un İsfahan'ı ele geçirmesinin ardından Berkyaruk'u koruyan ve kollayan kişinin Gümüştekin Candar olduğu görülmektedir. Gümüştekin Candar ve yanında bulunan diğer emîrlar Berkyaruk'u koruman adına Taberek Kalesi'ni ele geçirdi ve onu buraya yerleştirdiler. Buradan anlaşılmaktadır ki bu tarihlerde henüz çocuk yaşta bulunan Berkyaruk tam olarak iktidarda söz sahibi değildi. Onun söz hakkının arkasında yanında bulunan Gümüştekin Candar gibi emîrların rolü büyüktür. Dolayısıyla onun gücünü bu kimseler karşılamaktaydı.⁴⁵⁸

Taht mücadelelerinin yaşandığı dönem o kadar karmaşıktır ki yaşanan iktidar kavgasından faydalanmak isteyen emîrlar kendilerine ait olan hâkimiyet alanlarını genişletmeye çalışmışlardı. Bu noktada göze çarpan en önemli isim Hille emîri Dübeys b. Sadaka'dır (ö.529/1135). Dübeys b. Sadaka Irak Selçuklularının kuruluşunun ardından kısa bir vakit geçmeden yaşları küçük olan şehzadeleri birbirine düşürerek topraklarını genişletmeyi hedeflemiştir. Bu doğrultuda Melik Mesud ile iletişime geçen Dübeys, onu kardeşi Mahmud'a karşı kışkırttı.⁴⁵⁹ Kardeşler arasında yaşanan savaşın içerisinde Dübeys'in de bulunduğu bilinmektedir. Kurulan ittifakta yalnız kalan Dübeys ilk başta

⁴⁵⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/184.

⁴⁵⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/185; Özkaya, "Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrlar'ın Roller ve Müstebid Faaliyetleri", 13-14.

⁴⁵⁹ Abdülkerim Özeydin, "Dübeys b. Sadaka", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/14.

teslim olmayı reddetse de Sultan Mahmud'un üzerine yürümesi neticesinde af diledi ve topraklarını Selçuklu hâkimiyetine karşı genişletmekten vazgeçti.⁴⁶⁰

Yaşanan taht kavgaları devletin demir yumruğunu dahi etkisiz kılmıştı. Nitekim Sultan Berkyaruk paraya ihtiyaç duyduğu bu dönemde daha önceden kendisinden borç almış Hille Emîri olan Seyfû'd-Devle Sadaka'dan almış olduğu borçların ödenmesini istedi. Ancak Hille Emîri bu borçları ödemediği gibi Sultan'a karşı çok sert çıktı ve hutbeyi onun rakibi Muhammed Tapar adına okutmaya başladı. Dolayısıyla görülmektedir ki devletin güçsüzleşmesine sebep olan taht kavgaları bir emîrin bunları yapmasına sebebiyet vermiş ve onların istedikleri gibi bağımsız hareket etmelerine yol açmıştır.⁴⁶¹

Taht kavgaları neticesinde ortaya çıkan bir diğer zafiyet ise atabeglerin güçlenmesi ve zamanla bağımsız devletçikler haline gelmeleri olmuştur. Çalışmanın birinci bölümünde de bahsedildiği üzere şehzadelerin tecrübe kazanması amacıyla onlara atabeg denilen tecrübeli devlet adamları vasilik yapmaktaydı. Ancak Melikşah'ın ölümünün ardından şehzade isyanlarının da etkisiyle birlikte devlet otoritesinin zayıfladığı zamanlarda onların bağımsızlıklarını kazanarak kendilerine has bir yapı oluşturdukları görülmektedir. Nitekim İldenizliler, Salgurlular, Zengîler, Begteginliler ve Tuğteginliler bu beyliklere örnektir.⁴⁶²

4.1.2. Bâtınilerin Faaliyet Alanını Genişletmeleri

Yaşanan taht kavgalarının ileriye dönük neticelerinden bir tanesi de şüphesiz Bâtınilerin bu kaos ortamından faydalanıp güçlenmeleri olmuştur. Şîî menşeli bir düşünce olan Bâtınilik, Hasan Sabbah'ın (ö.518/1124) yoğun gayretleri neticesinde Alamut Kalesi etrafından tüm İran ve Orta Doğu'nun büyük çoğunluğuna nüfuz etmiştir. Horasan Selçukluları ile çağdaş olan bu yorum, Sultan Melikşah döneminde en önemli suikastlarından bazılarını gerçekleştirmiştir.⁴⁶³ Bu çalışma ile bağlantılı olduğundan dolayı onların Berkyaruk döneminde olan faaliyetlerinden bahsedilecektir. Sultan Melikşah döneminde faaliyetlerine başlayan Bâtıniler, Nizâmülmülk'ün öldürülmesinde

⁴⁶⁰ Pınar Kaya Tan, "Irak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeyş b. Sadaka", *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 16 (Kasım 2020), 231-234.

⁴⁶¹ Özkaya, "Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrleri'nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri", 31.

⁴⁶² Atabeglikler hakkında detaylı bilgi için bkz. Alptekin, "Atabeg", 4/38-40; Piyadeoğlu, *Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler*, 2-3.

⁴⁶³ Bâtınilik hakkında detaylı bilgi için bkz. Avni İlhan, "Bâtıniyye", *İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/190-194.

rol oynasalar da faaliyetlerinin hızlandığı esas dönem Berkyaruk dönemidir. Nitekim Berkyaruk döneminde taht kavgaları hasebiyle merkezi otoritenin zarar görmesini fırsat olarak gören Bâtıniler düşüncelerini ve eylemlerini ortaya koyma konusunda hızlanmışlardır.

Melikşah'ın ölümünün ardından otorite boşluğunu fırsat bilip faaliyetlerini hızlandıran Bâtıniler İsfahan'a kadar erişme fırsatı yakalamışlardır.⁴⁶⁴ Hatta onlar bununla da kalmayıp civardaki Şahdiz ve Halincan gibi birçok kaleyi de ele geçirip faaliyetlerinin merkezi yapmışlardır.⁴⁶⁵ Onların kuvvetinin farkında olan bazı Selçuklu emîrleri onları düşmanlarına karşı kullanmaktan çekinmemişlerdir. Hatta Berkyaruk ve onun yanındaki emîrlere rakiplerine karşı olan Bâtını faaliyetlerine göz yumup onlara müdahale etmemekteydiler.⁴⁶⁶ Nitekim Muhammed Tapar'ın faaliyetlerine karşın Berkyaruk'un yanındaki kimseler Kûhistan'daki Bâtıniler ile iletişime geçip onlara karşı bir ittifak kurmuşlardır. Ancak Berkyaruk'un onlara karşı tanımış olduğu bu imtiyaz ona pahalıya patladı. Nitekim 1100 senesinde Berkyaruk'un kardeşi Muhammed Tapar'a karşı kazanmış olduğu galibiyet neticesinde Bâtıniler Selçuklu sarayına kadar girdiler. Hatta Selçuklu ordusuna dahi giren dâiler ordudan birçok kimseyi kendi saflarına çekip karşı koyan kimseleri de ölümle tehdit ettiler.⁴⁶⁷

Her geçen gün eylemlerini hızlandıran Bâtıniler Selçuklu reayası arasında büyük korkuya sebep olmuştu. Yaşanan korku halkla sınırlı kalmamış, devlet adamları da bu korkudan nasibini almıştır. Hatta onlar sokağa çıkarken dahi zırh giymişlerdir.⁴⁶⁸ Ancak onların bu önlemleri onları korumaya yetmemiştir. Bâtıniler kişi ayırt etmeksizin birçok Selçuklu devlet adamını dahi öldürmüşlerdir. Hatta Sultan Berkyaruk bile Bâtıniler tarafından suikasta uğradı fakat Sultan bu saldırıyı ufak bir yara ile atlatmayı başarabildi. Uğradığı saldırı sonrasında durumun vahametinin farkına varan Sultan Berkyaruk, Bâtınılere karşı bir savaş başlatıp onlarla mücadeleye koyuldu. Ancak o, kardeşiyle uğraşmaktan bu olaya zaman ayıramamış ve nitekim onları tamamen etkisiz hale getiremeden hayatını

⁴⁶⁴ Osman Gazi Özgüdenli, "İsfahan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 22/497-502.

⁴⁶⁵ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/262.

⁴⁶⁶ Bernard Lewis, *Haşhaşiler İslâm'da Radikal Bir Tarikat*, çev. Kemal Sarısözen (İstanbul Kapı Yayınları, 2004), 92.

⁴⁶⁷ Mustafa Aylar, "Hasan Sabbah ve Camiü't-Tevarih, Tarih-i İsmâiliyân'da Onun Döneminde Öldürülenler", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/52 (2017), 328-329.

⁴⁶⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/265.

kaybetmiştir. Kardeşlerin kavgası neticesinde bozuk devlet nizamından faydalanan Bâtınilerin ilerleyişi uzun yıllar boyunca bu coğrafyada etkisini göstermiştir.

4.1.3. Haçlılar, Ermeniler ve Gürcülerin Hareket Alanı Bulmaları

Selçuklu devletlerinde yaşanan şehzade isyanlarının neticesinde genişleme ve ilerleme fırsatı bulan bir diğer oluşum Haçlılar olmuştur. XI. yüzyılın sonlarına doğru oluşan Haçlı düşüncesi Anadolu'dan Türkleri atmak ve Hristiyanların kutsal toprağı olan Kudüs'ü Müslümanlardan alma amacıyla ortaya çıkmıştır. Bu amaç doğrultusunda da özellikle ilk üç sefer Anadolu'ya yani Selçuklulara karşı düzenlenmiştir.

Alman, İngiliz ve Fransız ağırlıklı cemiyetler tarafından düzenlenen bu üçüncü seferin Selçukluların iç karışıklığa sahip olduğu döneme denk gelmesi bölgenin kaderini değiştirir niteliktedir. Kudüs'ü Müslümanların hâkimiyetinden kurtarmak parolasıyla düzenlenen III. Haçlı Seferi (1189-1192) Anadolu topraklarından geçerek Kudüs'e ulaşmayı hedeflemekteydi. Tam bu tarihlerde ise Anadolu'da kesin bir merkezi otorite bulunmuyordu. II. Kılıçarslan başkentte tahtta oturmasına rağmen ülkeyi oğulları arasında bölüştürdüğünden dolayı ülkesinde tam söz hakkına sahip değildi. Hatta öyledir ki Alman Kralı Friedrich Barbarossa (ö.1190) Edirne üzerinden Anadolu'ya giriş yaptığı esnada iki ayrı Selçuklu elçilik heyeti ile muhatap olmak zorunda kalmıştır.⁴⁶⁹ Dolayısıyla bu tarihlerde Anadolu'da II. Kılıçarslan'ın uygulamış olduğu politika doğrultusunda kardeşler birbirleriyle savaşa tutuşmuş ve Haçlılar kolaylıkla ilerleme fırsatı bulmuşlardır.

Siyasî birlikten mahrum olan Selçukluların bu durumundan faydalanmak isteyen Alman Kralı 1189 senesinde Selçuklu ülkesine girip ülkeyi tahribata uğratarak Anadolu üzerinde yürüyüşüne devam etti. Haçlıların kuvvetli ordusunun ilerleyişi karşısında onlara karşı koymaktan çekinen Selçuklu melikleri onların kendi ülkelerinde bu denli rahat yürümelerine de göz yummak istemiyorlardı. Bu doğrultuda şehzade Kutbeddin Melikşah Haçlılar'a karşı bazı müdahalelerde bulunsa da başarılı olamadı. Haçlıları Anadolu'da takip eden Selçukluların uygulamış olduğu stratejik hamlelerle Haçlılar açlık ve susuzluktan perişan hale geldi. Hatta bazı Alman askerleri kıtlığa dayanamayarak dinlerini değiştirip Türklerin safına geçmiştir. Selçuklu şehzadeleri Gıyâseddin

⁴⁶⁹ Adnan Eskikurt, "Üçüncü Haçlı Seferi Döneminde Türkiye Selçukluları ve Roma-Germen İmparatorluğu'nun Diplomatik Münasebetleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 53 (2021), 457-458.

Keyhüsrev ve Kutbeddin Melikşah'a karşı zafer kazanan Haçlılar Konya'ya ulaşarak Konya'yı ele geçirdiler ve şehri yağmaladılar (18 Mayıs 1190). Konya'dan ayrılan Alman Kralı'nın Silifke Çayı'nda boğulmasının ardından Haçlı ordusunun büyük bir bölümü dağıldı.⁴⁷⁰ Özetle denilebilir ki II. Kılıçarslan'ın hayatının son seneleri ve onun oğulları döneminde yaşanan taht mücadelesinin etkileri sonucunda Haçlılar Anadolu'da istedikleri gibi ilerleyebilmiş ve hatta başkent Konya'yı dahi ele geçirebilmişlerdir.

Selçukluların yaşamış olduğu iktidar krizini fırsata çeviren bir diğer oluşum ise Ermeniler olmuştur. Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'ya yapmış olduğu seferler ile birlikte Selçuklu ve Ermeniler arasındaki ilişkilerin başladığı bilinmektedir.⁴⁷¹ Bizans'ın ağır vergi politikaları ve baskıları neticesinde Türklerin Anadolu'ya gelişi Ermeniler açısından bir nevi kurtuluş olarak görülmüştür. Nitekim dönem dönem istisnalar olsa da Ermeniler; Türklerin Anadolu'da var oldukları ilk andan itibaren onların tabiiyetinde kalmışlardır. Ancak Ermeniler, Selçukluların kardeşler arasındaki taht kavgası neticesinde yaşamış oldukları iç karışıklıktan faydalanmak istediler. Onların ilk olarak II. Rükneddin Süleymanşah döneminde asi tavırlarda bulunduklarını görmekteyiz. II. Rükneddin Süleymanşah'a karşı koyamayan I. Gıyâseddin Keyhüsrev İstanbul'a doğru yola çıktığı esnada yolda yağmaya uğramış ve Çukurova'daki Ermeni Kralı tarafından ağırlandı. Bu durumu fırsata çevirmek isteyen II. Leon Kayseri yakınlarında bulunan bir kaleyi ve Ereğli'yi kuşatıp Selçuklulara karşı Bizans ve Papalıkla iletişim kurarak bir ittifak oluşturmaya çalıştı. Ancak II. Rükneddin'in otoritesini sağlamlaştırıp Ermeniler üzerine harekete geçmesiyle onlar yeniden Selçuklulara bağlı hale geldi (1199).⁴⁷²

Bir yandan Selçukluların Haçlılar ile uğraşması bir yandan da kendi içinde taht kavgalarının yaşanması Ermenilere yeniden harekete geçme olanağı sağladı. Bu otorite boşluğundan faydalanmak isteyen Ermeniler yine isyan ederek 1205 senesinde Göksun bölgesine saldırarak bölgede meskûn Türkleri öldürdüler ve onların mallarını yağmaladılar. Bu bölgeyle yetinmeyen Ermeniler Halep ve Elbistan'a da uğrayarak buradaki kimseleri de yağmaladılar. Onların bu hareketleri üzerine bir şekilde harekete

⁴⁷⁰ Ebru Altan, "Haçlı Seferleri ve Anadolu (1197-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi", *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 12 (Haziran 2020), 44-45.

⁴⁷¹ Muharrem Kesik, "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", *Çeşitli Yönleriyle Türk-Ermeni İlişkileri* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006), 5.

⁴⁷² Ali Sevim, *Genel Çizgileriyle Selçuklu Ermeni İlişkileri*, 33.

geçen I. Gıyâseddin Keyhüsrev Kilikya Ermenileri üzerine yürüdü ve onların itaatini sağladı.⁴⁷³

Sultan I. Gıyâseddin'in ölümünün ardından onun oğullarının taht kavgasına tutuşmasını fırsat bilen Ermeniler yeniden isyan ederek bu sefer de Ereğli ve Larende gibi bazı muhkem kaleleri ele geçirdiler. Kardeşine karşı saltanat mücadelesini kazanan Sultan Keykâvus gücünü topladıktan sonra II. Leon üzerine bir sefer düzenledi ve onları mağlup etti. Ağır kayıplar yaşayan Ermeniler tekrardan Selçuklulara tabi oldular ve Selçuklu Sultanı Keykâvus adına para bastırdılar. Böylelikle Anadolu'daki siyasî birliğin belirli ölçüde toplanmasının ardından Ermeniler tekrardan devlete bağlandı ve bu bağlılık Köseadağ Savaşı'na kadar devam etti.⁴⁷⁴

Yine aynı dönemde yüz yıldan uzun bir süredir Selçuklu hâkimiyetinde bulunan Gürcülerin de şehzade isyanlarını fırsat bilip birtakım bağımsızlık hareketlerinde bulunmaya çalışması göze çarpmaktadır. Çağrı Bey'in Anadolu seferi esnasında Gürcüler ile yakın temasta bulunan Türkmen kitleler onlara karşı oldukça önemli zaferler kazanmışlardır. Gürcülerin Selçuklulara karşı harekete geçtiği ilk dönem olarak Berkyaruk'un kardeşleri ile taht mücadelesinde bulunduğu dönemdir. Bu dönemde merkezi otoritesini güçlendiren Gürcü Kralı David ordusunu da buna göre hazırladı. Nitekim 1097 senesinde Sultan Berkyaruk'a vergi vermeyeceğini bildirdi. İç karışıklıklarla meşgul olan Sultan Berkyaruk onun bu hamlesini görmezden geldi. Kral David'in bir sonraki hamlesi ise Türklerin kontrolü altında bulunan Şekki ve Hereti'nin kuşatılması ve ele geçirilmesi oldu.⁴⁷⁵

Gürcülerin yapmış oldukları hamleler bununla da sınırlı kalmamıştır. Nitekim onlar 1121 senesinde kazandıkları Didgori Savaşı ile birlikte bölgedeki önemli güçlerden biri olduklarını Selçuklulara hatırlattılar. Selçukluların iç meseleleri ile meşgul olmalarını fırsat bilen Gürcüler bu savaş ile birlikte Tiflis yolunu kendilerine açmışlardır. Kral David kazanmış olduğu bu zafer ile birlikte Transkafkasya'da büyük bir hareket alanı sağladı. Böylelikle Didgori Savaşı ile birlikte ülkesinin doğu ve batı kısımlarını ilk defa

⁴⁷³ Kesik, "Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları", 18.

⁴⁷⁴ Ayşe Ayçiçek, "Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine", *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/1 (Mart 2018), 71; Faruk Sümer, "Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar Fetihten XVI.Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Mayıs 1963), 4-5.

⁴⁷⁵ Savaş Eğilmez, *Selçuklu-Gürcü İlişkileri (1060-1157)* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 52.

birleşmesini sağlayan Kral David, Gürcistan Devleti'nin kurucusu olarak adlandırılmaktadır.⁴⁷⁶

Gürcülerin hamleleri bununla da yeterli kalmamış onlar Kafkasya'da meskûn Müslümanları kadın, çocuk, yaşlı ayırt etmeden kılıçtan geçirip buradan kovmuşlardır. Nitekim yine bu esnada Anadolu'da saltanat kavgası mevcuttu. Rükneddin Süleymanşah, iktidarı döneminde faaliyetlerini sürdüren, Ani ve Kars gibi önemli şehirleri ele geçiren Gürcüler üzerine bir sefer düzenlemek istedi ancak bu esnada kardeşi Melik Mesud ağabeyine karşı bazı isyankâr hareketlerde bulundu. Geride böyle bir tehdit bırakmak istemeyen Rükneddin Süleymanşah üç sene kadar Ankara'yı kuşattı. Kardeşinin isyanını bir şekilde bastırdıktan sonra Gürcüler üzerine yola çıkan Rükneddin Süleymanşah bu esnada hayatını kaybetti ve Gürcüler rahat bir yayılım alanı buldular.

4.1.4. İsyanların Eyyûbilere Elverişli Siyasî Alan Açması

Selçuklular'da yaşanan şehzade isyanlarının bir diğer neticesi de komşu devletlerin sınırlarını genişletmesi olmuştur. Buna göre orta çağ Türk-İslâm devletlerinden olan Eyyûbîler de bu karışık ortamdan faydalanarak hareket alanı bulmuş ve sınırlarını genişletmişlerdir. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın Anadolu'daki siyasî birliği sağlama faaliyetleri neticesinde Danişmendlilerden Malatya'yı aldığı bilinmektedir. Nitekim II. Kılıçarslan'ın Anadolu'daki siyasî birliği sağlamaya çalışması onun komşusu olan Anadolu beylerini rahatsız etti. Bu doğrultuda Artuklu beylerinin Selâhaddîn Eyyûbî'ye mektup yazıp onları himaye etmelerini istedikleri bilinmektedir. Böylelikle Selâhaddîn Eyyûbî ve II. Kılıçarslan arasında bölgede hakimlik kurma mücadelesi başlamış oldu.⁴⁷⁷

II. Kılıçarslan'ın hayatının son dönemlerinde Anadolu'nun siyasî birliğinin bozulmasını fırsat bilen Selâhaddîn Eyyûbî, Doğu ve Güney Doğu'da bulunan Türkmen beylikleri üzerinde hâkimiyet kurmaya başladı. Selçukluların iç meseleleriyle uğraşmasını fırsat bilen Selâhaddîn Eyyûbî, hazırlıklarını yaparak Musul hedefli bir doğu seferine çıktı. O bu doğrultuda ilk olarak Birecik ve Amik'i ele geçirdi. Daha sonra buralarda kuvvetini

⁴⁷⁶ Erhan Ateş, "Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları", *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (Ekim 2016), 89-90.

⁴⁷⁷ Erdoğan Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", *Belleten* 54/209 (Nisan 1990), 418.

güçlendirdikten sonra Urfa'ya hareket etti ve burayı sulh yoluyla teslim aldı. Urfa'yı ele geçiren Selâhaddîn daha sonra Rakka, Antep, Diyarbakır, Habur ve Nusaybin gibi şehir ve kaleleri ele geçirerek Selçuklular açısından büyük öneme sahip olan tüm el-Cezire bölgesine hâkim oldu.⁴⁷⁸

Selâhaddîn Eyyûbî yalnızca askerî olarak değil siyasî olarak da Selçukluları kontrolü altında tutmak istedi. Bu doğrultuda onun bazı siyasî evlilikler kurduğunu görmekteyiz. Nitekim o ilk olarak Selçuklu şehzadesi Melik Kutbeddin ile kızını nişanladı. Daha sonra ise bir diğer Selçuklu şehzadesi olan Melik Kayserşah'a da kardeşi Melik Adil'in (ö.615/1218) kızını verdi. Böylelikle kardeşler arasında yaşanabilecek olası bir mücadeleyi bu evlilikler vesilesiyle kontrol etmeyi hedefledi. Hatta o bazı elçileri de kardeşler arasına göndererek onların aralarını bozmayı hedefledi. Nitekim denilebilir ki Selâhaddîn'in bu hamleleri neticesinde Selçukluların karışık olan iç meselelerinin daha da vahim hale geldiği, Eyyûbîlerin ise genişleme fırsatı yakaladığını söyleyebiliriz.⁴⁷⁹

4.1.5. Merkezi Otoritenin Zayıflaması ve Moğol İstilas

Selçuklu devletlerinde yaşanan şehzade isyanları direkt olarak Moğol İstilas'na sebebiyet vermiş olmasa da dolaylı yoldan Moğolların hareket alanını rahatlatmıştır. Büyük Selçuklu Sultanı Sencer'in uzun süren iktidarının yıkılmasıyla birlikte Horasan Selçuklularının bölgede kurmuş olduğu otorite bir süreliğine sekteye uğramıştır. Selçukluların devamı niteliğinde olan Harezmşah Devleti bir süreliğine de olsa bölgede iktidarı sağlamıştır. Harezmşahların iktidarı uzun yıllar sürmemiş, Doğu'dan yükselen Cengiz Han önderliğindeki Moğollar onların yaşam alanlarını talan etmiştir. Harezmşah Devleti'nin Moğollar tarafından ortadan kaldırılmasıyla birlikte Moğollar ile Selçuklular burun buruna gelmişlerdir.

Moğollar ile Selçukluların ilk teması 13. Yüzyılın ilk yarısına rastlamaktadır. Harezmşah hükümdarı Alâeddîn Muhammed'in oğlu Celâleddîn Megüberti'nin ortadan kaldırılması için görevlendirilen Moğol komutanları, görevlerini yerine getirmek amacıyla Azerbaycan'daki otlaklara yerleşmişlerdir ve böylelikle Moğol tehlikesi Selçukluların da kapısına dayanmıştır. Öyledir ki Moğol komutanı Çormagon Noyan, Selçukluların ve

⁴⁷⁸ Ramazan Şeşen, Salâhaddîn-i Eyyûbî, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/337-340; Merçil, "Sultan Salâhaddîn Eyyûbî'nin Anadolu'daki Türk Devletleriyle Münasebetleri", 420-421.

⁴⁷⁹ Ali Üremiş, *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti* (Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001), 97-98.

çevredeki öteki devletlerin tepkisini ölçmek ve güçlerini test etmek maksadıyla Ahlat, Diyarbakır ve Malatya gibi şehirleri tahrip etmiştir. Nitekim onun esas amacı gözüne kestirmiş olduğu Anadolu'nun askerî gücünü, yollarını, geçitlerini, iklim koşullarını ve kalelerini yakından tanımaktır. Bununla da yetinmeyen Çormagon Noyan, Erzurum'u aşarak Sivas'a kadar ulaşmış ve onun bu hareketi en nihayetinde Alâeddîn Keykubad'ın harekete geçmesine sebep olmuştur.⁴⁸⁰

Sultan Alâeddîn Keykubad döneminde ilk sürtüşmeler yaşansa da esas saldırılar II. Gıyâseddîn Keyhusrev döneminde yaşanmıştır. Henüz çocuk yaşta olan Sultan, Moğollar için elde edilmesi oldukça kolay gözükmekteydi. Moğolların iştahını kabartan tek etken yalnızca bu değildi. Uzunca yıllar sürmemiş olsa da devlet içerisinde yaşanan isyanlar da otoritenin zayıflamasına ve hazinenin azalmasına sebebiyet vermiştir. Nihayetinde bu ve bunun gibi birçok nedenden ötürü Selçuklular Moğollar karşısında duramamış ve 641/1243 senesinde Köseadağ Savaşı'nda ağır bir yenilgi alarak Moğol tahakkümü altına girmişlerdir.⁴⁸¹

Moğol İstilasına dolaylı yoldan da olsa yol açan sebeplere baktığımızda araştırma konusu ile doğrudan bağlantılı olan şehzade isyanları açıkça görülmektedir. Anadolu'da yaşanan şehzade isyanları ve taht kavgaları yalnızca merkezi otoriteyi sarsmamış, toplumun büyük bir bölümünü de etkilemiştir. Yaşanan taht kavgaları halkın merkezi yönetime karşı olan güvenini de sarmış olmalıdır. Nitekim yaşanan bu sarsıntı halkın Moğollara karşı seferber olmasının önüne geçmiştir.

4.2. İsyânların Yol Açtığı İktisadî Kayıplar

Orta çağ Türk-İslâm müverrihlerinin tarih yazımı anlayışından dolayı Selçuklularının iktisadî gelişmişlikleri ve onların savaş ya da isyanlar gibi beşerî unsurlardan ne derecede etkilendikleri detaylı olarak bilinmemektedir. Bundan dolayı çalışmanın bu bölümünde kısıtlı ölçüde faydalanabildiği kadarıyla bilgileri aktarılmaya çalışılacaktır.

Selçukluların Anadolu coğrafyasına ilk akın yaptıkları dönemde Anadolu'daki iktisadî durumun hem ticari açıdan hem de iktisadi açıdan geri kalmış olduğunu bilmekteyiz. Bu durumun temel sebebi olarak ise Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu topraklarında

⁴⁸⁰ Salim Koca, "Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu'nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 37 (Nisan 2016), 40-41.

⁴⁸¹ Köseadağ Savaşı hakkında detaylı bilgi için bkz. Faruk Sümer, "Köseadağ Savaşı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/272-273.

yürütmüş olduğu iktisat anlayışıdır. Nitekim bu Bizans'ın bu politikasına göre Anadolu'daki halk ağır vergilere maruz kalmaktaydı. Rumların ve Ermenilerin maruz kaldıkları bu ağır vergi politikası onların Selçukluların hâkimiyetine girmelerine sebep olan önemli unsurlardandır. Selçukluların Anadolu'da siyasî birliği sağlaması ve bir emniyet ortamı yaratması Anadolu'daki ticaretin yeniden canlanmasını sağlamıştır.⁴⁸²

4.2.1. Ticaret Yollarının Tahrip Edilmesi

Medeniyetin ilk yıllarından itibaren ticaret açısından önemli bir konuma sahip olan Anadolu coğrafyası, Selçukluların Anadolu'ya gelmesiyle birlikte daha da önemli bir konuma sahip olmuştur. Selçukluların bu coğrafyada ticaret yollarına sahip oluşu ülke açısından oldukça kıymetliydi. Nitekim bu ticaret yolları sayesinde çok farklı coğrafyalardan Anadolu'ya birçok ihtiyaç maddesi gelmekteydi.⁴⁸³ Dolayısıyla Anadolu coğrafyasının bu denli imkana sahip olmasından faydalanmak isteyen Selçuklular bu doğrultuda ticareti canlı tutmak için hanlar ve kervansaraylar gibi doğrudan ticaret ile alakalı yapılar yapmışlardır.

II. Kılıçarslan döneminde Anadolu'daki ticaretin ve iktisadî hayatın canlandığı görülmektedir. Nitekim bu dönem itibarıyla Anadolu'da altın sikkelerin kesildiğini ve ilk nitelikli kervansarayların inşa edildiği bilinmektedir.⁴⁸⁴ Yine II. Kılıçarslan döneminde görülmektedir ki Anadolu'daki tarım hayatı geliştirilmeye ve üretim teşvik edilmeye çalışılmıştır. Bu doğrultuda göçer durumdaki Türkmenler iskân edilmiş ve gayri müslim tebaanın da Selçuklu topraklarında iskân edilmesine çalışılmıştır.⁴⁸⁵

II. Kılıçarslan'ın kurmuş olduğu bu ticari ve iktisadî düzen ne yazık ki böyle devam etmemiştir. Onun ülkeyi oğulları arasında paylaştırması neticesinde ortaya çıkan taht kavgaları bu ticari düzenin bozulmasına ve ülkenin iktisadının zarar görmesine sebebiyet vermiştir. Özellikle II. Süleymanşah'ın ölümünün ardından ortaya çıkan siyasî boşluğu ve taht kavgalarını değerlendirmek isteyen Haçlılar bu doğrultuda Karadeniz'de bulunan ticaret güzergahlarını ele geçirdi ve Türklerin denizle olan bağlantılarını kopardılar.

⁴⁸² İsmet Kayalıoğlu, "Selçuklular Döneminde Konya'da Ticari Hayata Bir Bakış", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 107.

⁴⁸³ Örneğin Karadeniz'in kuzeyindeki önemli ticaret yolları vasıtasıyla Anadolu'ya tuzlanmış balıkların, kürklerin ve hatta satılmak üzere kölelerin geldiği bilinmektedir. Detaylı bilgi için bkz. Claude Cahen, "XIII.Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito, Selçuklular*, Yapı Kredi Yayınları 29, 132-133.

⁴⁸⁴ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 234.

⁴⁸⁵ Cahen, "XIII.Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", 133.

Özellikle Karadeniz'in kuzeyinden gelen ve buradan Sivas'a nakledilen köle ticareti ağır sekteye uğradı. İktidarı esnasında bu durumu tersine çevirmek isteyen I. Gıyâseddin Keyhusrev bu doğrultuda Trabzon'u kuşatmış olsa da başarılı olamadı.⁴⁸⁶

4.2.2. Şehirlerin Tahrip Edilmesi ve Halka Yüklenen Ağır Vergiler

Siyasî buhranın getirmiş olduğu bir diğer iktisadî sıkıntı ise şehirlerin kuşatılması ve bu neticede tahrip edilmesi idi. Bu kuşatmalar bazen kardeşlerin birbirlerini kuşatması şeklinde olup bazen de dış güçlerin şehirleri kuşatıp yağmalaması şeklinde meydana gelmekteydi. Nitekim buna örnek olarak Haçlıların Konya'yı kuşatıp burayı yağmalamalarını ve halka büyük eziyet çektirmeleri örnek verilebilir. III. Haçlı seferi ile birlikte Alman Kralı Barbarossa'nın öncülüğünde Haçlılar Konya'yı bir süre kuşattı ve bu şehri ele geçirdi.⁴⁸⁷ Haçlıların şehri ele geçirmesi ile birlikte şehirde yağma ve talan hareketlerine giriştiler. Nitekim onlar şehirdeki tahıl ambarlarına saldırıp buğday ve arpaları yağmaladılar. Bununla da yetinmeyip şehir meskûnlarının evinde bulunan altın, gümüş ve diğer kıymetli eşyaların hepsini yağmaladılar.⁴⁸⁸

Savaş iâşesi ve lojistik bir savaşın sonucunu belirleyen en önemli unsurların başında gelmektedir. Bundan dolayıdır ki Selçuklular'da her ne amaç için hazırlanmış olursa olsun bir ordunun iâşesi, savaş hazırlığının en önemli unsurlarındandı. Bu iâşe hazırlığı ise bazı dönemlerde bölge halkını iktisadî olarak oldukça yıpratmaktaydı. Bu açıdan bu konu Sultan Berkayaruk'un kardeşi Muhammed Tapar üzerine yürümesi üzerinden değerlendirilmeye çalışılacaktır. Sultan Berkayaruk'un İsfahan'a yürüdüğü esnada ordunun iâşesini sağlamak için bölgeden çeşitli gıda ürünleri alışverişi yaptı. Ancak ordunun miktarı o kadar fazlaydı ki bu alışveriş sonrasında bölgede bir kıtlık yaşandı. Şüphesiz iâşe için yerel halktan yapılan alışveriş bölge halkına katkıda bulunuyordu ancak bazı durumlarda ters etki de yaratabilmekteydi. Bu durumda hayvan satıcıları servetlerine servet katsalar da kıtlık ortamı oluşabilmekteydi ve ürün azlığından dolayı fiyatlar bir hayli artabiliyordu.⁴⁸⁹

⁴⁸⁶ Cahen, "XIII.Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", 134.

⁴⁸⁷ Işın Demirkent, "Haçlılar", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 14/525-546.

⁴⁸⁸ Seyfettin Kaya, "Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa'nın Konya'yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2020), 160.

⁴⁸⁹ Hasan Yenidoğan, "Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri", *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2023), 695.

Berkyaruk'un İsfahan'ı kuşattığı esnada savunmaya büyük önem vermesine rağmen Muhammed Tapar büyük zorluk yaşadı. Nitekim uzun süren kuşatma esnasında şehirdeki yiyeceklerin çok büyük çoğunluğu bittiğinden dolayı halk açlıktan ölmek adına şehirdeki hayvanları kesip yemişlerdir. Ayrıca Muhammed Tapar halka ağır vergiler koyduğu gibi şehrin zenginlerinden de belli miktarlarda borç para almıştır.⁴⁹⁰

Yine şehzade isyanları üzerinden gidecek olursak isyan eden yahut da savunma durumunda olan Selçuklu mensubu kimse bu durumda hazırlıklarını çok iyi yapmalıydı. Bu hazırlık esnasında her şey düşünülmüş olsa da sefer ya da kuşatma esnasında farklı sebeplerden dolayı çeşitli ihtiyaçlara gerek duyulmaktaydı. Örneğin uzun süren kuşatmalar ya da yürüyüş esnasında askerlerin aynî ve nakdî ihtiyaçları olmaktaydı. Bu ihtiyaçları gidermek açısından da halktan ek vergiler alınabilmekteydi ve bu ek vergiler zaten iktisadî zorluk çekmekte olan halkı iyice yıpratmaktaydı. Bu ek vergilerden bir tanesi “*na'l-bahâ*”⁴⁹¹ adını taşımaktadır. Bu ödeme biçimine I. Gıyâseddin Keyhusrev döneminde rastlanmaktadır. Rükneddin Süleymanşah'ın Konya'yı kuşattığı esnada şehir halkı uzun süren bu kuşatmaya dayanamadı ve Rükneddin Süleymanşah'a ulaştı. Kuşatma yaklaşık üç aydır devam ediyordu ve bundan dolayı ticari hareketlilik durma noktasındaydı. Buna göre gönderilen elçi Şehzade Süleymanşah'a kuşatmayı kaldırması halinde onun sefer masraflarını karşılayacaklarını bildirdi. Buna göre şehir halkı Rükneddin Süleymanşah'a beş yüz bin nakit para, atlas kumaştan üç yüz kadar elbise, altın detayları olan iki yüz adet elbise, iki yüz tane katır, üç yüz tane at, iki bin tane inek, üç yüz tane deve ve on bin adet koyun teklif etmişlerdi.⁴⁹²

Selçuklu ordusu için iaşenin büyük önem arz ettiği bilinmektedir. Sefer ya da kuşatma esnasında askerlerin erzak eksikliği çekmesi komutanları açısından oldukça tehlikeli bir durumdu. Nitekim temel ihtiyaçlardan mahrum kalan asker bağlı bulunduğu kimseye olan bağlılığını kaybedip taraf değiştirmekteydi. Bunun bir örneğini Sultan Melikşah ve ona isyan eden kardeşi Tekiş'in taht mücadelesinde görmekteyiz. 473/1080 tarihinde Tekiş'in

⁴⁹⁰ Kılınççeker, Büyük Selçuklu Sultanı Berkyaruk Dönemi Saltanat Mücadeleleri, 621.

⁴⁹¹ Na'l-Bahâ'nın iki anlamı vardır. Bunlardan bir tanesi ayakkabı, pabuç ya da nal anlamına gelmektedir. Bir diğer anlamı ise kıymet ve bedel anlamına gelmektedir. Büyük Selçuklular döneminde Na'l-Bahâ'ya rastlanamamıştır. Örneklerine daha çok Türkiye Selçukluları döneminde rastlanmıştır. Na'l-Bahâ hakkında detaylı bilgi için bkz. Erdoğan Mercil, “Na'l-Bahâ ve Kullanışına Dair Örnekler”, *Belleten* 60/227(Nisan 1996), 21-32.

⁴⁹² İbn Bîbî, *el- Evâmîrü'l Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye*, 52; Azîmî, *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler*, 38-39; Târîh-i Âl-i Selçuk, *Anonim Selçuk-nâme*, 26-27.

isyan etmesi ile birlikte onun üzerine yürüyen Melikşah, ona ait olan Tirmiz Kalesi'ni ele geçirip kardeşinin hayvanlarına ve bazı erzaklarına el koydu. Bunun üzerine erzaksız kalan Tekiş'in askerleri erzaklarını ve hayvanlarını geri istedi. Aksi takdirde Sultan Melikşah'ın tarafına geçeceklerini bildirmişlerdi.⁴⁹³

Taht mücadeleleri sebebiyle halkın yaşamış olduğu bir diğer sıkıntı ise özellikle yerleşik vaziyette olan halkın geçimini sağladığı tarım arazilerinin tahrip edilmesi idi. Kuşatmanın ya da savaşın uzunca bir süre sürmesinden dolayı askerin kullanmış olduğu binek hayvanlara yem ihtiyacı duyulmaktaydı. Nitekim Büyük Selçuklular'dan örnek verecek olursak askerler bir tanesi yedek olmak üzere iki at ile orduya katılmaktaydı. Bir ordu asker olarak ne kadar kalabalıksa binek hayvan olarak onun en az iki katı kadar kalabalıktı.⁴⁹⁴ Dolayısıyla bu hayvanların yiyecekleri bittiği esnada eğer ki hayvanların yiyecek ve su ihtiyaçlarını giderecek bir arazi yoksa ordu tarlaların etrafına kamp kurmaktaydı. Böylelikle tarım arazisi tahrip edilen halk iktisadî olarak sıkıntı yaşamaktaydı.

4.3. İsyânların Doğurduğu Sosyal Neticeler

Selçuklular tarihinde yaşanan taht kavgaları toplum açısından bazı olumlu ve olumsuz neticelere yol açmıştır. Yaşanan isyanlar neticesinde iki tarafın birbiri ile savaşmaları doğrudan toplumu etkilemiştir. Nitekim bu savaşlar neticesinde sosyal yapının bozulduğunu, ailelerin geçim kaynaklarını kaybettiklerini, toplumsal dayanışmanın yer yer yok olduğunu ve bunun neticesinde de zorunlu göçlerin yaşandığını tahmin etmek zor değildir. Saltanat uğruna yapılan savaşlar neticesinde birçok aile dağılmış ya da geçim zorluğu yaşamıştır.

4.3.1. Nüfus Kaybı ve Mecburi Göç

Savaş yıllarında iktisadî istikrarın sekteye uğraması ve yer yer geçim kaynaklarının tahrip edilmesi özellikle erkekleri savaşa ya da çevre beldelere yağma yapmaya sevk etmiştir. Çünkü savaş demek para ve ganimet demektir. İsyânlar neticesinde ortaya çıkan savaşta ölen ya da esir düşen erkeklerin geride bıraktıkları aileler de büyük sosyal travmalar yaşamışlardır.

⁴⁹³ Hasan Yenidoğan, *Büyük Selçuklu Ordusunda Sefer Organizasyonu* (Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 220.

⁴⁹⁴ Yenidoğan, "Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri", 694.

Yaşanan taht kavgalarından mütevellit köy ve şehir halkının bazı durumlarda yaşadığı yerleri terk ettiği ve hatta terk ederken geride bıraktığı şehir ya da köyü başkaları yağmalamasın diye tahrip ettiği bilinmektedir. Bazı durumlarda ise kuşatma esnasında şehirdeki evler kullanılamaz hale gelmekteydi. Yaşanan kuşatmalar yalnızca şehirleri tahrip etmemekteydi. Nitekim şehir halkının psikolojisini bozmak ve teslim olmaya zorlamak için kuşatma esnasında bazen şehrin dışındaki tarlalar bilerek yakılıyordu. Hatta bununla da yetinmeyip ağaçların dahi kesildiği olmaktaydı.⁴⁹⁵

Berkyaruk ve Muhammed Tapar arasında yapılan savaşlar esnasında asayiş o kadar bozulmuştu ki eşkıyalık ortaya çıkmış ve halk yağmalama olaylarına karışmıştı. Halk yiyecek bulamadığından dolayı köyleri yağmalayıp ateşe vermiş, şehirleri kuşatıp tahrip etmiştir.⁴⁹⁶ Bu durumdan ötürü yeni vergiler konulmuş ve şehirde karaborsa ortaya çıkmıştır. Ayrıca halk o kadar fakirleşmişti ki kimse ev ya da arsa alacak paraya sahip olmadığından dolayı bu gibi emtialar çok ucuza satılığa çıkmıştı.⁴⁹⁷

Mecburi göç ve sosyal travmaya bir örnek vermek gerekirse Tutuş'un isyanından bir örnek verilebilir. Nitekim Melik Tutuş, Sultan Melikşah'ın ölümünün ardından taht sahibinin kendisi olduğunu düşünerek yeğeni Berkyaruk'a karşı isyan etti. Berkyaruk'a karşı güç kazanmak amacıyla asker toplayan Tutuş, bu esnada civarındaki şehirleri de ele geçirmekteydi. Nitekim bu doğrultuda Nusaybin'i kuşatan Tutuş, bu şehirde iki bin kadar insanı öldürmekten çekinmemiştir. Hatta o ölümden kaçıp cami ve ibadethanelere sığınan insanları bile kılıçtan geçirdi ve şehri askerine yağmalattı. Nitekim yağmalanan şehirde kalmak istemeyen halk ise kış olmasına rağmen mecburen şehirden göç etmek zorunda kaldı.⁴⁹⁸

4.3.2. İsyanların Sosyo-Kültürel Etkileri

Bahsettiğimiz şehzade isyanlarının toplum ve devlet açısından olumsuz birçok neticesi olsa da dolaylı yoldan olumlu olan bazı neticeleri de olmuştur. Nitekim doğdukları ilk andan itibaren titizlikle eğitimleri sürdürülen şehzadelerin birçoğu ilim ve sanata oldukça meraklılardı. Onların belli bir yaşa geldikten sonra kendilerine tayin edilen yerlere gönderilmeleri neticesinde gitmiş oldukları bu bölgelerde ilim ve sanat alanında

⁴⁹⁵ Yenidoğan, “Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri”, 700.

⁴⁹⁶ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/274.

⁴⁹⁷ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/273.

⁴⁹⁸ İbn Esir, *el-Kâmil fit't-tarih*, 10/189; Sevim, “Tutuş'un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü”, 416.

faaliyetlerde bulundukları bilinmektedir. Şehzadeler iyi bir hükümdar olmanın ilim ve sanattan da geçtiğini bilmekteydiler. Dolayısıyla onlar rakibi olan kardeşlerinin karşısına en donanımlı şekilde çıkmaları gerekmekteydi. İşte onlar bu doğrultuda yönetmekte oldukları bölgeyi ilim ve kültür açısından bir cazibe merkezi haline getirmeye çalışmışlardır. Burada sanat erbaplarını ve ilim insanlarını en iyi şekilde ağırlayarak onlara saraylarında yer vermişler ve onları korumuşlardır. Şehzadelerin girişmiş oldukları bu kültürel faaliyetler neticesinde hanlar, hamamlar, medreseler ve çeşitli eserler meydana gelmiştir. Bu vesileyle kültürel gelişme hamleleri halk nazarında da geçerlilik kazanmıştır.

Kültürel gelişime en çok önem veren Selçuklu şehzadelerinden bir tanesi Rükneddin Süleymanşah olmuştur. Bunun sebebine baktığımızda ise II. Kılıçarslan'ın ülkeyi oğulları arasında bölüştürmesinden doğan taht kavgaları esnasında o bir süre sessiz kalmış ve bu kavgalara bulaşmamıştır. O, bu süreçte hâkim olduğu bölgeyi kültürel ve mimari açıdan geliştirmeye çalışmıştır. Onun bu amaç doğrultusunda şairleri, edipleri, alimleri ve çeşitli düşünürleri sarayında ağırladığı ve onların hamisi olduğu bilinmektedir. Nitekim Anadolu'da yazılan önemli Farsça eserlerden biri olan *Ravzat al- 'Ukul* onun isteği üzerine yazılmıştır.⁴⁹⁹ Ayrıca Rükneddin Süleymanşah Altunaba Medresesi'ni ikmal ederek onun vakfiyesini oluşturmuştur. Bunun haricinde Konya ve Niğde'deki surları tamir ve inşa ettirdiği gibi Kızılırmak'ta bulunan Tekgöz Köprüsü'nü de yaptırmıştır.⁵⁰⁰ Yaşanan taht kavgaları esnasında taraf olmayıp ortamın karmaşıklığından faydalanan bir diğer Selçuklu şehzadesi Muhyiddin Mesud olmuştur. Ankara meliki olan Muhyiddin Mesud'un da alimlere, ediplere, şairlere ve mimarlara büyük kıymet verdiği bilinmektedir. O, şehzadeliliği esnasında meliklik bölgesi olan Ankara'yı sanat ve kültür açısından cazip bir yer haline getirmeye çalışmıştır. Bu doğrultuda onun en büyük kültürel faydası Ankara'da bulunan Alâeddin Cami'sini inşa ettirmesi olmuştur.⁵⁰¹

⁴⁹⁹ Arslan, *II. Kılıçarslan'ın Çocukları Arasındaki Mücadeleler ve Bu Mücadelelerin Neticeleri*, 89.

⁵⁰⁰ Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 236.

⁵⁰¹ Nusret Çam, Ayşe Ersay, "Ankara Muhyiddin Mesud (Alâeddin Camii)nin İlk Şekli ve Türk Mimarisindeki Yeri", *Vakıflar Dergisi* 38 (Aralık 2012), 16.

SONUÇ

Ortaçağ Türk-İslâm tarihinin en mühim dinî, siyasî, iktisadî ve askerî güçlerinden biri olan Selçukoğulları, hüküm sürmüş oldukları coğrafyalarda uzun yıllar boyunca varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Ancak dönem dönem bu büyük imparatorluğun çeşitli kollarında devleti zayıflatan ve hatta parçalanma noktasına açan bazı idarî değişikliklerin meydana geldiği görülmektedir. Nitekim imparatorluğun iç yapısı ve hanedanlık ilişkileri sonucu devletin idarî mekanizmasının zayıflaması ve bunun neticesinde de şehzade isyanlarının ortaya çıkması kaçınılmaz olmuştur. Devletin ilk hükümdarı olan Tuğrul Bey dönemi ile başlayan şehzade isyanlarının töre ve toplumsal temeller bakımından bazı karşılıkları vardır. Çoğu iktidar şeklinde olduğu gibi Türklerde de ilahî temellere dayanan iktidar biçimi (Türk hükümlanlık anlayışı), “kut, ülüg ve ülüş” gibi kavramlar ile birleşerek hanedan mensubu olan şehzadelerin iktidar kavgasına girişmelerinin arka planını oluşturmuştur. Şehzade isyanlarının Türk töresinde, İslâm hukukunda ve modern hukukta bazı karşılıkları mevcuttur. Bu bağlamda şehzade isyanlarının İslâm hukuku, modern hukuk ve Türk töresi sınırları içinde incelemek bu isyanların toplumsal ve hukuki temellerini ortaya koyacaktır.

Türk hakimiyet anlayışına göre kan vasıtasıyla aktarılan yönetme hakkına hangi hanedan üyesinin sahip olduğu bilinmediğinden dolayı taht kavgaları meydana gelmiştir. Esasında devlet, tüm hanedan üyelerinin ortak malı olarak kabul edilmekteydi. “Şehzade” ya da “Melik” olarak nitelendirilen hanedanın erkek üyeleri devlet yönetiminde kendinin de payı olduğunu bilmekteydi. Ancak en liyakatli olanın kim olduğu bilinmediğinden dolayı tahta oturmak anlamında herkes için bir açık kapı mevcuttu. Dolayısıyla bu durum mülk ü saltanat mücadelesinin her çağda meydana gelmesine ve devletin idarî mekanizmasının bozulmasına olanak sağlamıştır.

Bahsedilen durumun farkında olan hükümdarlar iktidar için en mantıklı ve en yetkin şehzadeyi titizlikle yetiştirmişlerdir. Bu doğrultuda hükümdarlar genç şehzadelerin eğitime oldukça önem vererek onların en iyi eğitimi almalarını sağlayarak “atabeg” denilen akıl hocalarını onların hizmetine vermişlerdir. Şehzadelerin olası bir isyanını engellemek amacıyla onların hizmetine akıl hocaları gönderilmişse de bu bazı durumlarda işe yaramamıştır. Askerî, idarî ve kültürel alanlarda eğitim gören şehzadeler bu eğitimler sayesinde yönetim yeteneklerini geliştirerek taht için en doğru adayın kendileri olduğunu gösterme çabası içine girmişlerdir. Nitekim onların kendilerine ait divanları, askerleri,

hazinelere vardı ve onlar kendileri adına günde üç defa nevbet dahi çaldırabiliyorlardı. Bu da onların içerisindeki asi yanı çıkartmaktaydı.

“Melik” olarak da adlandırılan şehzade kavramı esasında yalnızca hükümdarın erkek çocuğunu/çocuklarını nitelendirmemektedir. Hanedan üyesi olan her erkek birey şehzade ya da melik olarak adlandırılabilir. Bu doğrultuda Horasan Selçukluları döneminde İbrahim Yinal’ın, Resul Tegin’in, Kutalmış b. Arslan’ın, Tekiş’in vd. hanedan mensubu kimselerin isyanları şehzade isyanları olarak değerlendirilmiştir. Onların kalkışmış oldukları bu isyanlar devletin merkezi otoritesini oldukça yıpratmış ve devletin iç huzurunu bozmuştur. İktidar hırsı, geçmişten gelen bazı husumetler, idaredeki memnuniyetsizlikler ve merkezi idarenin çarklarının bozulması bu isyanlara neden olan hususlardan bazılarıdır.

Meydana gelen isyanların sebepleri olduğu gibi bazı ağır sonuçları da olmuştur. Bu sonuçlardan en mühimlerinden bahsedecek olursak bazı emîr ve devlet adamlarının güç kazanması, Bâtıniler gibi tehlikeli ve sapkın grupların faaliyet alanlarını genişletmesi, Haçlıların, Ermenilerin ve Gürcülerin Selçuklu topraklarında rahatça hareket etmesi ve Eyyûbilerin bu karışıklıklardan faydalanarak siyasî kuvvetlerini arttırması örnek verilebilir. Şehzade isyanları olumsuz anlamda bazı iktisadî sonuçlara da neden olmuştur. İsyenlar neticesinde meydana gelen savaşılar devletin hazinesini tüketmiş, savaşılar sebebiyle ticari yollar tahrip edilmiş ve ticarete güven azalmıştır. Yine aynı şekilde kuşatma sebebiyle tarım arazilerinin ve şehirlerin tahrip edilmesi neticesinde halk açlık ve sefalet içine düşmüş ve göç etme mecburiyetinde kalmıştır.

Nihai olarak denilebilir ki farklı birçok nedenden ötürü Selçuklular’da yaşanan şehzade isyanları devletin siyasî, iktisadî ve sosyal yapısını derinden etkileyerek imparatorluğun güç kaybetmesine ve nihayetinde de çöküşüne sebep olmuştur.

KAYNAKÇA

- Ahmed b. Mahmud. *Selçuk-Nâme*. 2. Cilt. haz. Erdoğan Merçil. İstanbul: Kervan Kitapçılık, 1977.
- Aksarayî. Kerimüddin Mahmud. *Müsâmeretü'l-Ahbâr*. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Anna Kommena. *Alexiad (Malazgirt'in Sonrası)*. çev. Bilge Umar. İstanbul: İnkılâp Kitabevi. 1996.
- Azîmî. *Azîmî Tarihi: Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler: H.430-538*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Bündârî. *Zubdat Al- Nusra va Nuhbat Al Usra (Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi)*. çev. Kıvameddin Burslan. İstanbul: Maarif Matbaası, 1943.
- Celâleddîn Suyûtî. *Halifeler Tarihi (Târihü'l-Hulefa)*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- Cûzcânî. *Tabakât-ı Nâsirî (Gazneliler, Selçuklular, Atabeglikler ve Hârezmşâhlar)*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus). *Abu'l Farac Tarihi*. C.1-2. çev. Ömer Rıza Doğrul. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1999.
- Kazvînî. *Târîh-i Güzîde*. çev. Erkan Göksu. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2015.
- Târîh-i Âl-i Selçuk. *Anonim Selçuk-nâme*. çev. Halil İbrahim Gök, Fahrettin Çoşguner. Ankara: Atıf Yayınları, 2014.
- İbnü'l Adîm. *Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb*. çev. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1982.
- İbn Bîbî. *Anadolu Selçukî Devleti Tarihi*. çev. M. Nuri Gençosman. Ankara: Uzluk Basımevi, 1941.
- İbn Bibi. *el- Evâmîrü'l Alâ'yye fî'l-Umûri'l-Alâ'yye*. 1. Cilt. çev. Mürsel Öztürk. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- Sıbt İbnü'l Cevzî. *Mirâtü'z-zaman fî Târîhi'l-âyân'da Selçuklular*. trc. Ali Sevim. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2011.
- İbnü'l Esîr. *el Kâmil Fi't- Tarih*, C.9-12. çev. Abdülkerim Özaydın. İstanbul: Bahar Yayınları, 1986.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullah. *Cami'ü't- Tevârih- Selçuklu Devleti*. çev. Erkan Göksu-Hüseyin Güneş. İstanbul: Selenge Yayınları, 2010.
- Yusuf Has Hacib. *Kutadgu Bilig*. Ankara: Gençlik Spor Yayınları, 2019.

- İbn Haldûn. *Mukaddime*. 2.Cilt. çev. Zakir Kadiri Ugan. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- İbnü'l Kalânîsî. *Şam Tarihine Zeyl I. ve II. Haçlı Seferleri Dönemi*. çev. Onur Özatağ. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2015.
- İbn Kesîr. *el-Bidaye ve'n-Nihaye (Büyük İslam Tarihi)*. çev. Mehmet Keskin. 12. Cilt. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1994.
- Hüseyinî. *Ahbârü'd-Devleti's-Selçûkiyye*, çev. Necati Lügal. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1943.
- Urfalı Mateos. *Urfalı Mateos Vekayi-namesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)*. çev. Hrant D. Andreasyan. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- Muhammed b. Havendşah b. Mahmud Mirhand. *Ravzatu's-Safa fî Sîreti'l- Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-, Selçûkiyye)*. çev. Erkan Göksu. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015.
- Râvendî. *Râhat-üs-Sudûr ve Ayet-üs-Sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)*. çev. Ahmed Ateş. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2020.
- Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah. *Câmiu'd-Düvel: Selçuklular Tarihi (Horasan-Irak, Kirman ve Suriye Selçukluları)*. Yay. Ali Öngül. İzmir: Akademi Kitabevi, 2000.
- Nizamülmülk. *Siyasetname*. çev. Mehmet Taha Ayar. 5. Basım. İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2009.

Telif Eserler

- Agacanov, S. G. *Oğuzlar*. çev. Ahmet Annaberdiyev. İstanbul: Selenge Yayınları, 2002.
- Ağırnaslı, Nilay. "Selçuklular Döneminde Şehzâde Eğitimi". *Medeniyet ve Toplum Dergisi* 1/1 (Bahar 2017), 73-91.
- Ahmetbeyoğlu, Ali. "Eski Türklede Kut ve Töre Bağlamında Hükümrânlığın Hududları". *Tarih Dergisi-Turkish Journal of History* 71 (Ağustos 2020), 29-50.
- Akbulut, İlhan. "İslam Hukukunda Suçlar ve Cezalar". *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 52/1 (Şubat 2003), 167-181.
- Akcan, Ayten. "Eski Türklerde Devlet Yönetiminde Hakimiyetin İlâhi Temelleri". *Mecmua- Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi* 10 (Eylül 2020), 303-321.
- Akkuş, Mustafa. "Nizamü'l-Mülk Suikastının Dönemin Kaynaklarına Yansıması". *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 8 (Ekim 2018), 165-186.
- Albayrak, Fatih Mehmet. *İslam Hukukunda Terör Niteliği Taşıyan Suçlar*. Bursa: Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.

- Alptekin, Coşkun. “Atabeg”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/38. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- , “Aksungur”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/296. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- , “Begteginliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/342-344. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Altan, Ebru. “Haçlı Seferleri ve Anadolu (1197-1190): Türkiye Selçukluları Tarihinde Haçlı Seferlerinin Yeri ve Önemi”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 12 (Haziran 2020), 35-50.
- , “Yağısıyan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 43/177-179. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Armaki Taqi Azad, Kamali Maryam, “Selçuklular Devleti’nde İktidarın Yapısı ve Siyasî Meşruiyet”. çev. Yasemin Ellik. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 13 (Aralık 2020), 263-286.
- Arslan, İhsan. “İlk Türk-İslâm Devletlerinde Hükümdarlık ve Hâkimiyet Sembolleri”. *Ekev Akademi Dergisi* 16/51, 73-92.
- Aslan, Emre-Şahin, Mustafa. “Orta Çağ Türk-İslam Devletlerinde Nevbet”. *Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 8 (Aralık 2020), 107-144.
- Arslan, Halil. *II. Kılıçarslan’ın Çocukları Arasındaki Mücadeleler ve Bu Mücadelelerin Neticeleri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Arık, Feda Şamil. “Türkiye Selçuklu Devletinde Siyaseten Katl 1075-1243”. *Belleten* 63/236 (Nisan 1999), 43-94.
- Ateş, Erhan. “Selçuklu-Gürcü Mücadelelerinde Bir Dönüm Noktası: Didgori Savaşı (1121) ve Sonuçları”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 35/60 (Ekim 2016), 73-96.
- Atık, Kayhan. “Türklerdeki Atabeylik Sisteminin Karşılaştırılmalı Tarih Açısından Değerlendirilmesi”. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi* 6/78 (2018), 128-134.
- Ayçiçek, Ayşe. “Kilikya Ermeni Baronluğunun Ortaçağ Anadolu Tarihindeki Yeri Üzerine”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 1/1 (Mart 2018), 61-82.
- Aydın, Melikşah. “İslam Hukukuna Göre İsyan (Bağy) Suçu ve Cezası”. *Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 23/2 (Aralık 2015), 49-77.
- Aylar, Mustafa. “Hasan Sabbah ve Camiü’t-Tevarih, Tarih-i İsmâîlîyân’da Onun Döneminde Öldürülenler”. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 10/52 (2017), 325-334.

- Bayındır, Abdullah. *Selçuklular'da Saltanat Mücadeleleri*. Gaziantep: Gaziantep Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017.
- Baykara, Tuncer. *I.Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997.
- Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/425-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Başer, Sait. *Kutadgu Bilig'de Kut ve Töre'den Sevgi Toplumuna*. İstanbul: Seyran Kitap, 1995.
- Bezci, Fatih. "Büyük Selçuklular'da Fetret Dönemi Saltanat Mücadeleleri", *Orta Doğu ve Orta Asya-Kafkaslar Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* 1/2 (Kasım 2021).
- Bezer, Gülay Öğün. "İldenizliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/82-84. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- , "İmâdüddin Zengî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/258-261. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- , "Terken". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/509. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- , "Terken Hatun". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/510. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- , "Tuğteginliler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/349-351. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- , "Zengîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 44/268-272. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Bıçak, Ayhan. *Türk Düşüncesinin Kökenleri*. 1. Cilt. İstanbul: Dergah Yayınları, 2009.
- Bosworth, C.E. "*Khutba*", *Encyclopedia of Arabic Literature*, 2.Cilt.
- Cahen, Claude. *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*. çev. Yıldız Moran. İstanbul: E Yayınları, 1979.
- , "XIII. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret". *Cogito, Selçuklular*, Yapı Kredi Yayınları, 29.
- Çam, Nusret – Ersay, Ayşe. "Ankara Muhyiddin Mesud (Alâeddin Camii)nin İlk Şekli ve Türk Mimarisindeki Yeri". *Vakıflar Dergisi* 38, (Aralık 2012), 9-42.
- Çağbayır, Yaşar. *Ötüken Türkçe Sözlük*. 2.Cilt. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.

- Çağırıcı, Mustafa. “Gazzâlî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/489-505. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Çeribaş, Mehmet. “Türk Kültüründe Kut İnancı ve Kut Aktarma Yolları”. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi* 14/36 (2021), 1185-1206.
- Çevik, Adnan. *Sultan Muhammed Sultan Süleymanşah Sultan Arslanşah Devrinde Irak Selçukluları Tarihi (548-572/1153-1176)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Davutoğlu, Ahmet. “Devlet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/234. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*. Ankara: Aydın Kitabevi Yayınları, 2010.
- Demir, Mahmut. “Türkiye Selçuklu Emiri Celâleddin Karatay ve Antalya Dârü’s-Sülehası”. *Akdeniz İnsani Bilimler Dergisi* 9/1 (Haziran 2019), 127-140.
- Demirkent, Işın. “Haçlılar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 14/525-546. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Demirkent, Işın, *Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıçarslan*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2014.
- Denizli, Alper. *Bizans’a Sığınan Selçuklu Hanedan Üyeleri*. Afyonkarahisar: Afyon Kocatepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Donuk, Abdülkadir. *Eski Türk Devletlerinde İdari-Askeri Unvan ve Terimler*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- , “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 10-11 (1981), 29-56.
- Durdu, Arslan. “Arslan Argun İsyanına Farklı Bir Bakış”. *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 5/16 (Ağustos 2018), 317-328.
- Eğilmez, Savaş. *Selçuklu-Gürcü İlişkileri (1060-1157)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Eliade, Mircea. *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi (Muhammed’den Reform Çağına)*. 3. Cilt. çev. Ali Berktaş. İstanbul: Alfa Yayınları, 2003.
- , *Kutsal ve Dindışı*. çev. Mehmet Ali Kılıçbay. Ankara: Gece Yayınları, 1991.
- Ergin, Muharrem. *Orhun Âbideleri*. İstanbul: Hisar Yayınları, 2003.
- Ersoy, Ruhi. “Türklerde Ölüm ve Ölü İle İlgili Rit ve Ritüeller”. *Millî Folklor Dergisi* 14/54 (2002), 86-101.

- Fığlalı, Ethem Ruhi. “Hâricîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/169-175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Genç, Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilatı*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1981.
- Genç, Süleyman. “Selçuklu Tarihinde İbrahim Yınal İsyanı ve Onun Fatımi Arkapları”. *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 31 (2010), 9-48.
- Gökalp, Ziya. *Türk Töresi*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1976.
- Göksu, Erkan. “Türkiye Selçuklularında İktâ”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 26 (2009), 137-154.
- Gökyay, Orhan Şaik. *Dedem Korkudun Kitabı*. İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2006.
- Günaltay, M. Şemseddin. *İslam Tarihinin Kaynakları (Tarih ve Müverrihler)*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 1991.
- Gündüz, Ahmet. “Tarihi Süreç İçerisinde Türk Toplumunda ve Devletleri’nde Kadının Yeri ve Önemi”. *The Journal of Academic Social Science Studies* 5/5 (2012), 129-148.
- Günler, Mevlüt. *Türkiye Selçuklu Devleti’nde Saltanat Mücadeleleri ve Devlet ile Toplum Üzerindeki Etkileri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2010.
- Güngör, Harun. “Eski Türklerde Din ve Düşünce”. *Türkler* 3.Cilt. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları 2002, 261-263.
- Güngör, Erol. *Tarihte Türkler*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2003.
- Gürbüz, Meryem. *Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı, Ekonomik ve Kültürel Hayat*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2005.
- , “Selçuklu Hükümdarlarının Çocuklukları Hakkında Bir Değerlendirme”. *Journal of Institute of Economic Development and Social Researches* 5/20 (2019), 340-347.
- Halıcı, Feyzi. “Çevgan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/294-295. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Hamidullah, Muhammed. *İslam’da Devlet İdaresi*. çev. Kemal Kuşçu. Ankara: Beyan Yayınları, 1979.
- Hartmann, Angelika. “Muktedî-Biemrillâh”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/142-143. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Humphreys, R. Stephen. *İslâm Tarihi Metodolojisi*. İstanbul: Litera Yayıncılık, 2016.

- İlhan, Avni. “Bâtıniyye”, *İslâm Ansiklopedisi*. 5/190-194, İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Kaçın, Bülent. *Selçuklu Hatunları*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2017.
- Kafesoğlu, İbrahim. “Alparslan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 2/526-530. İstanbul: TDV Yayınları, 1989.
- , *Büyük Selçuklu İmparatoru Sultan Melikşah*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1973.
- , *Eski Türk Dini*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- , *Kutad-gu Bilig ve Kültür Tarihimizdeki Yeri*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1980.
- , “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”. *Türkiyat Mecmuası* 13 (Aralık 2010), 117-130.
- , *Sultan Melikşah*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, 1973.
- , *Türk Milli Kültürü*. İstanbul: Ötüken Yayınları, 1984.
- Kallek, Cengiz. “Men”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/105-107. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Kapaşahin, Muhittin. “Büyük Selçuklu Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İlişkileri”. *History Studies International Journal of History* 4/4 (Kasım 2012), 191-217.
- Karaarslan, Ünal. “Max Weber’e Göre Liderlik Çeşitleri ve Geleneksel Liderliğin Dönüşümü”. *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi (ASEAD)* 5/12, (Aralık 2018), 334-347.
- Kaya, Pınar. *Arslanşah ve II. Tuğrul Dönemi Irak Selçukluları Tarihi (1161-1194)*. (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2017).
- Kaya, Selim. “Süleyman Şah II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 23/346-348. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- , *I. Gıyâseddin Keyhusrev ve II. Süleymanşah Dönemi Selçuklu Tarihi (1192-1211)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Lisans Tezi, 2001.
- Kaya, Seyfettin. “Üçüncü Haçlı Seferi Sırasında Frederick I. Barbarossa’nın Konya’yı İşgali ve Yağmalaması (17-23 Mayıs 1190)”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 3/1 (Haziran 2020), 152-168.
- Kayalıoğlu, İsmet. “Selçuklular Döneminde Konya’da Ticari Hayata Bir Bakış”. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1, 107-115.

- Kayhan, Hüseyin. *Sultan Mesud Devri Irak Selçukluları Tarihi (529-547 / 1134-1152)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Kesik, Muharrem. “Kutalmış’ın Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Gayretleri”. *Türk Kültürü Dergisi* 454 (Şubat 2001), 97-105.
- , “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/58-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- , “Melik Arab”. *Tarih Dergisi* 38 (Temmuz 2011). 17-26.
- , “Türk-Ermeni İlişkileri Tarihinin İlk Safhaları”. *Çeşitli Yönleriyle Türk-Ermeni İlişkileri*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları, 2006. 3-23.
- , *Türkiye Selçuklu Devleti Tarihi Sultan I. Mesud Dönemi (1116-1155)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2003.
- Kılınççeker, Özlem. “Büyük Selçuklu Sultanı Berkıyaruk Dönemi Saltanat Mücadeleleri”. *Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 18/1 (Nisan 2021), 606-629.
- Koca, Salim. “İdeal Bir Türk Hükümdarı ve Baş Komutan Olarak Oğuz Kağan (Oğuz Kağan’ın Türk Tarihi Bakımından Değerlendirilmesi)”. *Büyük Selçuklu Devletine M. Altay Köymen Armağanı*. ed. Mehmet Hacı Gökmen. Konya: Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, 2011, 75-120.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihinin Temel Meseleleri*. (Ankara: Berikan Yayınevi, 2011).
- , “Sultan I. İzzeddin Keykâvus ile Melik Alâeddin Keykubad Arasında Geçen Otorite Mücadelesi”. *Belleten* 54/211 (Aralık 1990), 935-944.
- , “Türkiye Selçuklu Sultanı I. İzzeddin Keykâvus’un Aldığı ve Kullandığı Hâkimiyet Sembolleri”. *Belleten* 59 (1995), 55-74.
- , “Türkiye Selçuklu Tarihinin Akışını Değiştiren ve Anadolu’nun Kaderini Belirleyen Savaş: Köseadağ Bozgunu”. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 37 (Nisan 2016).
- Köseoğlu, Tülay. “Eski Türklerde Askerî Eğitim”, *Türk Askerî Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu*. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022.
- Köymen, Mehmet Altay. *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2000.
- , *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi (Alp Arslan ve Zamanı)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu. 2001.
- , *Selçuklu Devri Türk Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2004.

- , *Tuğrul Bey ve Zamanı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1976.
- , “Son Irak Selçukluları Hükümdarı II. Tuğrul ve Zamanı”. *Edebiyat ve Beşeri Bilimler Dergisi* 13 (Şubat 1985), 215-234.
- Kumru, Coşkun - Kük, Didem Gülçin. “Türklerde İsyan Anlayışının İfadesi olarak “Yerin ve Göğün Karışması”. *Çukurova Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Dergisi* 8/2 (Aralık 2023), 911-926.
- Kuşçu, Ayşe Dudu. “Selçuklu Devlet Yönetiminde Kadının Yeri ve Altuncan Hatun Örneği”. *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi* 1 (Aralık 2016), 173-191.
- Küçükaşçı, Mustafa Sabri. “Şehzade”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/478. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Kütük, Ahmet. “Anadolu’da Bir Selçuklu Prensi: Kutalmışoğlu Mansur ve Faaliyetleri (1063/1078)”. *Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırmaları Dergisi* 11 (Aralık 2019), 245-262.
- , “Türk/Moğol Devlet ve Toplum Töresinde Levirat Evliliği ve Uygulama Esasları”. *Genel Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 4/7 (Ocak 2022), 43-56.
- Lewis, Bernard. *Haşhaşîler İslâm’da Radikal Bir Tarikat*. çev. Kemal Sarısözen. İstanbul: Kapı Yayınları, 2004.
- Lowick, N.M. “Seljuq Coins”. *The Numismatic Chronicle* 10 (1970), 241-242.
- Merçil, Erdoğan. “Besâsîrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/528-529. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- , “Büveyhîler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 6/496-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- , “Fars Meliki Selçuk-Şah’ın Hayatı”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* 4 (1974), 23-34.
- , *Kirmân Selçukluları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989.
- , *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- , “Na’l-Baha ve Kullanışına Dair Örnekler”. *Belleten* 60/227 (Nisan 1996), 21-32.
- , “Salgurlular”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/29-31. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- , *Selçuklular’da Hükümdarlık Alametleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- , “Sipehsâlâr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/259. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.

- , “Şahne”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/292-293. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- , “Sultan Salâhaddîn Eyyûbî’nin Anadolu’daki Türk Devletleriyle Münasebetleri”. *Belleten* 54/209 (Nisan 1990), 417-426.
- Metin, Tülay. “Selçuklular’da Okçuluğa Genel Bir Bakış”. *Tarih Okulu Dergisi* 17 (Mart 2014), 131-153.
- Nuhoğlu, Güller. *Beyhaki Tarihi’ne Göre Gaznelilerde Devlet Teşkilatı ve Kültür*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1995.
- Oruç, Züriye. “Sultan Melikşah’ın Eşlerinden Çağrı Bey’in Torunu Zübeyde Hâtun”. *Tarih İncelemeleri Dergisi* 36/1 (Temmuz 2021), 317-344.
- Ögel, Baheaddin. *Dünden Bugüne Türk Kültürünün Gelişme Çağları*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırma Vakfı, 2001.
- , *Türk Kültür Tarihine Giriş*. 8. Cilt. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1991.
- , *Türk Mitolojisi*. 1. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971.
- Öngül, Ali. “Tekiş b. Alparslan”. *Tarih Dergisi* 36 (Temmuz 2011), 321-334.
- Öz, Şaban. “Kutadgu Bilig’de Türk Cihan Hâkimiyeti Düşüncesi”. *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 11/3 (Haziran 2011), 19-35.
- Özaydın, Abdülkerim. “Berkyaruk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 5/514-516. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- , “Danışmendliler”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 8/469-474. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- , “Dübeys b. Sadaka”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/14. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- , “Kavurd Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/73-74. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- , “Kılıçarslan II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/398-402. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- , “Mahmûd b. Muhammed Tapar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/371-372. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- , “Melikşah”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/54-57. İstanbul: TDV Yayınları, 2004.
- , “Nevbet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/38-41. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.

- , “Nizâmülmülk”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/194-196. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- , “Selçuk Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/364-365. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- , “Sencer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/507-511. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- , *Sultan Muhammed Tapar Devri Selçuklu Tarihi (498-511/1105-1118)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1990.
- Özcan, Abdülkadir. “Hatun”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/499-500. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Özden, Hilmi. *Kutadgu Bilig’de Ahlak Kavramı ve Tıp Etiğine Katkısı*. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2007.
- Özkuzugüdenli, Bülent. – Kansoy, Umut. “Ortaçağ Türk Ordularında Piyadelerin Eğitimi”. *Türk Askerî Eğitim ve Öğretim Tarihi Sempozyumu*. İstanbul: Milli Savunma Üniversitesi Yayınları, 2022, 9-42.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Büyük Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 1/2 (Ekim 2015), 39-67.
- , “İsfahan”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 22/497-502. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- , *Selçuklular-Büyük Selçuklu Devleti Tarihi*. 1. Cilt. İstanbul: İsam Yayınları, 2022.
- , *Selçuklu Çağında Dil ve Edebiyat*. Selçuklu Tarihi El Kitabı, ed. Refik Turan. Ankara: 2012.
- , “Selçuklu Hilâfet Münasebetlerinde Bir Dönüm Noktası: Halife el-Müsterşid’in Katli Meselesi”. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* 39 (2004), 1-34.
- , “Türkiye Selçuklu Sultanlarına Ait Farsça Şiirler”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 9/2 (Aralık 2022), 305-328.
- , “Ülüş Sisteminden Merkezi Devlete: Selçuklu Devlet Telakkisinin Teşekkülü (103-1064)”. *Türkler*. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, 5/250.
- , “Yeni Paraların Işığında Kuruluş Devri Selçuklularında Hâkimiyet Münasebetleri Hakkında Bazı Düşünceleri”. *Belleten*, 65/243 (Ağustos 2001), 547-570.
- Özkaya, Hakan. “Selçuklu Fetret Devrinde Türkmen Emîrleri’nin Roller ve Müstebid Faaliyetleri”. *Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Dergisi* 5/10 (Mart 2022), 7-37.

- Pakalın, M. Zeki. *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*. 1. Cilt. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- Palabıyık, Muhammet Hanefi. *Gazneli Devleti Saray Teşkilatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1996.
- Parmaksızoğlu, İsmet. *Türklerde Devlet Anlayışı (İmparatorluk Devri 1299-1789)*. Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.
- Paul Jürgen. *Arslân Arghun*, Ecyclopedia of Islam. 2014/4.
- Piyadeoğlu, Cihan. *Büyük Selçuklular*. İstanbul: Kronik Kitap, 2020.
- , *Büyük Selçuklular Döneminde Atabegler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1999.
- , “Selçuklu Hanedanının Önemli Bir Mensubu: İbrahim Yınal”. *Türkiyat Mecmuası* 23/2 (Aralık 2013), 117-143.
- Roux, Jean Paul. *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*. çev. Aykut Kazancıgil. İstanbul: İşaret Yayınları, 1994.
- Sevim, Ali. *Anadolu’nun Fethi Selçuklular Dönemi (Başlangıçtan 1086’ya Kadar)*. İstanbul: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Sevim, Ali. Merçil, Erdoğan. *Selçuklu Devletleri Tarihi (Siyaset, Teşkilât ve Kültür)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- Sevim, Ali. “Keyhusrev I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/346-348. İstanbul: TDV Yayınları, 2022.
- , *Suriye ve Filistin Selçukluları Tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.
- , “Süleyman Şah I”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/103-105. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- , “Tutuş’un Büyük Selçuklu Saltanatını Ele Geçirme Teşebbüsü (Kasım 1092-Şubat 1095)”. *Bellekten* 27/107, 411-435.
- , *Ünlü Selçuklu Komutanları (Afşin, Atsız, Artuk ve Aksungur)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1990.
- Solmaz, Sefer. “Selçuklu Tarihini Derinden Etkileyen Bir Olay: Selçuklu-Yabgulu Mücadelesi”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 35 (Haziran 2016), 545-575.
- Sümer, Faruk. “Arslanşah b. Tuğrul”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3/404-406. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.

- , “Celâleddin Karatay”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/251-252. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- , “Çukur-Ova Tarihine Dâir Araştırmalar Fetihten XVI.Yüzyılın İkinci Yarısına Kadar”. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 1/1 (Mayıs 1963), 1-98.
- , “Keykâvus II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 25/354-356. Ankara: TDV Yayınları, 2022.
- , “Kutalmış”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/480-481. İstanbul: TDV Yayınları, 2002.
- , “Tuğrul Bey”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/346. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- , “Tuğrul II”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/344. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Şafak, Ali. “Bağy”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/451-452. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Şeşen, Ramazan. *Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı*. İstanbul: İsar Yayınları, 1998.
- , “Salâhaddîn-i Eyyûbî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/337-340. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Tan, Pınar Kaya. “İrak Selçuklu, Abbâsî Hilâfeti ve Büyük Selçuklu Üçgeninde Kudretli Hille Emîri: Dübeys b. Sadaka”. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi* 16 (Kasım 2020), 231-234
- Taşagıl, Ahmet. *Gök-türkler*. 2. Cilt. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999.
- Tekin, Oğuz. “Sikke”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/179. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998.
- Topaloğlu, Bekir. “Mâsiyet”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/77. Ankara: TDV Yayınları, 2006.
- Turan, Osman. *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslam Medeniyeti*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1969.
- , *Selçuklular Zamanında Türkiye*. İstanbul: Turan Neşriyat Yurdu, 1971.
- , *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkûresi Tarihi*. İstanbul: Nakışlar Yayınevi, 1978.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal (Büyük Selçukîler, Anadolu Selçukîleri, Anadolu Beylikleri, İlhanîler, Karakoyunlu ve*

- Akkoyunlularla Memlûklerdeki Devlet Teşkilâtına Bir Bakış*). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1988.
- Ünal, Nuran. “Selçuklu Meliki Davud’un Saltanat Mücadelesi”. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 202-217.
- Üremiş, Ali. *Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti*. Malatya: İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2001.
- Vural, Feyzan Göher. – Solmaz, Sefer. “Türk Tarihinden Örneklerle Manas Destanı’nda Müzik Türleri”. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*. 44 (Güz 2018), 289-302.
- Yazar, Nurullah. “Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur’un Siyasî Durumu”, *İslami Araştırmalar Dergisi* 27/2 (2016), 134-147.
- , “Melikşah’ın Ölümünden Sonra Terken Hatun’un Oğlu Mahmud’u Sultan Yapma Çabaları”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/20 (Aralık 2011), 211-219.
- , “Kirman Meliki Kavurd Bey’in Büyük Selçuklu Tahtını Ele Geçirme Teşebbüsleri”. *Hitit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/19 (Haziran 2011), 221-237.
- Yenidoğan, Hasan. “Büyük Selçuklular Zamanında Seferlerin Ekonomik, Sosyal ve Çevresel Etkileri”. *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi* 6/2 (Aralık 2023), 689-705.
- Yeşildurak, Efe. *Sultan Sencer Devri (1098-1157) Selçuklular’da İlmî ve Fikrî Hayat*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Yıldırım, Mustafa – Tekin, Ali. “Side Müzesi’ndeki Anadolu Selçuklu Dönemi Sikkeleri: II.İzzeddin Keykavus, IV.Rükneddin Kılıçarslan, II.Alaeddin Keykubad Dönemi”. *İstem* 31 (Haziran 2018), 47-67.
- Yurdusevdi, Mehtap. *Selçuklular’da Hükümranlık Anlayışı*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Yurtseven, Yılmaz. “Devlete İsyan Suçu Bağlamında “Kabakçı Mustafa” İsyanı ya da “Statüko ve Yeni”nin Çatışması”. *Akdeniz Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 12/2 (Aralık 2022), 479-497.
- Yüksel, Şamil. “Türk Kültüründe “Levirat” ve Timurlularda Uygulanışı”. *Journal of Turkish Studies* 5/3 (2010), 2028-2057.
- Zaporozhets, V.M. *The Seljuks*. Hannover: European Academy of Natural Sciences, 2012.
- Weber, Max. *Bürokrasi ve Otorite*. çev. H. Bahadır Akın. Ankara: Adres Yayınları, 2005.

ÖZ GEÇMİŞ

Ad Soyad: Oğuzhan AKKAYA	
Eğitim Bilgileri	
Lisans	
Üniversite	Kocaeli Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölümü	Tarih
Makale ve Bildiriler	
1. Akkaya, Oğuzhan. “Harzemşahlar Özelinde Moğol İstilasası”. <i>Ab 5. Uluslararası Beşeri ve Sosyal Bilimler Kongresi</i> (Haziran 2024), 277-288.	